
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Jasna Fischer (glavna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Avguštin Malle, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 1. 7. 2004

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3.500 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Jurij Perovšek, Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1935-1936 1
The Yugoslav National Party and the National Question in 1935 and 1936
 UDK 329.17 JNS:323.1(497.4)"1935/1936"
- Blaž Vurnik, Nekatero posebnosti volitev v Narodno skupščino v tridesetih letih 20. stoletja 17
Some Peculiarities in the Elections in the Kingdom of Yugoslavia in the 1930s
 UDK 324(497.1)"193"
- Anna Maria Vinci, Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji 27
The Rise of Fascism along the Italian Eastern Border
 UDK 321.64(450-11)"1922/1943"
- Boris Mlakar, Ženska kot objekt in subjekt v okviru protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno 39
Woman as an Object and a Subject in the Counter-revolutionary Camp in Slovenia During the Second World War
 UDK 396.9:323.273(497.4)"1941/1945"
- Damijan Guštin, Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporiškega gibanja 1941-1945 49
The Development of the Military Judiciary of the Slovene Resistance Movement Between 1941 and 1945
 UDK 344.32:355.425(497.4)"1941/1945"
- Božidar Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča kot državni terorizem in njihove posledice 63
The Italian Concentration Camps as State Terrorism and their Consequences
 UDK 323.819.5(450)
- Božo Repe, Represija v socialistični Sloveniji (Jugoslaviji) 83
Political Repression in Socialist Slovenia (Yugoslavia)
 UDK 323.281(497.4)"1945/1990"
- Marija Čipić Rehar, Konflikti med slovenskimi oblastmi in goriškim nadškofom Margottijem ter tržaško-koprskim škofom Santinom (1945-1947) 95
The Conflict Between the Slovene Authorities Carlo Margotti, Bishop of Gorizia and Antonio Santin, Bishop of Koper-Trieste (1945-1947)
 UDK 261.7(497.4-15)"1945/1947"

Jože Prinčič, Pospeševanje gospodarskega razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji (1954-1990)	113
<i>The Promotion of Economic Development in Less Developed Areas in the Socialist Republic of Slovenia (1954-1990)</i>	
UDK 330.342.15(497.4)"1954/1990"	

 ZAPISI - NOTES

Mitja Ferenc, Kako do evidence prikritih grobišč v Republiki Sloveniji?	125
<i>How to Document Hidden Grave Sites in Republic of Slovenia?</i>	
UDK 323.272(497.4)"194"	

 RAZPRAVLJANJA - DISCUSSIONS

Janko Pleterški, "Manjše zlo" vnovič odmerjati ali (re)interpretacija zgodovine	143
---	-----

 HISTORIČNA DOKUMENTACIJA - HISTORICAL DOCUMENTATION

Jurij Perovšek, Pismo Vladislava Fabjančiča Lazarju Markoviću 13. decembra 1918	157
Mitja Ferenc, "... Grobovi so zravnani in zaraščeni" (Seznam grobov sovražnikovih vojakov iz časa 2. svetovne vojne na območju občine Ilirska Bistrica)	160

 OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Andrej Pančur, V pričakovanju stabilnega denarnega sistema (Jure Gašparič)	169
Miran Pavlin, Ljubljana 1941 : pričevanja fotoreporterja (Dejan Vončina)	172
Alessandra Kersevan, Un campo di concentramento fascista : Gonars 1942-1943 (Damijan Guštin)	176
Dragan S. Nenezić, Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943 (Boris Mlakar)	180
Sandi Volk, Istra v Trstu (Nevenka Troha)	184
Robert Schuman, Za Evropo (Jurij Perovšek)	188

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejši zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZZŠ: <http://www.mszs.si/slo/znanost/sifranti/sifranti10.asp>).

1.01
JNS:323.1(497.4)"1935/1936"
Prejeto 25. 8. 2003

UDK

329.17

Jurij Perovšek*

Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1935-1936

IZVLEČEK

Narodnopolitični pogledi slovenskih liberalcev, vključenih v vsedrjavno Jugoslovansko nacionalno stranko, so tudi po oblikovanju Stojadinovićeve vlade, 24. 6. 1935, ko v jugoslovanskem in nato tudi slovenskem političnem prostoru niso več predstavljali dejavnika oblasti, temeljili v dosledni podpori jugoslovanskemu narodnemu in državnemu unitarizmu. Podporo unitarizmu so do II. kongresa JNS, 30. 6. 1936 v Beogradu, večkrat poudarili - najbolj odmevno v t. i. Pohorski deklaraciji, 19. in 20. 8. 1935. Tako so dokazali, da je zanje v vsakem političnem položaju veljalo le jugoslovansko idejno vodilo, ki je izključevalo uveljavitev slovenske narodne individualnosti in avtonomije v jugoslovanski skupnosti, to je tedanjega narodnopolitičnega ideala velike večine slovenskih ljudi. Za liberalce je bilo pomembno samo njihovo prepričanje v zgodovinsko večvrednost namišljenega jugoslovanskega naroda in obstoječe unitaristične države nasproti prizadevanjem za rešitev bistvenih vprašanj slovenskega narodnega razvoja v prvi jugoslovanski skupnosti.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, Milan Stojadinović, Jugoslovanska nacionalna stranka, liberalci, unitarizem, Pohorska deklaracija

ABSTRACT

THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY AND THE NATIONAL QUESTION IN 1935 AND 1936

The political views of the Slovene Liberals, who were incorporated in the all-national Yugoslav National Party (YNP), remained based on a consistent support of the Yugoslav popular and state unitarism, even after the formation of the Stojadinović government, on 24 June 1935, when they were no longer in power in the Yugoslav and Slovene political arena. Prior to the Second YNP Congress on 30 June 1936 in Belgrade, they had often stressed their support for unitarism, most resoundingly in the so-called Pohorje Declaration, on 19 and 20 August 1935. Thereby they demonstrated that, in any given political situation, the only valid option for them was that of Yugoslavism. This ruled out any kind of national individualism or autonomy of the Slovenes within the Yugoslav community, which was the national political ideal of the great majority of Slovenes at the time. In the face of other endeavours for resolving the fundamental questions of the Slovene national development in

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Jurij.Perovsek@inz.si

the first Yugoslav state, the Liberals clung to their belief in the historical superiority of the fictitious Yugoslav nation and the existing unitarian state.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Milan Stojadinović, Yugoslav National Party, liberalism, unitarism, Pohorje Declaration

V razvoju slovenske liberalne politike v tridesetih letih 20. stoletja je usodno prelomnico pomenilo leto 1935. Štiriindvajsetega junija 1935 je namreč na mesto dotedanje vlade Bogoljuba Jevtića, v katero so bili vključeni tudi slovenski liberalci,¹ stopila vlada radikalnega politika dr. Milana Stojadinovića.² Stojadinovićevo vlado so oblikovali pripadniki nekdanje Narodne radikalne stranke (NRS), Slovenske ljudske stranke (SLS) in Jugoslovanske muslimanske organizacije (JMO).³ Slovenska predstavnika v vladi sta bila katoliška politika dr. Anton Korošec, ki je zasedel vplivno mesto ministra za notranje zadeve in dr. Miha Krek, ki je 1. septembra 1935 postal minister brez listnice. S spremembo vlade sredi tridesetih let se je začel zaton slovenskega liberalizma v prvi Jugoslaviji. Vodilni slovenski politični dejavnik je znova postala SLS, kar se ni spremenilo do konca Kraljevine Jugoslavije.

Z nastopom Stojadinovićeve vlade se je končalo skoraj štiriletno obdobje, v katerem so bili liberalci edini slovenski pripadniki jugoslovanskih vlad po prenovitvi prve vlade generala Petra Živkovića, 2. septembra 1931.⁴ To jim je omogočilo, da so kot predstavniki vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije oziroma Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS), edine dovoljene politične stranke po uvedbi diktature kralja Aleksandra, 6. januarja 1929,⁵ v Dravski ba-

¹ O oblikovanju Jevtićeve vlade Todor Stojkov: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935. Beograd 1969, str. 275-281.

² O političnih razmerah, ki so privedle do oblikovanja Stojadinovićeve vlade in novem političnem položaju, ki je nastal z njenim nastopom v Todor Stojkov: Vlada Milana Stojadinovića (1935-1937). Beograd 1985, str. 7-46 (dalje Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića).

³ Ob uvedbi svoje osebne diktature, 6. 1. 1929, je kralj Aleksander Karađorđević razveljavil dotedanjo Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke. Kljub njihovemu razpustu pa so v političnem življenju tridesetih let za posamezne politične opcije oziroma nekdanje politične organizacije, ki so delovale pred diktaturo, uporabljali tudi prejšnje strankarske nazive. To se je ohranilo tudi v zgodovinopisju.

⁴ Slovenski liberalci so potem, ko je SLS 2. 9. 1931 izstopila iz Živkovićeve vlade, sodelovali v vseh jugoslovanskih vladah do 24. 6. 1935. Dr. Albert Kramer in Ivan Pucelj sta bila najprej (dva dni - 2. in 3. 9. 1931) člana prve (6. 1. 1929 - 3. 9. 1931) Živkovićeve vlade. Nato sta bila člana njegove druge (3. 9. 1931 - 5. 1. 1932) in tretje (5. 1. 1932 - 1. 4. 1932) vlade. Vključena sta bila tudi v vlado Vojislava Marinkovića (4. 4. 1932 - 2. 7. 1932) ter prvo (2. 7. 1932 - 5. 11. 1932) in drugo (5. 11. 1932 - 27. 1. 1934) vlado Milana Srškića ter sedmo (27. 1. 1934 - 18. 4. 1934) vlado Nikole Uzunovića. Član osme (18. 4. 1934 - 22. 10. 1934) in devete (22. 10. 1934 - 20. 12. 1934) Uzunovićeve vlade je bil dr. Fran Novak, član vlade Bogoljuba Jevtića (20. 12. 1934 - 24. 6. 1935) pa dr. Drago Marušič.

⁵ Jugoslovanska radikalna kmetijska demokracija (JRKD) je bila po predhodnih političnih pripravah, ki so se začele 15. 12. 1931, ustanovljena 1. 5. 1932. Na svojem I. kongresu, 20. 7. 1933 v Beogradu, se je preimenovala v JNS. Za predsednika JNS je bil izvoljen dotedanji začasni predsednik JRKD N. Uzunović, dotedanji glavni tajnik JRKD A. Kramer pa je postal glavni tajnik JNS. Bil je tudi eden od njenih podpredsednikov. Drugi slovenski liberalni politik, ki je postal podpredsednik JNS, je bil I. Pucelj. JRKD in JNS sta bili odločni zagovornici kraljeve diktature absolutizma ter jugoslovanskega unitarizma in centralizma. - Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, knj. 2. Zagreb 1961, str. 37-39; Jutro, XII, 18. 12. 1931, št. 292, Na delo za novo vsedržavno stranko!; Jutro, XIII, 5.

novini (jugoslovanski Sloveniji) prevzeli vse vodstvene položaje. Ban, najvišji banovinski upravopolitični funkcionar, je bil iz liberalnih vrst, enako pa so liberalnemu taboru pripadali skoraj vsi člani banovega posvetovalnega organa - banskega sveta.⁶ Večji del obdobja liberalne vladavine v Dravski banovini se je prekrival z diktaturo kralja Aleksandra, ki jo je zaključila njegova smrt 9. oktobra 1934 v Marseillu. V tem času je prišlo do zaostritve politike jugoslovanskega nacionalnega in državnega unitarizma in centralizma, ki so jo slovenski liberalci podpirali že od ustanovitve jugoslovanske države leta 1918.⁷

Kralj Aleksander je po uvedbi diktature leta 1929 uveljavil jugoslovanski nacionalni unitarizem (načelo po katerem naj bi Slovenci, Hrvati in Srbi predstavljali le "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda) in državni centralizem z več pravnimi akti. Ob nastopu diktature je posebej poudaril, da mu je najvišji smoter "čuvati narodno edinstvo in državno celoto".⁸ To je pomenilo, da je potrdil dotedanjo vpetost jugoslovanskih narodov v državni unitarnocentralistični primež in jim tudi vnaprej zaprl možnosti za poln in svoboden nacionalni razvoj.⁹ To je poudarjal tudi 3. oktobra 1929 spremenjen državni naziv, kajti prejšnjega (Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev), ki ga je sestavljalo troje t. i. "plemenskih" imen, je kralj pretvoril v eno, narodne individualnosti prekrivajoče jugoslovansko ime. Od oktobra 1929 je namreč obstajala Kraljevina Jugoslavija, upravno razdeljena na devet banovin, ki centralizma niso znikale, so pa predstavljale specifični način upravne decentralizacije jugoslovanske unitarne države.¹⁰

Banovine kot nove uprave enote, ki jih je vzpostavil kraljevi diktatorski režim,¹¹ so bile kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju

5. 1932, št. 104, Prebivalstvu Jugoslavije!, 5. 6. 1932, št. 130, Banovinski zbor JRKD, 7. 6. 1932, št. 131, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji; Jutro, XIV, 20. 7. 1933, št. 167, Prvi kongres vsedržavne stranke, 21. 7. 1933, št. 168, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke, 23. 7. 1933, št. 170, Po kongresu JNS.

⁶ Miroslav Stiplovšek: Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacije uprave ter za razširitev svojih pristojnosti leta 1933. Zgodovinski časopis, 55, 2001, št. 2, str. 234 (dalje Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta za udejanjenje banovinske samouprave leta 1933).

⁷ O tem Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1998, str. 112-201, 238-284 (Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva). O unitarističnih pogledih slovenskih liberalcev v zadnjem obdobju obstoja Avstro-Ogrske in v procesu jugoslovanske državne združitve leta 1918 str. 28-109.

⁸ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, XI, 7. 1. 1929, št. 3, Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovincem!

⁹ O ustavni utemeljitvi jugoslovanskega nacionalnega integralizma in državnega centralizma do leta 1929 Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, 33, 1993, št. 1-2, str. 17-26.

¹⁰ Jurij Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Ljubljana 1997, str. 19-20 (Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih).

¹¹ Vzpostavitev banovin je prekinila delovanje dotedanjih oblastnih samouprav iz let 1927-1929, ko so na Slovenskem - v okviru določil Vidovdanske ustave iz leta 1921 - prek voljenih skupščin ljubljanske in mariborske oblasti (naziv oblast je pomenil upravno-ozemeljsko enoto) samostojno reševali pomembna vprašanja svojega gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja, v posameznih primerih pa so izvajali tudi oblast na področju uredbodajno-zakonodajnih pristojnosti. Delovanje oblastnih skupščin ljubljanske in mariborske oblasti je delno ublažilo dotedanji ostr centralistični državnopravni sistem v Kraljevini SHS in je bilo pomemben uspeh slovenskih avtonomističnih oziroma proticentralističnih prizadevanj v dvajsetih letih. Z vzpostavitvijo banovin se je boj za slovensko samoupravo oziroma avtonomijo vrnil na začetek. - O tem Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem : 1927-1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljub-

obče

uprave

še vedno neposredno podrejene centralni državni oblasti. Ban, ki je v banovini izvajal najvišjo politično in občo upravno oblast, je bil "predstavnik kraljevske vlade v banovini". Na predlog ministra za notranje zadeve in po soglasju s predsednikom vlade, ga je imenoval kralj. Prav tako je kralj na predlog resornega ministra imenoval načelnike oddelkov banske uprave. Člane banskega sveta pa je na banov predlog postavljaj in zamenjeval minister za notranje zadeve.¹² Poostreni centralizem so delno omilila le določila o banovinski samoupravi, ki jih je vsebovala Oktroirana ustava, izdana 3. septembra 1931. Ustava je namreč vsebovala pomembno določilo, da banovine niso le upravne, temveč tudi samoupravne enote. V okviru delovanja banovin je predvidela oblikovanje posebnih samoupravnih oblastev. Njihove naloge naj bi izvajala izvoljeni samoupravni banovinski svet z uredbodajnimi in proračunskimi pristojnostmi ter banovinski odbor kot izvršilni organ banovinskega sveta. Ob tem pa bi banovinska samouprava še vedno ostala pod nadzorom osrednjih državnih oblasti.¹³ Ker kljub večkratnim obljubam nobena vlada v tridesetih letih ni hotela pripraviti predloga izvedbene zakonodaje za izvolitev in delovanje samoupravnih banovinskih svetov in odborov, banovinska samouprava ni bila uresničena. Do konca obstoja Kraljevine Jugoslavije je v Dravski banovini deloval le banski svet, to je imenovani posvetovalni organ bana, uveden z Zakonom o banski upravi leta 1929. Njegove prvotno hudo omejene pristojnosti formalno niso bile nikoli razširjene, čeprav je v svojem delovanju - zlasti v drugi polovici tridesetih let - postajal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju zadev, pomembnih za slovenski gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni napredek.¹⁴

Slovenski liberalci so v letih 1931-1935, ko so bili na oblasti, večkrat posebej poudarili svojo zavezanost jugoslovanskemu nacionalnemu in državnemu unitarizmu.¹⁵ Najbolj januarja 1933, ko je liberalna politika izredno ostro nastopila proti t. i. Ljubljanskim punktacijam - federativnemu državnopravnemu programu, ki ga je nekdanja Slovenska ljudska stranka oblikovala 31. decembra 1932. Ta program, ki je poleg srbske in hrvaške terjal tudi vzpostavitev slovenske

¹² Ljana 2000, str. 123-315, 325-331, 345-474 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929).

¹³ Uradni list Dravske banovine, XI, 9. 10. 1929, št. 100, 399., Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja; Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, I, 20. 11. 1929, 1. kos, Zakon o banski upravi.

¹⁴ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 334; isti, Prizadevanja banskega sveta za udejanjenje banovinske samouprave leta 1933, str. 231.

¹⁵ Miroslav Stiplovšek: Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927-1929) in banskem svetu Dravske banovine (1931-1941). V: Slovenci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 189-195 (Stiplovšek, Avtonomistična prizadevanja); isti: Die verfassungsrechtliche Lage Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918-1941. V: Österreichische Osthefte, Wien, 39, 1997, zv. 1, str. 34-42 (dalje Stiplovšek, Die verfassungsrechtliche Lage Sloweniens 1918-1941); Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 335-345; isti, Prizadevanja banskega sveta za udejanjenje banovinske samouprave leta 1933, str. 235, 237-251; isti: Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let. V: Zbornik Janka Pleterškega. Ljubljana 2003, str. 361-362, 365-368 (Stiplovšek, Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta).

¹⁶ Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon : narodna politika (1768-1992). Ljubljana 1992, str. 262-263 (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon); Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 21-22; Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta za udejanjenje banovinske samouprave leta 1933, str. 235, 237-239.

federativne enote v jugoslovanski državi in priznanje slovenske suverenosti, imena, zastave, finančne samostojnosti ter politične in kulturne svobode, je za liberalno politiko

predstavljal 'blazno zahtevo', 'narodni greh in zločin'. In sicer zato, ker skladno z njeno unitaristično doktrino ni pomenil nič drugega kot 'poskus razkosati Jugoslavijo s pomočjo federacije' in ustvariti novo državo, 'v kateri bi bile pravzaprav tri'.¹⁶ Tako so se liberalci v vprašanju upravne decentralizacije, ki jo je dopuščala Oktroirana ustava, zavzemali le za uvedbo banovinskih samouprav in za prenos ustreznih finančnih sredstev nanje. Po uspehu opozicijske SLS na občinskih volitvah 15. oktobra 1933 pa je njihova želja, da bi izvedli volitve v banovinski svet, splahnela. Liberalne zahteve po nujnosti upravne dekoncentracije so tako ostale v okviru temeljnega liberalnega programa jugoslovanskega nacionalnega in državnega unitarizma in centralizma.¹⁷

* * *

Pri stališčih, ki so jih v narodnem vprašanju zagovarjali v prvi polovici tridesetih let, so liberalci vztrajali tudi po nastopu Stojadinovićeve vlade. V naši razpravi bomo predstavili njihove poglede na narodno problematiko v času po spremembi političnega režima v državi 24. junija 1935¹⁸ do II. kongresa JNS v Beogradu, 30. junija 1936.¹⁹ Kongres je imel namen obnoviti strankino politično delovanje. Le-to je namreč v "dobi razumljive potrnosti",²⁰ to je v novih političnih razmerah po juniju 1935, skoraj zamrlo. Strankin kongres je zato v pričakovanjih svojih snovalcev imel značaj pomembne zareze v razvoju JNS.²¹

Po oblikovanju nove vlade so slovenski liberalci - tako kot vsedrjavna JNS oziroma njeni najvišji politični predstavniki - poudarjali, "da je šestojanuarski program, dosledno izvajan, ne le ideološko, nego tudi praktično, ona solucija, ki

¹⁶ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 22. - O odzivih liberalne politike na Ljubljanske punktacije tudi Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta za udejanjenje banovinske samouprave leta 1933, str. 237-239, 241, 249.

¹⁷ Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta za udejanjenje banovinske samouprave leta 1933, str. 243-245, 250-251.

¹⁸ Po nastopu Stojadinovićeve vlade so liberalci zasedali vodilne položaje v Dravski banovini še do septembra oziroma decembra 1935. Notranji minister A. Korošec je 10. 9. 1935 zamenjal dotedanjega bana dr. Dinka Puca in na njegovo mesto postavil nekdanjega vodilnega funkcionarja ljubljanske oblasti samouprave in podpredsednika nekdanje SLS dr. Marka Natlačena, 19. 9. 1935 pa je zamenjal Pucovega pomočnika dr. Otmarja Pirkmajerja in na njegovo mesto postavil pripadnika nekdanje SLS dr. Stanka Majcna. 7. 12. 1935 je razen pripadnika nekdanje NRS dr. Ivana Šajovica razrešil vse člane banskega sveta in imenoval 41 novih banskih svetnikov iz vrst nekdanje SLS, iz vrst nekdanje NRS pa sta postala banska svetnika dr. Vladimir Ravnihar in dr. Rudolf Ravnik. - Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, VI, 14. 12. 1935, 100. kos, 707., Razglas; Slovenec, LXIII, 11. 12. 1935, št. 285a, Novi banski svet; Silvo Kranjec: Slovenci v Jugoslaviji. V: Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 104; Stiplovšek, Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta, str. 357-358.

¹⁹ T. Stojkov navaja napačen datum kongresa - 28. 6. 1936 (Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 161). O datumu II. kongresa JNS Jutro, XVII, ponedeljska izdaja, 30. 6. 1936, št. 26, Kongres JNS; 1. 7. 1936, št. 149, Peter Živković predsednik, Banjanin podpredsednik Jugoslovanske nacionalne stranke.

²⁰ Jutro, XVII, 31. 5. 1936, št. 126, Kongresne misli.

²¹ Podrobneje o novem političnem položaju JNS po juniju 1935 in o njenem II. kongresu 30. 6. 1936 Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 44, 157-163.

našemu narodu in vsem njegovim delom najbolje jamči neoviran razvoj in napredek".²² To so večkrat ponovili.²³ Obenem so opozarjali, da je prava jugoslovanska politika dosledna tudi tedaj, ko bi morala dokazati, "da je v mejah narodnega in državnega edinstva prostora dovolj za vse politične, gospodarske, kulturne, pa tudi moralčne in osebne težnje posameznih delov naroda in njegovih pokrajin".²⁴ Opozorilo je kazalo, da so se zavedali možnih sprememb v jugoslovanski notranji politiki.²⁵ O tem je govoril tudi M. Stojadinović, ko je 4. julija 1935 v Narodni skupščini Kraljevine Jugoslavije predstavil program svoje vlade. V njem je poudaril zvestobo ustavi in posebej načelu narodne in državne enotnosti. Izjavil je še, da si bo vlada prizadevala prilagoditi posamezne zakone, zlasti tiste, ki so političnega značaja, težnjam in željam naroda, kar posebej velja za široke narodne samouprave.²⁶ Liberalci so se obenem skušali približati prevladujočemu proticentralističnemu razpoloženju na Slovenskem. Poudarili so, da "naš državni problem ni izčrpan s hrvatsko-srbskim vprašanjem, a še manj more biti samo zadeva Hrvatov in Srbov. Prava jugoslovanska politika zahteva kategorično polno sodelovanje nas Slovencev s polnim uveljavljanjem naših moralčnih, političnih, gospodarskih in kulturnih moči, ker gre ravno tako za življenje Slovencev, kakor za življenje Hrvatov in Srbov."²⁷

Načelno opozorilo o potrebi po enakopravnem sodelovanju Slovencev pri oblikovanju državne politike ni napovedovalo spremembe v narodnopolitičnih pogledih JNS. Slovenski liberalci so se namreč v času, ko so lahko le opazovali, kako nova vlada vodi državo, posvetili obširnim utemeljitvam unitarizma. Vodilno liberalno politično glasilo Jutro je poleti 1935 o tem večkrat pisalo. Najprej je poudarilo, da "bistvene vsebine državnega in narodnega edinstva ne damo!"²⁸ Liberalci so bili pri tem tako dosledni, da so celo nasprotovali oblikovanju nacionalnih oziroma "plemenskih" političnih strank, saj naj bi pomenile nevarnost "novega političnega razkosavanja našega naroda".²⁹ To pa bi bilo v nasprotju z idejo jugoslovanstva, ki ji je Jutro namenilo posebno pozornost. Opozarjalo je, da "ne pomenja le drž.(avnega) edinstva Slovencev, Hrvatov in Srbov, temveč njihovo narodno jedinstvo, ono skupnost nacionalnega občutka, ono zajednico socialnih, gospodarskih in kulturnih interesov, ki vsem delom tega naroda daje prepričanje o nujni povezanosti in nerazdružljivosti njihove skupne eksistence in sigurnosti za vse bodoče čase". Zato ni "greh govoriti o Slovencih kot delu jugoslovenskega na-

²² Jutro, XVI, 27. 6. 1935, št. 146, Sprememba režima; Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 157.

²³ Prim. Jutro, XVI, 1. 8. 1935, št. 175, Radikalska zajednica v državni politiki; 3. 9. 1935, št. 203, Akcija jugoslovenskih nacionalistov; 10. 11. 1935, št. 261, Položaj v Narodni skupščini; Jutro, XVII, 8. 1. 1936, št. 5, Pred sedmimi leti; 19. 2. 1936, št. 41, Ob ustanovitvi kluba poslancev JNS.

²⁴ Jutro, XVI, 27. 6. 1935, št. 146, Sprememba režima.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Slovenec, LXIII, 5. 7. 1935, št. 151a, Izjava kraljeve vlade. - T. Stojkov opozarja, da neposredno po spremembi oblasti JNS ni bila sposobna politično ovirati Stojadinovićeve vlade. Stranko je zapustilo mnogo dotedanjih privržencev, njeni vodilni politiki - v resnici generali brez vojske - pa so imeli do nove vlade lojalen odnos. (Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 44, 157)

²⁷ Jutro, XVI, 27. 6. 1935, št. 146, Sprememba režima. Prim. tudi Jutro, XVI, 30. 7. 1935, št. 173, Glavna in najtežja naloga vlade.

²⁸ Jutro, XVI, 4. 7. 1935, št. 151, Nova vlada pred parlamentom. Prim. tudi Jutro, XVI, 14. 7. 1935, št. 160, O unitarizmu; 17. 7. 1935, št. 162, Odgovornosti in pustolovščine; 21. 7. 1935, št. 166, Velika stvar.

²⁹ Jutro, XVI, 23. 7. 1935, št. 167, Načelne izjave predsednika vlade.

roda".³⁰

V tem smislu je Jutro pisalo tudi o vprašanju razmerja med slovenstvom in jugoslovanstvom. Zagotavljalo je, "da smo vsi Slovenci v slovenstvu enakovredni in

da med nami ni ne boljših in ne slabših Slovencev. Vsi smo izšli izpod krova slovenske hiše in vse nas je učila slovenska mati ljubiti in spoštovati slovenski jezik, ki ga prav mi vsi enako gojimo in cenimo. Mi vsi", je pristavilo, pa "gledamo v slovenstvu (tudi) dragocen sestavni del jugoslovenskega bistva, ki ga je treba čim bolj spolnjevati in gojiti, ker brez njega ni popolnega jugoslovenstva, ki je sinteza vsega najboljšega in najlepšega, kar premore naš jugoslovenski narod." Zato sta "oba ta dva faktorja danes in za večno tako povezana med seboj, da je i slovenstvo i jugoslovenstvo obsojeno na smrt in propast, čim propade eden od njiju".³¹

Jutro je obravnavalo jugoslovanstvo tudi z vidika vprašanja t. i. "državnega" naroda. Poudarilo je, da jugoslovanski narod v tem pogledu predstavljajo le Slovenci, Hrvati in Srbi. S tem je oporekalo stališču M. Natlačena, ki je na velikem katoliškem taboru v Komendi 11. avgusta 1935 dejal, da jugoslovanski narod v političnem smislu sestavljajo tudi Nemci in Madžari, ki so jugoslovanski državljani.³² Jutro je pojasnjevalo, da so bili v "nekdanji Avstriji, ki ni bila nacionalna država (...) Slovenci, Nemci, Čehi, Italijani državni narod Avstrijcev". V Švici, ki ravno tako ni nacionalna tvorba, so Nemci, Francozi in Italijani švicarski državni narod. V Jugoslaviji, ki je nacionalna država "osvobojenega in uedinjenega jugoslovenskega naroda, (pa) je povsem zgrešeno pojem jugoslovenskega naroda raztegniti tudi na narodne manjšine Madžarov in Nemcev. Mi Slovenci, Hrvati in Srbi smo kot Jugosloveni državni narod." Ob jugoslovenskem državnem narodu pa živijo še druge narodnosti. "Imajo polno enakopravnost individua, kot etnične skupine pa uživajo, zlasti v jezikovnem in kulturnem pogledu sploh, samo manjšinjsko zaščito, zajamčeno z mednarodnimi obvezami in pozitivnimi državnimi zakoni."³³

Jutro je obravnavalo tudi državnopravno vsebino jugoslovenskega unitarizma. Pojasnilo je, da je unitarizem "beseda tujka za državno edinstvo". S tem pojmom pa naj bi bilo "povsem združljivo načelo najširše decentralizacije in dekoncentracije, to je prenosa vse one državne oblasti, ki ni neobhodno potrebna za enotno vodstvo bistvenih državnih poslov, na samouprave in na teritorialne predstavnike državne administracije. V okviru unitarizma se da koristno zgraditi čim večja upravna samostojnost posameznih pokrajin in se da izvajati gospodarska, kulturna in socialna politika, ki v okviru splošnih interesov države kot mednarodne ekonomske edinice, vodi računa o gospodarskih posebnostih svoje pokrajine, o socialni strukturi in o kulturnem razvoju naroda, ki v tej pokrajini prebiva." Liberalci so torej zagovarjali unitarizem kot državnopravno obliko, ki naj osvobodi "idejo državnega edinstva nezaslužene in neopravičenega očitka, da je ona protivna svobodnemu razmahu vseh delov naroda in države". Ob tem pa so

³⁰ Jutro, XVI, 15. 8. 1935, št. 187, Za razčiščenje pojmov.

³¹ Jutro, XVI, 14. 7. 1935, št. 160, O unitarizmu.

³² Ponedeljski Slovenec, VIII, 12. 8. 1935, št. 32, Kako pojmujeemo jugoslovanski narod in jugoslovansko edinstvo; Slovenec, LXIII, 13. 8. 1935, št. 184a, Domači odmevi; *Kako pojmujeemo jugoslovanski narod in jugoslovansko edinstvo*. O omenjenem Natlačenovem stališču tudi Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 24.

³³ Jutro, XVI, 15. 8. 1935, št. 187, Za razčiščenje pojmov.

poudarjali, da niso in nikoli ne bodo "dali prilike dvomiti o tem, da trdno stojimo za principom narodnega in državnega edinstva. Nismo unitaristi iz nekega filozofskega ali teoretsko programatičnega prepričanja," je pisalo Jutro, "temveč v globoki veri, da je edino ta ideja dovolj močna in silna, definitivno formirati našo Jugoslavijo kot svobodno in neodvisno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov ter ji osigurati eksistenco, s tem pa tudi vsem

delom našega naroda življenje in napredek. Unitaristi smo še posebej kot Slovenci, ki bomo svoj obstoj imeli zajamčen le kot integralen del jugoslovenskega teritorija in narodne celine, ki ne more biti predmet nekega sporazumevanja in sporazuma,

danes sklenjenega in jutri morda razvezanega, a baš zaradi tega nesigurnega, temveč, ki je posledica izvršenega zgodovinskega fakta našega narodnega zedinjenja. Na tej ideji je zrasla svoboda našega naroda. Režimi, vlade, osebnosti so minljive," je opozorilo Jutro, a "ideje, ki gradijo in nosijo države in narode so večne. V tem smislu je treba naše narodno in državno edinstvo ne le od slučaja do slučaja priznati, temveč ga tudi spoznati."³⁴

Glede na vztrajanje pri državnopravni enotnosti jugoslovanskega ozemlja je razumljivo, da so liberalci odklanjali federativno ureditev države. Po njihovem prepričanju naj bi prav za Slovence pomenila največjo nevarnost. Države namreč ne bi razdelila le na tri "plemenske" pokrajine, temveč bi hkrati pomenila tudi gospodarsko izolacijo vsake od njih. Prišlo bi do gospodarske vojne, najprej prikrita, a neizogibna in v posledicah daljnosežna. Jutro je prepričevalo, da je "danes (...) ravno na osnovi jugoslovenske politike mogoča borba proti centralizmu, proti enostranskemu plemenskem uveljavljanju, borba za resnično enakopravnost, ne ono, ki se v vsaki napol kulturni državi sama po sebi razume - enakopravnost poedinih državljanov pred zakoni - nego enakopravnost celih delov naroda, njihovih ozemelj in njihovih gospodarskih in s tem tudi socialnih ter kulturnih interesov. Ta borba v Jugoslaviji še ni dobojevana, toda le ideja narodnega in državnega edinstva nam daje v tej bitki ono moralično in politično moč, ki navzlic vsemu nudi gotovost končne zmage."³⁵

"Federacija bi dala naši državi vsebino in obliko, podobno v političnem oziru nekdanji federativni Nemčiji, kjer je baš federacija etablirala in izgradila premoč in hegemonijo najjačjega plemena nad ostalimi (mišljeno je nemško cesarstvo, zveza posameznih, v sebi konstituiranih držav, ki je temeljila na pruski hegemoniji - op. J. P.)," je nadaljevalo Jutro.³⁶ "Za nas so nevarnosti še mnogo večje, ker je gospodarska struktura našega naroda še mnogo manj enakomerna, kakor je bila pri Nemcih. V enotni državi je mogoče na osnovi načela nacionalne solidarnosti najti nekak kompromis med agrarno primitivnostjo in industrijskim razvojem, med katerima se danes giblje gospodarsko življenje jugoslovenske nacije. Čim bi se tri plemena medsebojno omejila, pa bi se v naši državi ustvarili dve organizirani ekonomski fronti: srbska in hrvatska kot skoraj čisto agrarna na eni strani in slovenska kot pretežno obrtniško-industrijska na drugi strani. Nehote, po naravni težini gospodarskega značaja teh dveh edinic, bi se morala razbiti baza za do-

³⁴ Jutro, XVI, 14. 7. 1935, št. 160, O unitarizmu.

³⁵ Jutro, XVI, 4. 8. 1935, št. 178, Odrešilna je le jugoslovenska ideja.

³⁶ Prav tam.

sedanjo politiko narodne solidarnosti in bi prišlo do sprva latentnega, pozneje pa odkritega konflikta med glavnima tezama državne gospodarske politike, tezo radikalne agrarne zaščite in načelom obrtniško-industrijske izgraditve države."³⁷

Jutro je opozarjalo, da Slovenci živijo od kompromisa obeh gospodarskih usmeritev v državi. Čeprav je to pomenilo, da gospodarska politika v celoti ni dobra pa

je menilo, da je njena osnova nedvomno pravilna in zdrava. "Zapustitev te osnove - in federativna ureditev države bi absolutno vodila do tega - znači z drugimi besedami gospodarsko izolacijo naše ožje domovine in porušenje temeljev slovenskega gospodarskega življenja, za našega kmeta ravno tako, kakor za obrtnika, delavca in tovarnarja." Jutro je sicer priznavalo, da bi bila federacija za gospodarsko homogen narod z ustaljeno politično tradicijo in močno samozavestjo možna brez centrifugalnega učinka, toda "za naš narod predstavlja federativna zasnova v stvari separatistično misel. Ona bi morda odstranila gotove aktualne politične konflikte, ali za ceno novih in mnogo težjih notranjih gospodarskih nasprotstev, organiziranih po državnopravnih edinicah. Čudimo se pravzaprav, da naš gospodarski svet ne maršira v prvih vrstah jugoslovenske fronte in da samega sebe vara o posledicah, ki bi nujno nastopile, ako bi se spremenila osnovna misel naše države."³⁸

Po Jutrovem poudarku je bila edino pravo merilo v presojanju vprašanja državne ureditve le jugoslovanska ideologija. Njen uresničevalec naj bi bila tudi vojska. To presenetljivo stališče, ki je reševanje ključnih vprašanj državnega razvoja prepuščalo dejavniku izven političnih organizacij in struktur, je Jutro povežalo z liberalnim prepričanjem, da je jugoslovanska ideja tudi "s čisto slovenskega stališča edina realna osnova za naš gospodarski in kulturni obstanek in napredek. Danes res skoro izgleda, kakor da bi imeli oni prav, ki trdijo, da je jugoslovenstvo fikcija in da je unitarizem propadla stvar. Toda globoko smo prepričani, da bodo že bližnji dogodki pokazali, kako neobhodna je državi jugoslovenska vojska, ki je edina sposobna doumeti srbsko-hrvaško-slovensko vprašanje ne samo s stališča politične moči, temveč - kar je mnogo važnejše - s stališča notranjega gospodarskega kompromisa, ki dopušča, da tudi v vseh drugih stvareh vsak dobi svoje, a se pri tem čuva interes celote."³⁹

Po spremembi vlade so bili liberalci, ki so si do tedaj v Sloveniji lastili mesto prvega zagovornika načela jugoslovanske narodne in državne enotnosti v neugodnem političnem položaju tudi zato, ker je isto načelo z vstopom v Stojadinovićevo vlado politično podprla tudi njihova največja nasprotnica - SLS.⁴⁰ Le-ta se je v prvih dveh letih po vstopu v vlado izogibala svojim dotedanjim avtonomističnim državnopravnim poudarkom in se je zadovoljila le z načelnimi zahtevami po enakopravnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov.⁴¹ Zato je lahko v političnem

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prim. Janko Prunk: Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 22, 1982, št. 1-2, str. 127 (Prunk, Politične koncepcije meščanstva v stari Jugoslaviji).

⁴¹ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str; Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta za udejanjenje banovinske samouprave leta 1933, str. 251. SLS je spomnila na svojo izvirno narodno

življenju nastopala kot "neseparatistična", jugoslovansko usmerjena stranka. To ji je priznavalo tudi Jutro, ki je opozarjalo, da je bila do tedaj SLS precej zadržana do načela državne in narodne enotnosti, sedaj pa ga sprejema kot osnovo svojega

programa. "Oddaljenost od (Ljubljanskih - op. J. P.) punkcij (...) je v resnici velika in vsi, ki so sodelovali, da je ta oddaljenost premagana, zaslužijo pohvalo prijateljev in nasprotnikov".⁴²

Nova politična vloga SLS⁴³ je postala za liberalce še bolj neugodna po oblikovanju Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), nove vsedržavne politične stranke, v katero so se 19. avgusta 1935 združile vladne SLS, JMO in NRS. Jugoslovanska radikalna zajednica je v svojem programu poudarila, da "je za narodno in državno edinstvo, za edinstvo teritorija in za enotno državljanstvo ter bo te ideje propagirala in zastopala". Glede izvajanja upravne oblasti pa je ocenila, da je široka samouprava "najboljši sistem za ureditev državne uprave v smislu narodovih želj in potreb. Državno upravo je potrebno tako organizirati, da se bo poedinim krajem dala možnost, da bodo morali urejati svoje lokalne potrebe, administrativne, gospodarske, finančne, kulturne ter druge, v kolikor so vezane za poedine kraje, a na način, ki ne bo dovajal lokalne uprave v nasprotje z državo, z njenimi cilji in potrebami."⁴⁴

Na oblikovanje nove in vladajoče vsedržavne zagovornice načela narodne in državne enotnosti, ki je imela v Sloveniji oporo v najmočnejši slovenski politični sili - nekdanji SLS -, se liberalci niso znali odzvati drugače, kot da so svoj nadaljnji politični *raison d'être* in utemeljitev boja proti SLS učvrstili v doslednem narodnem in državnem unitarizmu.⁴⁵ To so najbolj razvidno storili v t. i. Pohorski deklaraciji, ki so jo oblikovali sočasno z nastankom JRZ. Na njen nastanek so bili pripravljeni, saj so ga v slovenski in jugoslovanski politični javnosti napovedovali že dalj časa.⁴⁶

Pohorsko deklaracijo so pod vodstvom tedanjega slovenskega liberalnega prvaka dr. Alberta Kramerja oblikovali vodilni politiki JNS iz Dravske, Savske in Primorske banovine (Slovenije, Hrvaške s Slavonijo in Dalmacijo ter osrednje Bosne in zahodne Hercegovine) na skupnem sestanku v planinski hiši mariborskega župana dr. Franja Lipolda na Pohorju, 19. in 20. avgusta 1935. Deklaracija je poudarjala, da so Srbi, Hrvati in Slovenci "*v etničnem oziru en narod in v skladu s*

avtonomistično usmeritev le februarja 1936, ko je Slovenec za objavo pripravil oster članek proti nameravani unifikaciji šolskih učbenikov. Razpečavanje Slovenca z dne 20. 2. 1936, v katerem je bil natisnjen omenjeni članek, je prepovedalo Državno tožilstvo v Ljubljani. To je bila vsekakor velika posebnost, saj je bil cenzuriran časnik, ki ga je izdajala režimska stranka. O tem v Stiplovšek, Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta, str. 366-367.

⁴² Jutro, XVI, 9. 8. 1935, št. 182, Potrebna je resna diskusija.

⁴³ SLS je poleti 1937 ponovno začela javno poudarjati svoje avtonomistično-federalistične zahteve in je pri njih vztrajala do konca prve jugoslovanske države. Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 24-26.

⁴⁴ Slovenec, LXIII, 20. 8. 1935, št. 189, Program Jug. radikalne zajednice.

⁴⁵ Prunk, Politične koncepcije meščanstva v stari Jugoslaviji, str. 128.

⁴⁶ Slovenec, LXIII, 26. 6. 1935, št. 143a, Novo politično združenje; Ponedeljski Slovenec, VIII, 8. 7. 1935, št. 27, Laza Markovič napoveduje zajednico med dr. Stojadinovičem, dr. Koroščem in dr. Spahom; Slovenec, LXIII, 31. 7. 1935, št. 173a, Politično življenje se urejuje; 3. 8. 1935, št. 176a, Nova stranka; 15. 8. 1935, št. 186a, V znamenju resnega dela; 20. 8. 1935, št. 189a, Radikalna zajednica prijavljena; Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 44. O nastanku JRZ podrobneje prav tam, str. 47-63.

tem more edino prava jugoslovenska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti. (...) Jugoslovenci kot narod se morejo razvijati samo v unitaristični državi. Nosilec državnosti je ves naš narod, t. j. Srbi, Hrvati in Slovenci kot ena politična edinica, zbrana okrog svojega kralja. Praktično to zahteva, da se na eni strani državna politika ne sme in ne more

*voditi pod pretežnim vplivom samo enega dela naroda, a na drugi strani, da se ne more noben del naroda otresti obveznosti, ki jih ima napram celoti. Vprašanja, ki nimajo izrazito splošnodržav.(nega) značaja, se morajo reševati po pokrajinah (regionalno), uveljavljajoč pri tem do skrajnih meja načelo dekoncentracije uprave v banovinah z izgrajeno in finančno zasigurano samoupravo."*⁴⁷

Osnovno prepričanje liberalcev, ki ga je izražala Pohorska deklaracija je bilo, da je "samo v resničnem jugoslovenstvu in v unitaristično urejeni državi (...) mogoča polna in prava ravnopravnost vseh delov naroda in vseh pokrajin države".⁴⁸ To misel so v času od njenega oblikovanja do II. kongresa JNS junija 1936 še večkrat poudarili.⁴⁹ Enako kot tudi že pred deklaracijo izrečeno stališče, da načelo narodne in državne enotnosti Slovencev skupaj s Hrvati in Srbi zagotavlja položaj državnega naroda v Jugoslaviji. Novo pa je bilo pojasnilo, da so Slovenci s tem eden od nosilcev jugoslovanske državne suverenosti in enakopraven dejavnik pri vodenju države.⁵⁰

Jutro je po objavi Pohorske deklaracije večkrat poudarilo tudi liberalno prepričanje v jugoslovansko nacionalno enotnost,⁵¹ čeprav so slovenski pripadniki JNS odklanjali zamisli po "taki unifikaciji, ki naj bi med drugim ustvarila tudi nesmisel, kakršen bi bila n. pr. 'srbsko-hrvatska-slovenska slovnica'".⁵² A to je bilo le drobno odstopanje od njihove zavezanosti unitarizmu. Merodajna so bila stališča, ki jih je Jutro objavilo ob sedemnajstletnici nastanka Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Takrat je zapisalo: "Kakorkoli so si do tega dne (1. decembra 1918 - op. J. P.) posamezni deli naše nacije kot samostojne teritorialne, plemenske, državnopravne edinice priborili individualnih pravic, na ta dan so se jih odrekli, ne morda v prilog temu ali onemu privilegirane delu, nego edino v prilog novi skupnosti kot nositeljici pravic in uspehov vseh ter zato množiteljici pravic in zaščitnici interesov vsakogar izmed njih. Tako je 1. december, dan narodne zmage, bil tudi dan žrtve srbske in črnogorske samostojne kraljevine, tisočletne hrvatske

⁴⁷ Jutro, XVI, 22. 8. 1935, št. 193, Beseda jugoslovenskih nacionalistov.

⁴⁸ Prav tam. Jutro, XVI, 22. 8. 1935, št. 193, Pohorska deklaracija; 25. 8. 1935, št. 196, Ustvarjajoča sila jugoslovenske ideje.

⁴⁹ Jutro, XVI, 15. 9. 1935, št. 214, Pohorska akcija in dnevna politika; 18. 12. 1935, št. 293, Beseda o odgovornosti; Jutro, XVII, 19. 2. 1936, št. 41, Ob ustanovitvi kluba poslancev JNS. - Temeljne programske poudarke Pohorske deklaracije so potrdile tudi druge pokrajinske organizacije JNS v državi. (Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 439-440).

⁵⁰ Jutro, XVI, 8. 9. 1935, št. 208, Izrodek zablode; 1. 12. 1935, št. 279, Prvi december.

⁵¹ Jutro, XVI, 8. 9. 1935, št. 208, Izrodek zablode; 20. 9. 1935, št. 218, Upadek in dvig; 8. 10. 1935, št. 233, Realno jugoslovenstvo; 13. 10. 1935, št. 238, Po 9. oktobru; 1. 12. 1935, št. 279, Prvi december.

⁵² Jutro, XVII, 10. 1. 1936, št. 7, Lahko in težko rešljivi problemi. - Gornji navedek je izražal odklonilno stališče JNS proti že omenjeni nameravani unifikaciji šolskih učbenikov v državi (op. 41).

državnopravnosti, starega ideala o zedinjeni Sloveniji, na oltar nove domovine, nove večje pravice in lepše bodočnosti. Kar nas je ločilo ter razdvajalo v preteklosti, je na današnji dan pred 17 leti umrlo, da da življenje novi državi in novim silam celokupnega naroda."⁵³

Jutro se je v času od oblikovanja Pohorske deklaracije do II. kongresa JNS vrnilo tudi k vprašanju banovinskih samouprav. Znova se je zavzelo za vzpostavitev širokih samouprav z ustreznimi finančnimi viri, ki ne bi odstopale od načela unitaristične ureditve države.⁵⁴ S tem je bila usklajena tudi zamisel liberalcev o decentralizaciji zakonodajne oblasti. V okvir pokrajinskih samouprav, katerih delokroga niso natančno opredelili, naj bi bila vključena tudi zakonodajna dejavnost, ki pa bi bila z vidika posameznih pokrajin omejena na "možnost sodelovanja v državni legislativi s pravico iniciative in dajanja mnenja glede zakonov, ki se nanašajo na problema kulturne, gospodarske in socialne politike".⁵⁵ Nekoliko večjo samostojnost naj bi pokrajinske samouprave imele na že omenjenem finančnem področju. Država naj bi jim odstopila del finančnih virov, da bi se lahko denarno vzdrževale z limitiranimi dokladami k državnim davkom, delom trošarin in udeležbo pri prometnem davku ter trošarinah, ki bi si jih pridržala državna oblast.⁵⁶

Liberalci so pozdravljali napovedi o pripravi izvedbene zakonodaje o banovinskih samoupravah,⁵⁷ toda s pripombo, da se mora le-ta "na zadovoljivi kompromisni liniji srečati z vsemi izvedljivimi zahtevami čim večje samovlade poedinih delov naše države".⁵⁸ To je pomenilo, da ne bi trpelo unitaristično načelo, ki so ga liberalci tudi po oblikovanju Pohorske deklaracije posebej branili z gospodarskimi razlogi. Jutro je kmalu po njenem oblikovanju znova svarilo, da bi razdelitev države na več državnopravnih enot privedla do hudih gospodarskih nasprotij med njimi in zadušila slovenski gospodarski razvoj. Enotno državno ozemlje bi se zato moralo ohraniti že zaradi slovenskih gospodarskih ugodnosti in potreb. V pogojih neovirane gospodarske menjave in obtoka blaga bi namreč lahko slovenska industrija in obrt, ki sta po svoji produktivnosti preveliki za tržne potrebe Slovenije, svoje razvojne možnosti iskali po vsej državi. Enako bi se lahko odvečna delovna sila zaposlila v drugih delih države. Iskreno občutena jugoslovanska misel v enotni jugoslovanski državi pa bi uveljavila tudi stališče družbene solidarnosti vseh državljanov in stanov, vseh interesnih skupin in pokrajin ter pravično obravnavala vsak posamezen interes v duhu enakopravnosti in pravice. Potem ne bi bilo "povoda pritoževati se nad zapostavljanjem našega gospodarstva, kakršnega doživljamo korak za korakom v vsakdanjem življenju, pri dodelitvi javnih del, v davčni praksi, v politiki centralnih denarnih zavodov in naposled v konkretnih poslovnih odnosjih z državo kot gospodarskim činiteljem".⁵⁹

Drugi kongres JNS, zbran 30. junija 1936 v Beogradu, je še bolj utrdil unitaristične poglede slovenskih liberalcev. To je napovedal že predkongresni čas. Akcijski odbor vsedržavne JNS je namreč 10. maja 1936 izdal razglas, v katerem je

⁵³ Jutro, XVI, 1. 12. 1935, št. 279, Prvi december.

⁵⁴ Jutro, XVII, 19. 2. 1936, št. 41, Ob ustanovitvi kluba poslancev JNS.

⁵⁵ Jutro, XVI, 7. 11. 1935, št. 258, Široke samouprave.

⁵⁶ Jutro, XVI, 9. 11. 1935, št. 260, Finančni problem samouprav.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Jutro, XVII, 11. 4. 1936, št. 86, Ob Veliki noči.

⁵⁹ Jutro, XVI, 31. 8. 1935, št. 201a, Gospodarstvo in jugoslovensko edinstvo.

najavil strankin kongres in obenem ponovil njeno zavezanost programu jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma.⁶⁰ Posebej je opozoril, da stranka

odklanja federalizem in podpira oblikovanje pokrajinskih samouprav, usklajenih z interesi državne celote.⁶¹ Poudarkom Akcijskega odbora se je 13. maja 1936 pridružil Jutro, ki je v prid upravne decentralizacije v še vedno unitaristični državi, dodalo: "Morda nobena stvar ni v zadnjih osemnajstih letih pravi jugoslovanski ideji toliko škodila kakor hotena ali nehotena zloraba te ideje za razne hegemonske težnje, iz katerih se je rodil tudi pretirani centralizem, ki se je izkazal za naše razmere neprikladnega in celo usodno škodljivega."⁶² A to ni bila prepričljiva kritika centralizma. Jutro je to dokazalo dober teden dni kasneje, ko je pisalo o vsebini jugoslovanstva. Povezalo jo je z razumevanjem politične vloge JNS. Ta je bila "prvi grandiozni poskus nadomestiti staro plemensko versko in zgodovinsko politično razcepljenost našega naroda z novo, krepko, v duhu enotne nacionalne politike vodeno vsenarodno politično organizacijo".⁶³ V tem smislu je ocenilo tudi politično usmeritev njenih slovenskih pripadnikov, ki so "slej ko prej čvrsto odločeni visoko držati zastavo brezkompromisnega jugoslovanskega narodnega in državnega edinstva ter če tudi v najtrši borbi izvojevati dokončno zmago jugoslovanske nacionalne misli".⁶⁴ Politična vodila slovenskih liberalcev so torej bila jasna. Kot je ob ustanovitvi novega banovinskega odbora JNS za Dravsko banovino, 24. maja 1936 v Ljubljani, dejal A. Kramer, so pripadali stranki, ki je bila "osnovana, da ponese ideje in načela šestojanuarskega manifesta med narod in da dá meso in kri programu jugoslovanskega narodnega in državnega edinstva".⁶⁵

Osrednji referat na II. kongresu JNS je imel njen glavni ideolog in podpredsednik Akcijskega odbora JNS, senator Jovan Banjanin. V referatu o notranje-političnem položaju je obravnaval predvsem narodno politiko JNS, ki jo je tudi za nadaljnje obdobje utemeljil v načelu jugoslovanske narodne in državne enotnosti. To je pomenilo, da federacija ni rešitev narodnega problema v Jugoslaviji, ker "federalizem ne more dati psihološke osnove za skupno življenje. Samo jugoslovanska misel lahko prešine ljudstvo z iskreno ljubeznijo za celokupni narod. Samo jugoslovanski nacionalizem lahko proži (zagotavlja - op. J. P.) psihološke in moralne osnove za naše javno življenje." J. Banjanin je ponovil tudi strankino stališče glede oblikovanja širokih samouprav. Opozoril je, da so, ob zagotovljeni finančni samostojnosti, mogoče le v enotni Jugoslaviji. Zakaj "le na narodnem in državnem edinstvu osnovana Jugoslavija more dati samoupravam mnogo tega, kar ni daleč od stvarnih zahtev federalizma, odklanjajoč pa pri tem slabe strani separatizma".

⁶⁰ Jutro, XVII, 12. 5. 1936, št. 109, Proglas Jugoslovanske nacionalne stranke. - JNS so k odločitvi za sklic strankinega kongresa navedle tudi priprave Jugoslovanske radikalne zajednice, da konec maja 1936 skliče prvo državno skupščino JRZ. Ta je bila 1. in 2. 6. 1936 v Beogradu. Kot opozarja T. Stojkov so prvaki JNS z odločitvijo, da skličejo strankin kongres, hoteli dokazati, da je tudi JNS sposobna pripraviti svoj strankarski kongres. (Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 141-149, 159. O prvi državni skupščini JRZ tudi Slovenec, LXIV, 20. 5. 1936, št. 115a, Vsedržavni kongres JRZ dne 1. in 2. junija v Beogradu; Ponedeljski Slovenec, IX, 2. 6. 1936, št. 22, Ustanovni državni kongres JRZ; Slovenec, LXIV, 3. 6. 1936, št. 125a, Vsedržavni kongres JRZ)

⁶¹ Jutro, XVII, 12. 5. 1936, št. 109, Proglas Jugoslovanske nacionalne stranke.

⁶² Jutro, XVII, 13. 5. 1936, št. 110, Osnovna misel naše države.

⁶³ Jutro, XVII, 24. 5. 1936, št. 120, Reorganizacija JNS.

⁶⁴ Jutro, leto IX, ponedeljska izdaja, 25. 5. 1936, št. 21, Reorganizacija JNS v dravski banovini.

⁶⁵ Prav tam.

Zato je velika zabloda unitarizem enačiti s centralizmom. J. Banjanin se je zavzel še za enakopraven vpliv "vseh delov države in naroda" pri vodenju vrhovne državne uprave. Zagovarjal je še enotno narodno vzgojo, prilagojeno razmeram v posameznih delih države. Dejal je tudi, "da se more prosvetna uprava bolj uspešno in z večjim poznavanjem voditi v banovinah, kakor pa iz centrale".⁶⁶

Banjaninov referat, ki je predstavljal "soglasno mišljenje celotnega strankinega vodstva",⁶⁷ so lepo sprejeli tudi v Sloveniji. Jutro je ugotovilo, da je "prepričevalno

(...) dokazal, kako je samo v iskrenem jugoslovenskem duhu mogoča pravilna in uspešna rešitev vseh velikih in težkih problemov, ki so danes na dnevnem redu naše državne in nacionalne politike". J. Banjanina je označilo za enega od najmočnejših pobornikov jugoslovanske misli,⁶⁸ o referatih, podanih na kongresu pa je zapisalo, da so bili vsi "prežeti (od) onega realnega jugoslovenstva, ki si v vroči ljubezni do naroda in države prizadeva, da bi našlo kar najbolj koristne oblike za dejansko izvedbo narodnega in državnega edinstva v duhu one jugoslovanske misli, katere življenjska vsebina je zadovoljstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev ne le v njihovi skupnosti, temveč tudi v njihovih posebnih interesih, ne le v njihovi funkciji kot nacionalna, nego tudi v njihovem svojstvu kot gospodarska in socialna edinica".⁶⁹

Slovenski liberalci so tudi po II. kongresu JNS, ki stranki ni pomagal k politični oživitvi,⁷⁰ v njej zavzemali vidne položaje. Kongres je za glavnega tajnika JNS ponovno izvolil A. Kramerja (za predsednika ter prvega in drugega podpredsednika stranke so bili izvoljeni P. Živković ter J. Banjanin in Juraj Demetrović), v stočlanski ožji glavni odbor JNS pa so bili iz Dravske banovine izvoljeni dr. Miroslav Ploj, I. Pucelj, dr. Janko Rajar, O. Pirkmajer, Ivan Prekoršek, Ivan Mravlje, Albin Koman, F. Lipold in Ivan Arko.⁷¹ Na prvi seji ožjega glavnega odbora JNS, 1. julija 1936 v Beogradu, sta bila I. Pucelj in O. Pirkmajer izvoljena še v šetintridesetčlanski izvršni odbor JNS, njegov član pa je bil po položaju tudi A. Kramer.⁷² Tako so liberalci tudi v drugi polovici tridesetih let sodelovali pri oblikovanju narodne politike JNS, ki je po njihovem globokem prepričanju lahko temeljila le v spoznanju, "da more privedi jugoslovenski narod v lepšo bodočnost le dosledno izvajanje in resnična jugoslovanska politika". Prištevali so se med stotisoče njenih "legionarjev", ki se "s čvrsto voljo in pogumno odločnostjo odzivajo klicu na novo, podvojeno delo". Na delo, ki ga lahko vodi le "trdna vera v odrešilnost jugoslovanske politike".⁷³

Za slovenske liberalce je bil II. kongres JNS še ena priložnost, da so poudarili svojo privrženost jugoslovanskemu unitarizmu. To so v letu po izgubi oblasti večkrat storili in zagovarjali unitarizem kot edino utemeljeno narodnopolitično usmeritev. Čas po nastopu Stojadinovićeve vlade junija 1935 je tako pokazal, da je

⁶⁶ Jutro, XVII, 2. 7. 1936, št. 150, Realna jugoslovanska politika.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Jutro, XVII, 3. 7. 1936, št. 151, Kongres JNS.

⁶⁹ Jutro, XVII, 5. 7. 1936, št. 153, Novo razdobje v nacionalni politiki.

⁷⁰ Prim. Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 162.

⁷¹ Jutro, XVII, 1. 7. 1936, št. 149, Peter Živković predsednik, Banjanin podpredsednik Jugoslovanske nacionalne stranke.

⁷² Jutro, XVII, 2. 7. 1936, št. 150, Zaključek kongresa JNS.

⁷³ Jutro, XVII, 15. 7. 1936, št. 161, Na novo delo.

zanje, ne glede na politične razmere in položaj v katerem so bili, v narodnem vprašanju veljalo le jugoslovansko idejno vodilo, ki je izključevalo uveljavitev slovenske narodne individualnosti in avtonomije v Kraljevini Jugoslaviji. To je bil cilj drugih slovenskih političnih dejavnikov - od leta 1937 znova tudi nekdanje SLS oziroma slovenske JRZ⁷⁴ -, medtem ko so liberalci tudi v drugi polovici tridesetih let z nezmanjšano politično voljo zagovarjali svoje "narodno sterilno unitaristično

stališče".⁷⁵ Le-to je v vprašanju državne ureditve od njihovih trdih centralističnih pogledov iz dvajsetih let⁷⁶ odstopalo v tem, da so v tridesetih letih pristajali na oblikovanje t. i. pokrajinskih samouprav, to je na upravno decentralizacijo unitaristične jugoslovanske države. Liberalni koncept samouprav pa je bil - z delno izjemo, ki je zadevala finančno področje - daleč od tedanjega narodnopolitičnega ideala velike večine slovenskih ljudi. Ti so podpirali zahteve po priznanju in polnem izražanju slovenske narodne samobitnosti in samostojnosti v jugoslovanski skupnosti.⁷⁷ Liberalci so jih tudi v letih 1935-1936 nedvoumno in glasno odklonili. Zanje je bilo namreč veljavno samo prepričanje v zgodovinsko večvrednost namišljenega jugoslovanskega naroda in obstoječe unitaristične države nasproti prizadevanjem za rešitev bistvenih vprašanj slovenskega narodnega razvoja v prvi jugoslovanski skupnosti.

Jurij Perovšek

THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY AND THE NATIONAL QUESTION IN 1935 AND 1936

S u m m a r y

The year 1935 was the fatal turning point in the development of Slovene Liberal politics in the 1930s. On the 24 June of that year the government of Bogoljub Jevtič, which was also composed of Slovene Liberals, was replaced by that of Dr Milan Stojadinović, a Radical. His government was composed of members of the National Radical Party, the Slovene People's Party (SPP) and the Yugoslav Muslim organisation. With the change of government in the mid 1930s, triggered the decline of Slovene Liberalism in the Kingdom of Yugoslavia. The leading political protagonist in Slovenia became once again the Catholic SPP which remained unchanged until the end of the Kingdom.

The coming in power of the Stojadinović government brought to an end the period of almost four years in which the Liberals were the only Slovene members of the Yugoslav government, after the reform of the first government of General Petar Živković on 2 September 1931. This allowed them to take all the leading positions in Dravska banovina (the Yugoslav Slovenia). That period, most of which overlapped with the personal dictatorship of King Alexander Karadjordjević, introduced on 6 January 1929, saw the strengthening of the policy of Yugoslav popular and state unitarism, one that had been supported by the Liberals since the foundation of the Yugoslav state in 1918.

Whilst being in power between 1931 and 1935, the Liberals, who were incorporated into the ruling, all-national, Yugoslav National Party (YNP), often specifically stressed their commitment to Yugoslav

⁷⁴ O avtonomistično-federalističnih zahtevah slovenske politike v prvi Jugoslaviji v Jurij Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v letih 1918-1941. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 69 (34), 1998, št. 1, str. 55-74 (Perovšek, Slovenci in Jugoslavija 1918-1941).

⁷⁵ Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 271. O liberalnih pogledih na narodno problematiko konec tridesetih let v Jurij Perovšek: Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939-1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 42, 2002, št. 3, str. 49-59.

⁷⁶ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 112-201, 238-284.

⁷⁷ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija 1918-1941, str. 63, 72-73.

national and state unitarism. They defended the stance that the Slovenes, Croats and Serbs were only "tribes" within a single Yugoslav people. With regards to the political order they supported the formation of the so-called banovinas or provincial governments through which the decentralisation of the (still) unitarian Yugoslav state was supposed to be carried out.

The Liberals persistently kept the views they had defended in the first half of the 1930s' even after the change of the government and, consequently, the loss of their leading positions in the Dravska banovina. They manifested this very clearly before the Second Congress of the YNP on 30 June 1936, in Belgrade. The aim of the congress which, according to the expectations of its planners, was supposed to be an important step in the development of the YNP, was to renew the party's political activity.

Before the Second Congress of the YNP, the Liberals emphasised their unitarian Yugoslavism on several occasions. The politically most resounding was the so-called Pohorje Declaration, a party

programme, which was devised by the leading politicians of the YNP from the Dravska, Savska in Primorska banovina (Slovenia, Dalmatia, central Bosnia and western Herzegovina) under the leadership of Dr Albert Kramer, at a meeting held on 19 and 20 August 1935 in the holiday house of the Mayor of Maribor, Dr Franjo Lipold, on Pohorje. The Declaration expressed an unconditional commitment to unitarism. The Liberals further confirmed this at the Second Congress of the YNP. The Congress, which was unable to revive the Party politically, was for them another political opportunity to express their loyalty to the principle of Yugoslav national and state unity. The Liberals thus showed, in the period after the coming in power of the Stojadinović government, that for them the only option in any political situation was Yugoslavism, which ruled out any assertion of Slovene national individualism or autonomy within the Kingdom of Yugoslavia. The latter was the objective of other Slovene politicians - from 1937 also the Slovene People's Party. The Liberal concept of banovinas or provincial governments was - with a partial exemption of the financial sector - far from the current nationalist ideal of the great majority of Slovenes. These strove for the recognition and full expression of the Slovene national identity and independence within the Yugoslav community. Such aspirations were unequivocally and strongly rejected by the Liberals also in 1935 and 1936. In the face of other efforts to resolve the fundamental questions of the Slovene national development in the first Yugoslav state, the only valid argument for the Liberals remained their belief in the historical superiority of the fictitious Yugoslav nation and the existing unitarian state.

1.01
Prejeto 3. 5. 2004

UDK 324(497.1)"193"

Blaž Vurnik*

Nekatere posebnosti volitev v Narodno skupščino v tridesetih letih 20. stoletja

IZVLEČEK

Besedilo obravnava nekatere posebnosti volitev in predvolilnih aktivnosti posameznih političnih taborov v tridesetih letih v slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije. To obdobje je z vidika volitev pomenilo korak nazaj od že tako vprašljivega demokratičnega standarda volitev v dvajsetih letih. Vladni pritisk na volivce, predusem zahteve po volilni zvestobi uradništva ter volilna zakonodaja, polna vsakršnih omejitev za politično organiziranje in nastop na volitvah, še najbolj pa odsotnost tajnega glasovanja, so bili zagotovilo, da so imele volitve bolj karakter potrjevanja aktualnega vladajočega režima, kakor pa bile vsaj navidezen vzvod politične demokracije. Vse to se je odvijalo v kontekstu evropske politike, ki je v nekaterih, bolj desno orientiranih državah volitvam namenjala podobno vlogo. Politična kultura predvolilnega boja je iz dvajsetih let ohranila vključevanje vladnega nasilja v predvolilno dogajanje, ki pa je imelo v Dravski banovini manjše razsežnosti kot v drugih delih kraljevine. Razvoj volilne zakonodaje, ki je največjo spremembo doživel v zvezi s splošno politično reorganizacijo države v začetku tridesetih let, je pomenil redukcijo demokratičnosti nekaterih političnih pravic v zvezi s političnim organiziranjem (prepoved strank na verski, nacionalni ipd. osnovi) in tajnosti glasovanja.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, volitve, politika, Narodna skupščina

ABSTRACT

SOME PECULIARITIES IN THE ELECTIONS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN THE 1930s

The paper deals with some peculiarities surrounding the elections and the pre-electoral activities in different political camps in the 1930s in the Slovene part of the Kingdom of Yugoslavia. From the electoral viewpoint the above period saw a step backwards in already democratically questionable electoral standards in the 1920s. Government pressure on the voters, especially by demanding loyalty from civil servants, an electoral law full of restrictions regarding political assembly and running in the elections, and, most of all, the absence of a secret ballot, gave the elections more the character of affirming the ruling regime rather than a lever of political democracy. The political culture of the pre-electoral struggle preserved the elements of government violence in the pre-electoral events from the 1920s. However, these were on a smaller scale in Dravska banovina than in other parts of the kingdom. The development of the electoral legislation, which saw the greatest change with regards to the general reorganisation of the state in the beginning of 1930s, reduced the

* Mag., kustos, Mestni muzej Ljubljana, SI-1000, Gosposka ulica 15; e-mail: Blaz.Vurnik@mm-lj.si

democraticity of certain political rights to political assembly (by banning the parties on religious, ethnic and similar basis) and to a secret ballot.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, elections, politics, the National Assembly

Volilna zakonodaja

Volilna zakonodaja tridesetih let se je sicer navezovala na zakonodajo iz dvajsetih let, vendar pa je bila v nekaterih pogledih bistveno spremenjena.

Kandidatne liste

V skladu s spremembami, ki so z uvedbo kraljeve diktature 6. januarja 1929 in po njej prizadele politično življenje v kraljevini,¹ se je spremenila tudi volilna zakonodaja. Glavno obeležje tem spremembam so narekovale upravno teritorialne spremembe (uvedba banovin) ter politične spremembe v zvezi s prepovedjo delovanja strank verske, pokrajinske ali plemenske narave ter tistih strank, ki bi nasprotovale državni in družbeni ureditvi.

Določeno je bilo število poslancev, ki so bili voljeni v posameznih banovinah glede na število prebivalstva, ki je živel v posamezni banovini. Dravska banovina je tako volila 25 poslancev v Narodno skupščino. Volilni zakon je nastop na volitvah omogočal le tistim strankam (ali listam), ki so lahko svoje kandidate postavile v vseh volilnih srezih v državi; liste so se zato imenovalе "državne liste". Vsi ti kandidati pa so morali biti povezani v eni državni kandidatni listi. S tem je bilo onemogočeno, da bi se mimo zgoraj omenjenih omejitev kakšna lokalno omejena politična skupina pojavila na volitvah. Nekdanje stranke kot so bile SLS, HSS in JMO, so bile s tem popolnoma onemogočene. To je bilo dodatno onemogočeno še z določilom, da je morala vsaka okrajna kandidatna lista zbrati vsaj 60 podpisov volivcev iz tega okraja.

Delitev mandatov

Že zgornji pogoj za postavitev kandidatnih list je očitno preprečil volilno aktivnost manjšim političnim skupinam. Dodatno pa so bile takšne skupine diskriminirane še z določilom delitve poslanskih mest glede na zbrane glasove. Državna lista, ki je dobila največ glasov v vsej državi, je takoj dobila dve tretjini vseh poslanskih mest, za delitev preostale tretjine mandatov pa so prišle v poštev le liste, ki so dobile več kot 50.000 glasov. V delitvi preostale tretjine glasov je sodelovala tudi najmočnejša lista, ki je že imela zagotovljeni dve tretjini poslanskih mest.

Način glasovanja

Čprav je že tajno glasovanje s kroglicami (tako so volivci svojo voljo izražali v dvajsetih letih) omogočalo številne špekulacije in volilne kraje ter goljufije, je bil v volilni zakonodaji tridesetih let pri načinu glasovanja storjen v smislu demokra-

¹ Več o teh spremembah v Jurij Perovšek: *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*. V: *Slovenka trideseta leta*, Ljubljana 1997, str. 19, 20.

tičnosti glasovanja en korak nazaj. Glasovanje je postalo javno in ustno; volivec je pred volilno komisijo glasno povedal, kateri listi namenja svoj glas. Možnosti zlorabe, zlasti še zato, ker je vladna lista vedno na volitvah nastopala z gesli, vezanimi na državo in kralja, in je bilo zato vsako delovanje opozicije proti vladni stranki razglašeno za protidržavno delovanje, so bile ob javnem izražanju volivcev toliko večje.²

Nedvomno drži trditev dr. Janka Pleterskega, ki je zapisal, da "do konca mirnega življenja Jugoslavije ni bilo nikoli več regularnih volitev, na katerih bi se lahko razločno izmeril vpliv strank".³ Vendar pa lahko ugotovimo, da so nekatera dejstva v zvezi z volitvami v tridesetih letih, kot na primer volilna abstinenca ter podpora vsakokratnim vladnim listam, jasni pokazatelji, prek katerih lahko okvirno sklepamo o vplivu posameznega političnega tabora ali kar stranke (vsaj glede bivše Slovenske ljudske stranke (SLS) to gotovo drži) v slovenskem prostoru. Pri tem je nenavadna podpora, ki jo je med slovenskimi volivci uživala SLS kljub štiriletnemu sodelovanju s centralističnimi strankami in režimom od blejskega pakta, sodelovanja v radikalni Vukičevićevi stranki, v vladi po streljanju v skupščini ter v vladi diktature.

Volitve v Narodno skupščino 8. novembra 1931

Konec septembra 1931 se je začelo predvolilno obdobje prvih volitev v Kraljevini Jugoslaviji. Težko bi rekli čas volilnega boja, čeprav je potekala tudi neke vrste predvolilni boj v smislu prepričevanja volivcev, naj volijo ali naj se odločijo za volilno abstinenco. 26. septembra je vlada, v kateri sta bila tudi dva Slovenca (bivši samostojni kmetijec Ivan Pucelj in bivši demokrat Albert Kramer), izdala volilni razglas, ki je šestojanuarsko diktaturo opredelil kot prehod k novemu in boljšemu ustavnemu in parlamentarnemu življenju. Šestojanuarski režim naj bi imel za nalogo vrniti narodu slogo in mir, odpraviti pomanjkljivosti v upravi, ter okrepiti "novo državno in narodno življenje na ideji našega popolnega edinstva." Vladni volilni razglas je obenem tudi že obljubljal pravičnejšo razdelitev davkov ter upravo, ki bo bolj upoštevala potrebe ljudi.⁴ Iste dne se je sestala tudi neformalna opozicija (del bivših radikalov, demokratov, zemljoradniki in SLS) ter se odločila za volilno abstinenco. Mesec dni kasneje sta se za abstinenco odločila še Vladko Maček in Svetozar Pribičević.⁵ To je bila potem tudi glavna točka predvolilnega boja med vladno stranko in "opozicijo". Vladna stran je volilne upravičence pozivala k volitvam, "opozicija" pa k abstinenци. Prav zato je vladna stran volitve razglasila za "nekak plebiscit", na katerem se bodo volivci odločali "ali hočemo pokopati stare nesrečne razprtije, prenehati streči drug drugemu po življenju in ali hočemo, da zavladata v naši državi harmonija in medsebojno razumevanje..."⁶

² Ferdo Čulinović: Dokumenti o Jugoslaviji. Zagreb 1968 (dalje Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji), str. 313-314.

³ Janko Pleterski: Politika naroda v krizi družbe, države in idej. V: Slovenska trideseta leta, Ljubljana 1997 (dalje Pleterski, Politika naroda), str. 49.

⁴ Jutro, 27. 9. 1931.

⁵ Metod Mikuž: Slovenci v stari Jugoslaviji. Ljubljana 1965 (dalje Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji), str. 391.

⁶ Jutro, 29. 9. 1931.

Značilnost predvolilne agitacije vladne strani je bila v izrazito demagoško totalitarističnem pristopu k vrednotenju volitev. Na enem od predvolilnih zborovanj je minister Ivan Pucelj postavil trditev, da "oni, ki ne bi šli volit in bi s tem pokazali, da nočejo sodelovati pri tej veliki vsenarodni akciji (volitve kot korak k močni in urejeni državi, op. B. V.), zagreše velik zločin proti svoji lastni državi." Minister Albert Kramer je na istem zborovanju sicer zatrdil, da se bo nekoč v prihodnosti, ko bo v državi vladalo blagostanje, ob volitvah ponovno pojavil klasični volilni boj. Vendar pa je ob neki drugi priložnosti⁷ Jutro slavilo predvolilno obdobje, na katerem namesto takšnih in drugačnih bojev stranke in volivci izprašujejo svojo državljansko, narodno in človeško zavest, in se izreklo proti takšni volilni borbi, kakršne so se odvijale v dvajsetih letih.

Trinajstega oktobra je potekel rok za vložitev kandidatnih državnih list. "Opozicijske" skupine se niso mogle sporazumeti za enoten nastop po vsej državi, zato v skladu z volilno zakonodajo niso mogle nastopiti na volitvah. Vladna stran ni skrivala zadovoljstva ob dejstvu, da ostaja njena kandidatna lista z ministrskim predsednikom Petrom Živkovičem na čelu tudi edina v državi, ter je naravnost triumfirala, ker "skupine nezadovoljnežev", kot je imenovala "opozicijo", niso prijavile svoje liste. Jutro je 17. oktobra povzelo članek iz časnika Vreme, ki je še bolj kot besede slovenskih predstavnikov v vladi razkrivalo ostrejši totalitaristični element jugoslovanske politike: "Režim nacionalne obnove ... zahteva brezpogojno podrejanje osebnih koristi v službi narodne in državne skupnosti." "Po zdravi pameti ta režim ne (bi) smel imeti nasprotnikov".

Druga posebnost volilne agitacije vladne liste je bilo sklicevanje na najširšo ljudsko podporo, ki naj bi jo imela. V Dravski banovini je bila opozicijska stran vezana na katoliško stran bivše SLS, zato je vladna lista pri svojih kandidaturah nastavila tudi štiri duhovnike, ki naj bi vsenarodnost liste s svojimi kandidaturami tudi konkretno dokazovali.⁸ Pri tem je bil najbolj izpostavljen Janko Barle (svojo odločitev o kandidaturi je pojasnjeval tudi v Jutru⁹), ki ga je škofijski ordinariat po volitvah prisilil, da je odložil poslanski mandat.¹⁰

Neformalna opozicija v Dravski banovini se vsebinsko ni posebej aktivno vključila v predvolilno dogajanje. Vzrok temu je bil po eni strani nezmožnost kandidature, po drugi strani, pa je nova zakonodaja potegnila zelo nejasno mejo, za katero je bila vsakršna protivladna politična propaganda kriminalizirana kot protidržavna. Poskušala je doseči čim nižjo volilno udeležbo oziroma čim višjo abstinenco. Vladni razglas o volitvah, kandidature v Dravski banovini ter uradne volilne rezultate pa je Slovenec objavljala brez komentarja.

Kljub potvorbam, s katerimi so bili volilni rezultati še izboljšani v korist edine državne liste, je bila volilna udeležba nizka (52%¹¹), izvoljeni pa so bili vsi nastopajoči kandidati.¹²

⁷ Jutro, 7. 10. 1931.

⁸ Jutro, 7. 11. 1931. Kandidirali so Maks Goričar iz Mozirja, Janko Barle, šentjakobski župnik v Ljubljani, župnik Fran Faflik, profesor verouka Alojzij Pavlič.

⁹ Jutro, 22. 10. 1931.

¹⁰ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 395.

¹¹ Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, str. 315.

¹² Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 392.

Volitve v Narodno skupščino 5. maja 1935

Vlada Bogoljuba Jevtičeva (21. december 1934-20. junij 1935) je pri razpisu volitev za 5. maj 1935 računala na večino, s katero bi po obstoječi volilni zakonodaji dobila tri petine poslanskih mest. Preverjene metode zbiranja glasov, ki se jih je vlada posluževala na prejšnjih volitvah, so tokratni vladi vlivale zaupanje v uspeh. Že preizkušene nasilne metode režima Jugoslovanske nacionalne stranke naj bi tudi tokrat delovale. Vendar so bile tokratne volitve povsem drugačne. Predvsem je pri prejšnjih volitvah vladna lista kot "konkurenta" imela le volilno abstinenco, pri volitvah 1935 pa so sodelovale še tri kandidatne liste, od katerih je bila ena (Mačkova) združenje skorajda vse opozicije v državi z enim samim motivom skupnega nastopa: zrušiti vlado Bogoljuba Jevtiča.

V Dravski banovini je bilo predvolilno dogajanje ponovno nekoliko bolj pasivno. Bivša SLS namreč ni nastopila na volitvah, oziroma se ni priključila združeni opoziciji v boju proti vladni, Jevtičevi listi. Poleg tega je v SLS prišlo do razcepa v zvezi z vprašanjem ali nastopiti na volitvah na opozicijski listi ali pa se vključiti v volilno dogajanje na vladni listi.¹³ Na koncu se je SLS odločila za abstinenco z namenom, da po volitvah vstopi v vlado.¹⁴ To se je tudi dejansko zgodilo 24. junija 1935, ko je dotedanji finančni minister Milan Stojadinović sestavil novo vlado, v kateri je bil Anton Korošec notranji minister, SLS pa je postala del Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ).¹⁵ Vloga tabora bivše SLS na teh volitvah se je zrcalila tudi iz predvolilnih objav Slovenca. Te so bile redke in niso imele propagandnega namena. Res pa je, da so povzemale le govore članov Jevtičeve vlade. To so bila le poročila, ki dogajanja niso ne komentirala ne za katero od list dodatno agitirala.

Bolj aktivno je bilo v volilni borbi liberalno Jutro. V osnovnih potezah lahko program vlade povzamemo kot odločno nasprotovanje "vsem separatističnim, federalističnim in prevratnim težnjam",¹⁶ ter kot zahtevo po afirmaciji jugoslovanske misli oziroma "jugoslovenstva". Prav to je verjetno tudi bistvo dojemanja jugoslovanske ideje v tridesetih letih v odnosu do jugoslovanstva dvajsetih let. Medtem, ko so se v dvajsetih letih politične stranke zavemale za sklenitev sporazuma med Srbi, Hrvati in Slovenci, kar naj bi bila osnova za razvoj jugoslovanske identitete, so unitaristični politiki tridesetih let sporazum med "plemeni" zavrnil kot smisel jugoslovanstva. Jugoslovanstvo so definirali kot posvojitve drugih dveh identitet. "Pravi Jugoslovan zato ne bo tajil hrvatstva, srbstva in slovenstva, temveč, ako je po rodu Hrvat, se bo trudil, da bo imel isto pojmovanje in razumevanje i za srbstvo i za slovenstvo, kakor ga ima za hrvatstvo." To je bilo t.i. "edinstvo" jugoslovanskega naroda, postavljeno proti sporazumu med plemeni. Dinastija Karađorđević je v tem kontekstu postala utelešenje

¹³ Jutro, 20. 2. 1935.

¹⁴ Pleterski, Politika naroda, str. 50.

¹⁵ Jugoslovansko radikalno zajednico je sestavil Milan Stojadinović iz predstavnikov nekdanjih srbskih radikalov, Jugoslovanske muslimanske organizacije in Slovenske ljudske stranke. Na oblasti se je obdržala od 24. junija 1935 do 5. februarja 1939.

¹⁶ Jutro, 27. 2. 1935.

jugoslovanskega naroda.¹⁷ Za takšno rešitev jugoslovanskega vprašanja so se izrekli volivci Jevtičeve liste. Vladna politika je torej v volilnem boju uporabljala močna unitaristična gesla, po drugi strani pa je nekoliko popustila pri centralizmu. O centralizmu dvajsetih let je Jevtičev program govoril kot o "napačnem centralizmu", saj so bile centralizirane oblike in metode dela, medtem ko so bile decentralizirane "prave vsebine nacionalne misli".¹⁸ Obenem je Jevtič obljubljal široke banovinske samouprave in to označil kot eno glavnih političnih nalog vlade.¹⁹

Volitve je ponovno spremljalo nasilje, s katerim si je vladna lista zagotovila večino glasov, goljufije so se dogajale tudi pri štetju in objavi glasov, tako da so bili uradni rezultati volitev razglašeni kar dvakrat. V Dravski banovini je Jevtič dobil 125.180 glasov (27 mandatov), Maček 22.220 (2 mandata), Ljotić 2530 in Maksimović 47 glasov.²⁰ Rezultati v Dravski banovini so bili takšni iz povsem jasnih razlogov. Najmočnejši politični tabor v Sloveniji (bivša SLS) se volitev ni udeležila. To je bil tudi vzrok za padec volilne udeležbe (46,9%) v primerjavi z volitvami leta 1931 (52,2%), ko je bila volilna udeležba bistveno nižja kot pri volitvah v dvajsetih letih. V celotni državi se je volilna udeležba glede na volitve 1931 dvignila za 6,4%.²¹ Ljotić in Maksimović sta bila slovenskemu političnemu prostoru tuja in sta zato dobila najmanjše število glasov. Mačkov volilni neuspeh v Dravski banovini pa lahko razumemo kot politično dediščino dvajsetih let, ko je bil Mačkov predhodnik Stjepan Radić v Sloveniji popolnoma diskreditiran.

Volitve v narodno skupščino 11. decembra 1938

Pri volitvah leta 1938 sta se ponovno izoblikovala dva politična tabora. Vladna JRZ Milana Stojadinovića se je razumljivo odločila, da bo na volitvah nastopila sama, saj ji je volilna zakonodaja in ves državni aparat, ki ga je imela v rokah, že v naprej zagotavljal občutno večino v novi skupščini. Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS) se je povezala z Mačkovo Hrvatsko seljačko stranko (HSS) ter drugimi opozicijskimi skupinami (Kmečka demokratska koalicija (KDK), Samostojna demokratska stranka (SDS),...) v listo, katere nosilec je bil Vladimir Maček. Poleg vladne in opozicijske liste je ponovno nastopil s svojo listo tudi Ljotić, ki pa je bil ponovno marginalen in v političnem boju ter ob volitvah povsem nepomemben.

Volitve in čas pred njim so izgledale podobno kot oboje prejšnje volitve leta 1931 in 1935. Vendar pa je bila bistvena in pomembna razlika v tem, da je na tokratnih volitvah v okviru JRZ sodelovala tudi bivša SLS, ki je ponovno mobilizirala svoj del volilne baze v Dravski banovini, zaradi česar je bilo predvolilno obdobje v Sloveniji bolj živahno kot ob prejšnjih volitvah. Za to "živahnost" sta poskrbeli obe strani. JRZ je ob teh volitvah uporabila za tisti čas običajno obliko političnega nasilja v obliki "rediteljskih čet", ki so delovale v okviru legalne organizacije, imenovane Mladina JRZ in ki so strahovale in

¹⁷ Jutro, 10. 3. 1935.

¹⁸ Jutro, 10. 3. 1935.

¹⁹ Slovenec, 30. 4. 1935.

²⁰ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 414.

²¹ Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, str. 326-327.

terorizirale volivce.²² Tudi opozicija ni bila glede tega pasivna, saj so njeni bolj ali manj organizirani razbijaški oddelki vdirali na zborovanja JRZ in jih nasilno prekinjali. Pri takšnem volilnem boju je prihajalo tudi do smrtnih žrtev, kar je propaganda JRZ znala spretno izkoristiti v volilni agitaciji. Takšen primer se je zgodil, ko so 9. decembra v Sv. Križu pri Kostanjevici po volilnem zborovanju JRZ pristaši opozicije napadli skupino zborovalcev JRZ in pri tem enega s kamenjem ubili. Slovenec je ta dogodek komentiral z besedami: "Kamen je zadel glavo vseh slovenskih mož in fantov, kot strašen opomin v kakšno nevarnost bi zašli, če bi takšni podivjanci dobili oblast nad našo domovino,"²³ in s tem neposredno nagovoril volivce proti glasovanju za opozicijsko listo. Zanimiva je tudi propaganda, naslovljena na uradništvo. V svojem govoru v Ljubljani 8. decembra 1938 je predsednik vlade Milan Stojadinović opozoril, da Maček hrvaško uradništvo prepričuje h glasovanju za opozicijsko listo z grožnjami, da jim bo v primeru, če ne bodo glasovali zanj, ukinil plače in pokojnine. Stojadinović je takšne grožnje kritiziral, v istem govoru pa je uradništvu prav tako zagrozil: "Če bi kdo izmed državnih uradnikov in uslužbencev gledal v Mačku svojega šefa in ne v resornem ministru, potem takemu uradniku rečem, da zanj ni prostora v državni službi! ... Kaj je morda v času blažene avstro-ogrske monarhije padlo v glavo samo enemu upravnemu uradniku ali tudi samo enemu sodniku, da pri volitvah ne bi glasoval za vladne kandidate?"²⁴ Če pustimo ob strani nepoznavanje preteklosti in nekoliko politične nespretnosti, ko se je nosilec liste Stojadinović sredi Ljubljane skliceval na čase avstro-ogrske monarhije v smislu politične korektnosti, lahko ugotovimo, da je bila takšna formulacija uradniške zvestobe zlasti še pri javnem glasovanju, odkrito politično nasilje do precej številne skupine volivcev. Glavna obljuba JRZ v tokratnem volilnem boju je bila obljuba vzpostavitve širokih banovinskih samouprav, pri čemer se je v siceršnji upravni razdelitvi na banovine omenjala celo "samoupravna Slovenija".²⁵ Eden od argumentov vladne strani proti opoziciji je bil tudi, da nima programa in da je njen edini cilj zrušitev vlade.²⁶

Združena opozicija na Mačkovi listi je 8. oktobra izdala Razglas, v katerem se je vračala na stare politične zahteve. V novi konstituenti bi bilo treba sprejeti novo ustavo, ki bi bila zasnovana na načelu narodne oblasti, sprejeta pa bi morala biti z večino Srbov, večino Hrvatov in večino Slovencev. Opozicija je zahtevala tudi novo, bolj demokratično volilno zakonodajo, po kateri bi morale biti razpisane volitve v ustavodajno skupščino. Edina prava pot k temu pa bi bila sestava vlade, v kateri bi bili predstavniki vseh političnih strank, ki "imajo resnično korenine v narodu" in ki bi takoj razglasila zakon, s katerim bi bila ukinjena ustava iz leta 1931.²⁷

Rezultati volitev so v Dravski banovini pokazali na realno moč, ki jo je imela bivša SLS povezana v JRZ ter dejansko pomanjkanje opozicije po meri Slovencev.

²² Anka Vidovič Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled razvoja mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, str. 127-130.

²³ Slovenec, 11. 12. 1938.

²⁴ Slovenec, 11. 12. 1938; Jutro, 9. 12. 1938.

²⁵ Slovenec, 11. 12. 1938.

²⁶ Bojan Balkovec: "Če ne greš volit, pomagaš nasprotniku do zmage!". V: Zgodovinski časopis, 2003, št. 1-2, str 110, 111.

²⁷ Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, str. 334-335.

In seveda tudi na uspeh vladnega volilnega terorja. JRZ je v Dravski banovini dobila 78,60% (170.257) glasov in s tem 29 mandatov, opozicijska lista 45.226 glasov in nobenega mandata ter Ljotičeva lista 1127 glasov in prav tako nobenega mandata. Volilna udeležba je bila 67,61%, kar je bilo manj od državnega povprečja (74,48%)²⁸ a bistveno več kot na volitvah leta 1935 in 1931.

Volitve senatorjev

Oktroirana ustava z začetka septembra 1931 je vpeljala dvodomno Narodno predstavništvo, sestavljeno iz Narodne skupščine in Senata. Pravna določila v zvezi s senatom, združena v ustavi in zakonu o volitvah senatorjev, so bila v osnovnih potezah podobna pravnemu okviru v zvezi s poslanci narodne skupščine. Vendar pa se je senat v nekaterih bistvenih potezah razlikoval od poslanskega dela narodne skupščine. Senatorji so bili bodisi voljeni bodisi od kralja imenovani. Volilo se je 46 senatorjev (v Dravski banovini štiri), kralj pa je lahko imenoval še enkrat toliko senatorjev ali manj. S tem si je kralj zagotovil pomemben vpliv na zakonodajno delo narodne skupščine, saj sta morala zakone sprejeti oba domova. Mandat voljenih in imenovanih senatorjev je trajal šest let, pri čemer se je polovica voljenega dela senatorjev vsaka tri leta ponovno volila. Volilne enote za volitve senatorjev so bile banovine; volil se je en senator na 300.000 prebivalcev ter dodatno še eden, če je bil preostanek števila prebivalstva večji od 150.000. Volilno pravico za senatorske volitve so imeli vsi narodni poslanci v banovini ter vsi načelniki občin v banovini. Glasovanje je bilo javno kot pri volitvah narodnih poslancev, mandate pa so razdeljevali po d'Hontovem sistemu. Zanimiva podrobnost in razlika senatorskih od poslanskih volitev je, da pri senatorskih volitvah ni bilo prepovedi točenja alkoholnih pijač na dan volitev.²⁹

Predvsem liberalni del slovenskih politikov je uvedbo senata sprejel precej navdušeno. V senatu so videli zagotovilo, "da naši parlamenti ne bodo več postali torišče tako strupenih in kaotičnih borb, kakršne so ovirale našo državo v prvih letih." Kot pozitivno so sprejeli tudi dejstvo, da polovico senatorjev imenuje kralj. To naj bi omogočilo, da bodo v senatu sedeli strokovnjaki in "druge odlične osebe", ki niso bile vključene v politiko.³⁰ Vladimir Ravnihar je v Jutru³¹ komentiral pomen senata v državi in pri tem navajal primere držav, v katerih je deloval dvodomni sistem. Tak sistem je ocenil kot bolj demokratičen od enodomnega predvsem zato, ker senatorji za razliko od poslancev ne podlegajo "impulzivnim vplivom" volivcev.

Na prvih senatorskih volitvah 3. januarja 1932 je nastopila le ena lista, ker se opozicija še ni uspela organizirati. V Dravski banovini je bil njen nosilec dr. Vladimir Ravnihar, poleg njega so bili izvoljeni še dr. Fran Novak, dr. Janko Rajar in dr. Miroslav Ploj.

Naslednje volitve (3. februarja 1935) so v življenje vnesle nekaj volilnega boja, saj sta nastopili dve kandidatni listi. Na listi JNS so kandidirali dr. Drago Marušič

²⁸ Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, str. 336-337.

²⁹ Bojan Balkovec: Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920-1938, s posebnim poudarkom na Sloveniji. Doktorska disertacija, Ljubljana 1997, str. 55-59; Ferdo Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, str. 307.

³⁰ Jutro, 3. 10. 1931.

³¹ Jutro, 30. 12. 1931.

(nosilec), dr. Albert Kramer in Ivan Pucelj,³² na listi bivše SLS (Slovenec je to listo imenoval "nevtralna"³³) pa so nastopili Fran Žebot (nosilec), Janez Štrcin in Martin Steblovnik.³⁴ V Dravski banovini so se tega leta volili trije senatorji, ker so bile to po treh letih prve volitve znotraj šestletnega senatorskega mandata, zato so z žrebom določili senatorje, ki jim je na tak način potekel mandat. Ker so žrebali izmed vseh senatorjev ne glede na to, v kateri banovini je bil izvoljen, je bilo po naključju od štirih iz Dravske banovine treba izvoliti tri nove senatorje. Vlada je tudi tokrat izkoristila svojo avtoriteto in je na dan volitev objavila "uradno objavo", v kateri je za vso državo imenovala liste, "s katerimi soglaša kraljevska vlada in jih sprejema za svoje," in s tem dala volivcem nesporne napotke, kako voliti. Med temi listami je bila za Dravsko banovino seveda navedena Marušičeva lista.³⁵

Ob senatorskih volitvah 6. februarja 1938 je bila v vladi JRZ tudi bivša SLS. V Dravski banovini, kjer se je tokrat volil le en senator, je bila postavljena le ena kandidatna lista, lista bivše SLS, na kateri je nastopil in jo tudi vodil kot edini kandidat dr. Fran Schaubach, Slovenec pa jo je imenoval "lista dr. Korošca".³⁶ Tokratne volitve so minile povsem brez hrupa, na dan volitev v Slovincu ni bilo niti poziva, naj volivci odidejo na volitve, saj je bil Schaubach dobesedno brez konkurence. Dva dneva po volitvah pa je Slovenec komentiral, da so volitve minile brez volilnega boja ter da tako tihih volitev še ni bilo. Odsotnost opozicijske liste je komentiral kot dejstvo, da nasprotni tabor ni na oblasti in zato ne bi mogel prisiliti volivcev, da bi volili za njegovo listo.

Senatorske volitve leta 1938 so bile zadnje volitve v kako vsedrjavno predstavniško telo v Kraljevini Jugoslaviji. Ocenimo lahko, da je politični razvoj prve jugoslovanske države ostal nekako sredi poti. Z napadom sil Osi 6. aprila 1941 se je ta razvoj nasilno končal. Naslednje volitve v državno predstavniško telo so potekale v novem obdobju in povsem novem političnem okolju 11. novembra 1945 in niso bile po načinu nič manj ali bolj demokratične kot tiste v tridesetih letih. Vendar pa so pomenile začetek nekega novega časa.

Blaž Vurnik

SOME PECULIARITIES OF THE ELECTIONS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN THE
1930s

S u m m a r y

With the onset of the 1930s the political life of the Slovenes and, in its context, elections changed in many ways. The new constitution and changed electoral legislation set new rules to the electoral game and, to a certain degree, defined a new role for elections.

One of the most important facts is that, during that time, in democratic terms the elections took a step backwards. When, in the 1920s, voters expressed their political will by casting ballots in one of the

³² Jutro, 18. 1. 1935.

³³ Slovenec, 31. 1. 1935.

³⁴ Jutro, 19. 1. 1935.

³⁵ Jutro, 3. 2. 1935.

³⁶ Slovenec, 8. 2. 1938.

ballot boxes, the democraticity of the elections was at least apparently ensured, though not preventing various frauds. In the 1930s the situation was altogether different. Voters had to express their political will orally in front of an electoral committee, thereby being deprived of the fundamental political right to a secret ballot. Furthermore, the electoral legislation was very restrictive with regards to the founding of political associations and even set conditions for the running of a party list in the elections. The basic purpose of the elections to ensure that representatives of the people were chosen democratically, became lost in the political developments of the first joint Yugoslav state. The nature of the elections in the 1930s draws one to conclude that each government found the elections an inconvenience and that the

purpose of the electoral law was only to impose restrictions which would secure the government list with continuous rule. Although governments changed, this was not a direct consequence of the elections but the result of political agreements in which the electoral body had little say.

In the 1930s, voters voted for delegates to the National Assembly on three occasions: on 8 November 1931, 5 May 1935 and 11 December 1938. Apart from this, there were also the elections to the Senate (3 January 1932, 3 February 1935 and 6 February 1938). Although the elections were decided in advance each time because of the government's advantage, the pre-electoral struggles remained a lively flexing of the political muscles. In this sense the pre-electoral period in November 1931 was something special, in that there was no real opposition to the government side, as it had not been organised. The government opposition actively called the public to electoral abstinence, and the entire pre-electoral campaign on both sides was based on whether or not to vote.

The second and the third elections were more dynamic in terms of the pre-electoral struggle. They were also accompanied by political violence. As in the 1920s, this was as a rule less intense in the Slovene part of the country than in other parts. The electoral struggle in December 1938 claimed one fatality. Nevertheless, in the 1935 and 1938 pre-electoral struggles one can clearly detect the wider political tendency of that period, typical of several European countries or at least those whose prevailing political doctrine was inclined towards the right of the political horizon. This was due to a distinct and direct pressure upon the civil service and other voters whose livelihood depended on the state, and who were given a clear directive on who to vote for by the current government.

Less stirring were the events surrounding the Senate elections. This was so mainly because one half of the Senate was appointed by the king himself, which theoretically secured him with at least a half of the support in this body. This support was further increased by the government interventions in the pre-electoral events. In this way a practical majority of the ruling politicians was also ensured.

1.02
11)"1922/1943"
Prejeto 7. 6. 2004

UDK

321.64(450-

Anna Maria Vinci*

Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji

IZVLEČEK

Avtorica predstavlja razloge za vzpon fašizma na italijanski vzhodni meji oz. v Trstu in načine tega pojava, o katerem med italijanskimi zgodovinarji primanjkuje volje za spoznanje in poglobljeno razpravo. Fašizem ob italijanski vzhodni meji korenini v razdejanju, ki ga je povzročila 1. svetovna vojna in poveljno dogajanje, ko je vojaška oblast za dolgo časa dejansko zamenjala civilno. Trst je postal okop za italijansko ekspanzijo proti Podonavju in Balkanu, zato je bilo nujno "izboljšati" območje ob meji in ga "ozdraviti" s pomočjo naselitve "naše rase". V primeru odnosov med Italijani na eni strani ter Slovenci in Hrvati na drugi strani lahko govorimo o neki vrsti "kolonialnega rasizma": italijanske "večvredna omika" proti slovenski / hrvaški "neomiki".

Ključne besede: Italija, fašizem, obmejni fašizem, primorski Slovenci, slovensko-italijanski odnosi

ABSTRACT

THE RISE OF FASCISM ALONG THE ITALIAN EASTERN BORDER

The author presents the reasons for the rise of fascism along the Italian eastern border, i.e. Trieste, and the expressions of this phenomenon which the Italian historiographers are reluctant to recognize and discuss at any depth. Fascism along the Italian eastern border had its roots in the devastation caused by the First World War and the events after the war when the civilian rule was replaced with a prolonged military one. Trieste became a new bulwark for the Italian expansion towards the Danube area and the Balkans. Because of this Italy considered it necessary to "improve" and "cure" the area along the border, also by populating it with "our own race". With regards to the relations between the Italians, on one hand, and the Slovenes and Croats, on the other, one can speak of some kind of "colonial racism": the Italian "superior culture" in front of the Slavic "non-culture".

Key words: Italia, fascism, border fascism, the Littoral Slovenes, the Italo-Slovene relations

V italijanskem zgodovinoisju in zlasti v javnosti se vse prevečkrat zanika povezanost fašizma, dogajanja med 2. svetovno vojno in v obdobju po njem, s fojbami in izseljevanjem (italijansko zgodovinoisje uporablja termin eksodus - esodo) italijanskega prebivalstva iz Istre.¹ Zavedati se moramo, da ne gre le za zanikanje, pač

* Profesorica, Oddelek za zgodovino filozofske fakultete Univerze v Trstu, I-34100 Trieste-Trst, Via Economo 12/3.

¹ Objavljamo razširjeni prispevek, ki ga je avtorica podala na simpoziju z naslovom Foibe oltre i

pa tudi za namerne napake, saj so njihovi avtorji dobro seznanjeni z objektivnimi dejstvi. Vprašanja povezanosti in nepovezanosti zgodovinskih procesov so vedno navzoča v razpravah, s katerimi poskušamo pojasnjevati dogajanja. Po mnenju nekaterih premislek o celovitem dogajanju v 20. stoletju v Julijski krajini, razen posameznih specialnih sklopov, še ni bil predmet resnega znanstvenega dela. Zgodovinarji in tudi drugi se ukvarjajo s posameznimi koščki dogajanja in na njihovi osnovi poskušajo narediti neke vrste primerjavo. Vendar tega dogajanja tako ne prikazujejo le množični mediji in politika, ki je obsedena z revizionizmom vseh ocen iz preteklosti, saj, (takšna je namreč moja ocena), tudi med strokovnjaki - zgodovinarji v Italiji primanjkuje volje za poglobljeno razpravo, takšno, s katero bi poskušali razširiti vedenje o problemih in ki bi bila osnova za nove poti raziskovanja zgodovine obmejnega prostora ob italijansko-slovenski meji. Ta pa je obenem del italijanske in slovenske (hrvaške, jugoslovanske) zgodovine, del zahodnoevropske in vzhodnoevropske zgodovine, obremenjena s trpljenjem, ki ga tudi simbolizira preteklo stoletje.

Fašizma ob vzhodni italijanski meji ne moremo pojasniti, če pri tem ne upoštevamo konteksta, iz katerega je bil porojen. Gre za razdejanje med 1. svetovno vojno in po njej. V 1. svetovni vojni je italijanska fronta tekla na njenih mejnih severnih in severovzhodnih območjih.² Tam je bilo zato razdejanje največje, življenje se je najbolj radikalno spremenilo, navzočnost vojaške moči kot oblasti je za dolgo časa dejansko zamenjala civilno oblast.

Seznam dogajanja med 1. svetovno vojno je hitro narejen: spopadi na Krasu, v vzhodni Furlaniji in v sami Gorici, ki je bila večkrat "okupirana" in "osvobojena", poraz italijanske vojske pri Kobaridu, ropanja, pravi demografski potres z evakuacijami in selitvami prebivalstva in begom, internacijami v barakarska naselja, t.i. lesena mesta, mnogi so bili zaprti. Civilno prebivalstvo na obeh straneh fronte je prizadelo "pregnanstvo brez primere".³ Še več: "neodrešeni" Italijani kot nepriljubljeni prostovoljci med vojsko revežev na fronti; Italijani na begu, nepriljubljeni v lačni in razcapani italijanski domovini; Italijani - ujeti avstro-ogrski vojaki, postavljeni pred težko izbiro, ali naj se priključijo italijanski vojski, da bi se tako "izognili" ruskemu ujetništvu, saj so se zavedali, da s tem spravljajo v nevarnost svoje družine in da obenem izdajajo še vedno živo lojalnost do avstro-ogrskega imperija.

Ob koncu vojne so bili mnogi evakuirani pred težko odločitvijo, ali naj se sploh vrnejo na svoje domove. Veliko se jih ni vrnilo, ker so, zato ker niso bili Italijani, v svoji nekdanji domovini postali ali so se vsaj počutili tujci. Včerašnje sovražnike je tako združila skupna usoda brezdomcev.

Že ob koncu vojne je dotedanji način političnega delovanja zamenjal novi. Zmerno politiko vojaškega guvernerja generala Pettittija di Roreta, ki je moral

silenzi, le rimozioni, le strumentalizzazioni (Fojbe onkraj zamolčevanj, potlačitev, instrumentalizacij), v Genovi, 7. in 8. 11. 2003.

² Za to dogajanje glej bibliografske opombe v prispevku Fabi, Lucio: *La prima guerra mondiale. V: Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900*. Gorizia : LEG, IRSML, 1997 (dalje *Friuli e Venezia Giulia*), str. 91-158.

³ Cecotti, Franco (ur.) *"Un esilio che non ha pari"*. Gorizia : LEG IRSML, 2000; Malni, Paolo. *Fuggiaschi*. S. Canzian d'Isonzo : Consorzio Culturale Monfalconese, 1998; Rossi, Marina: *Prigionieri dello Zar : Soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei Lager della Russia (1914-1918)*. Milano : Mursia, 1997; Cattaruzza, Marina, Dogo, Marco, Pupo, Raoul (ur.): *Esodi : Spostamenti forzati di popolazione nell'Europa del Novecento*. Napoli : ESI, 2000.

voditi tudi civilno upravo,⁴ je vse bolj nadomeščala pravica zmagovalca in iz nje izhajajoča popolna oblast. Obe sta postali način življenja.⁵

V tem času takoj po koncu velike vojne so bolj kot kdajkoli prej prepotentni nacionalizmi, rojeni v poznem 19. stoletju,⁶ delovali tako, da so krepili delitve med ljudmi in narodi. Obenem so javne manifestacije pomenile neprestano samopotrjevanje, neprestano preštevanje lastnih vrst. Tako kot drugod je tudi v Julijski krajini bil fenomen upiranja oblastem, želje po popolnem poenotenju in ostre kritike nejasne demokracije tisti, ki je zajel tako levico kot desnico, ki je presegal ideološke meje in je včasih vanj vpletel celo nasilje.

Močna oblast (vojaška, pa tudi gospodarska) je hotela tako doma kot v tujini doseči neomejeno, "nepohabljeno" zmago.⁷ Perspektive gospodarskega prodora na območje, ki je bilo po padcu avstro-ogrskega imperija oslabiljeno, so postale prevladujoča ambicija lokalnih elit, ki so bile zmotno prepričane, da ta svet dobro poznajo, saj so bile v preteklosti njegov del, in da ga bodo zato zlahka preuredile tako, da jim bo prinašal dobičke. Za svoje načrte so poskušale pridobiti osrednje italijanske oblasti, ki so bile prepričane, da je Italija velika zmagovita sila, čeprav je bila ta v resnici povsem nesposobna, da bi izvajala osvajaalne načrte in gospodarsko prevlado. Pridobili so skupine italijanskega finančnega in industrijskega kapitala, ki so bile dejansko prešibke za tako dejavnost.⁸

Vsi miti iredentizma so se kot žoga odbijali od zidu stvarnosti, ki se je zdel kot iz gume. Nekoliko nas začudi dejstvo, da je že leta 1921 tržaška gospodarska elita, po izjavah nekaterih njenih predstavnikov, medtem ko se je pripravljala ustanovitev tržaškega Medministrskega odbora za promet, stavila na enega od bojnih konj tistih nacionalistov, ki so bili najbližje lokalnim gospodarskim krogom. Ta bojni konj je bilo tržaško pristanišče, s katerim naj bi bilo širše in ožje zaledje brez-pogojno povezano. Ta mit je ostal živ vseh dvajset let fašistične vladavine in je bil uporabljan v mnogih propagandnih govorih. Sicer skriti dvomi pa so se pojavljali od vsega začetka. *Kakšen vpliv - se je govorilo - so imeli elementi, ki so bili odvisni od politične ureditve avstro-ogrske monarhije, in same politične meje monarhije na naravne danosti pristanišča?* Nekateri nekdanji najbolj ostri iredentisti (od Fulvia Suvicha⁹ do visokega državnega funkcionarja Iginia Brocchija, ki je bil med

⁴ Poveljnik 3. italijanske armade general Carlo Petitti Di Roreto je kot kraljevi guverner do avgusta 1919 upravljal območje, ki ga je zasedla Italija. Slovencem in Hrvatom je s posebnim proglasom obljubil spoštovanje njihovih tradicij in kulture ter več šol kot so jih imeli v Avstriji. Vendar je zasedbena uprava po navodilih italijanske vlade in načelnika generalštaba Pietra Badoglia, z dne 29. 11. 1918, uvedla ostre ukrepe, s katerimi je zatirala izražanje slovenstva (in hrvaštva) in podpirala manifestacije italijanstva. Vojaške ukrepe je omilila zamenjava guvernerja z generalnim civilnim komisarjem avgusta 1919 (op. Nevenka Troha).

⁵ Visintin, Angelo: *L'Italia a Trieste*. Gorizia : LEG, IRSML, 2000 (dalje Visintin, *L'Italia*).

⁶ Cattaruzza, Marina (ur.): *Nazionalismi di frontiera*. Soveria Mannelli : Rubettino, 2003.

⁷ Po odločitvah mirovnih konferenc in podpisu rapalske pogodbe je bilo med italijanskimi nacionalističnimi krogi razširjeno prepričanje, da je Italija, ker ni dobila vseh zahtevanih ozemelj, v 1. svetovni vojni izbojevala t.i. pohabljeno zmago (vittoria mutilata) (op. Nevenka Troha).

⁸ Apih, Elio: *Italia, Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*. Bari : Laterza, 1966. Millo, Anna: *L'élite del potere a Trieste*. Milano : Angeli, 1989. Vinci, Anna Maria: *Il fascismo al confine orientale*. V: Finzi, Roberto, Magris, Claudio, Miccoli, Gianni (ur.): *Il Friuli - Venezia Giulia. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi*. Torino : Einaudi, 2002, 1. del, str. 377-513 (dalje Vinci, *Il fascismo*). V tem članku so tudi bibliografski podatki o italijanski in mednarodni literaturi o tem vprašanju.

⁹ Fulvio Suvich, Tržačan, v času fašizma m.dr. podsekretar na italijanskem zunanjem ministrstvu (op. Nevenka Troha).

drugim vodja kabineta finančnega ministra Giuseppa Volpija)¹⁰ so nato ponovno vzpostavili, kolikor je bilo možno, odnose, ki so bili med vojno prekinjeni in zato niso mogli več zagotavljati gospodarske trdnosti mesta in njegovega pristanišča. Čudna ironija usode za te, ne tako maloštevilne vnete italijanske patriote z avstrijsko izobrazbo, saj so njihovi dovčerajšnji avstrijsko-nemški sovražniki postali nujni in cenjeni sodelavci.

V obubožani stvarnosti gospodarskega položaja v Evropi, ki je bila povsem drugačna od tiste v preteklosti in v kateri je Italija s svojo realno močjo lahko igrala samo slabotno (vendar nevarno) šahovsko igro, so se vsi stari miti (vojne, zmage, dediščine Rima) sicer v drugačni preobleki, vnovič pojavili. V vse bolj razdeljeni Evropi se Italija ni odrekla imperialističnim sanjam. Trst je postal "*nov okop Italije za njeno nujno potrebno ekspanzijo proti Podonavju, Levantu in Balkanu*".

Potreba po redu in po hitri gospodarski ter družbeni preureditvi je bila tista, ki bi jo lahko uporabili (z različnimi odgovornostmi in na različnih nivojih) za uničenje liberalne in pravne države. Prenovljena govorica politike je merila na neprestano vzbujanje prikazni in strahu: zunanji "sovražnik" je metal svojo zastrašujočo in prodorno senco na celotno italijansko državo. Strah je povzročil, da se je "zavohala" potencialna nevarnost, zaradi še ne dokončno določenih in močno zahtevanih meja je bilo treba ohranjati stalno napetost.¹¹

Slovenci in Hrvati, ki so živeli znotraj nove državne meje Italije, niso bili razumljeni kot večni sovražniki, pač pa kot "peta kolona" Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Socialisti so bili razumljeni kot ekspozitura sovjetske revolucije. Dokumentarno gradivo, ki je nastalo v okviru vojaških Uradov za obveščanje operativnih enot (ITO, Informazione Truppe Operanti), ki so prva povojna leta imeli tudi nalogo nadzora nad civilnim prebivalstvom, nam glede tega vprašanja ponuja najbolj značilen primer seznamov izključevanj in sumničenj, ki gotovo niso bili glasniki bodočega miru med narodi. Ti sezname so bili sicer narejeni za odločilne centre moči, a so obenem slikali podobo o obmejnem območju, kakršno so si predstavljali lokalni krogi.¹² Mir je bil tako obojestransko oborožen: v času mirovnih pogajanj po 1. svetovni vojni se je zdelo, da je igra še vedno odprta, čeprav namestitve italijanske zasedbene vojske niso puščale veliko upanja v kompromisne rešitve.

Druga zadeva, ki jo moramo upoštevati tako za primerjavo med silovitostjo mitov o zmagi in moči na eni strani in "robato nedodelanostjo prebuje" na drugi strani, v povezavi z nemirnim življenjem na tem narodnostno mešanem ozemlju, je bil brez dvoma zelo zamotan problem "državljanstva", pravice, ki jo je bilo treba priznati prebivalcem znotraj evropskih meja, določenih po koncu 1. svetovne vojne. Razumljivo je, da je imel vsak primer svoje posebnosti in da bi že sama definicija "državljanstva" odprla zelo obsežne razprave. Pri vrednotenju te problematike moramo nujno upoštevati celoten fond, imenovan "Državljanstvo (Cittadinanza)",

¹⁰ Dorsi, Pier Paolo: *L'inventario dell'Archivio di Iginio Brocchi*. Trieste : Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato, Archivio di Stato di Trieste, 2000, n. 92. Glej tudi Archivio di Stato di Trieste (AST), Arhiv Brocchi, š. 13. Vprašalnik, s.d. Collotti, Enzo: *Fulvio Swich e l'apporto dei nazionalisti giuliani all'espansionismo fascista*. "Bollettino" dell'IRSML di Trieste, 1974, št. 2; Di Fant, Annalisa: *Attilio Tamaro in missione politica a Vienna*. Qualestoria, 2003, št. 1, str. 199-217.

¹¹ Cecotti, Franco, Biondi, Neva (in drugi): *Il confine mobile : Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866-1992*. Monfalcone : Edizioni della Laguna, IRSML, 1995.

¹² Visintin, *L'Italia*, str. 79-95.

ki ga hranijo v Državnem arhivu v Trstu. Saintgermainska pogodba, ki razrešuje (ali je na poti razreševanja) pravno ureditev med novo avstrijsko državo in antantnimi silami, se nanaša tudi na Italijo in zlasti na *punctum dolens* (bolečo točko) njene vzhodne meje ali vsaj njenega dela. Določila Saintgermainske pogodbe imajo nekaj pomembnih točk o državljanstvu: *Kdorkoli ima stalno bivališče na območju, ki je bilo del stare monarhije (...) dobi polno pravico razen do avstrijskega državljanstva tudi do državljanstva države, kateri je to območje pripadlo*. Obstajala pa je cela vrsta izjem, kdaj se je ta pravica spremenila v "izvolitev", za katero je bilo treba pridobiti mnenje zgoraj navedenih komisij. Če je vsebina teh določil nedvomno merila na preureditev območij bivšega avstro-ogrskega imperija, ki je imel svojo narodnostno-jezikovno podobo, so že pred podpisom Saintgermainske pogodbe septembra 1919 in nato tudi pred podpisom Rapalske pogodbe novembra 1920 okupacijske sile vsaj za območja italijanske vzhodne meje predvidele čiščenje/izgon oseb "*drugačnega jezika in rase*", ki niso bile politično zaželeni. Drži pa tudi, da so te komisije v primerjavi z vojaškimi oblastmi delovale bolj previdno, seveda ne zato, ker bi postale osebe "*druge rase*" za oblasti bolj sprejemljive. Drugačno ravnanje gre med drugim pripisati dejstvu, da so bili člani mnogih od teh posvetovalnih komisij, ki so delovale do leta 1927, v nasprotju z vsakim visokodonečim proglasom, tudi vidne slovenske in hrvaške osebnosti, ki so bile izbrane med "*zmernimi*".

Po drugi strani pa so zapletena birokratska določila mirovne pogodbe (in pogodb, ki so ji sledile) omogočala številna odstopanja, ki so sprejem v italijansko državljanstvo omejevala: v jezo spravljajoča počasnost postopkov, opravičljiva nevednost prosilcev, ki se niso znašli med člani in podčleni, številne pritožbe, ki so bile naslovljene na institucionalne oblasti. Vse to je zaviralo dodeljevanje državljanstva in omogočalo selekcijo. Upoštevati moramo tudi "praznine", ki so jih pustili tisti, katerim je bila odklonjena vloga za državljanstvo na osnovi pravice o pristojnosti ali opcije in ki bi jih gotovo lahko nadomestili s politično nesumljivimi osebami italijanske narodnosti. Selekcijo so delali tudi glede na poklic prosilca. Precej ljudi nekaterih (tudi ne preveč pomembnih) poklicev naj bi se odkrižali na škodo vseh. Trgovci, na primer, so dolgo delovali v negotovosti (smo že v letu 1926), saj brez državljanstva niso dobili potnega lista in so bili zato prisiljeni prekiniti svoje posle. To pa niso bili samo posli privatnega značaja, pomembni za njihovo dejavnost, ampak je prekinitve prizadela celotno družbo.

Še bolj značilno je dogajanje okrog "drugorodnih", torej slovenskih in hrvaških duhovnikov. Leta 1923 so od 63 prošelj duhovnikov za državljanstvo odklonili kar 41 in prefektura ter pristojne komisije so, dokler ni prišlo navodilo notranjega ministrstva, ki so ga vzpodbudili nekateri škofje iz Julijske krajine, ocenjevale, da so pohvalno opravile svojo dolžnost. Takrat je že potekal dolgotrajni *iter* ponovnega zbližanja med katoliškimi in laičnimi krogi in so že tekle priprave na pogajanja o konkordatu. V nekem pismu puljskega škofa Mussoliniju iz januarja 1923 nas tako prizadene enačenje med duhovščino in ohranjanjem reda, natančneje novega državnega fašističnega reda in vnašanje stereotipov v te odnose. Posegi in prekinitve so bremenile državne in cerkvene oblasti: nevarnost ni bila samo verska, ampak tudi moralna in politična. "*Slovansko in kmečko prebivalstvo ima sicer napake, a v svoji celoti je dobro [...] in navezano na svoje dušne pastirje. Napake tega prebivalstva so znane; vijejo se med različnimi točkami konkubinata [...], krive prisege in zlasti maščevanj, ki pripeljejo tudi do umorov [...]. Množice*

slovanskega prebivalstva ljubijo red in vero [...] obiskujejo cerkev [...] rade poslušajo božjo besedo". Leit motiv je znan: napad na cerkveno mrežo so škofje iz Julijske krajine odbili tako, da so se borili proti civilnim oblastem deloma z njihovim besednjakom (red, mir, poddržavljenje). Notranje ministrstvo je, vsaj tokrat, zahtevalo previdnost na najbolj upornih obrobni območjih in prefekt tržaške pokrajine je, čeprav nerad, moral sporočiti, da je bila po pritožbi 41 duhovnikov potrjena le ena odklonilna odločba za italijansko državljanstvo.¹³

V primerjavi z ostalimi italijanskimi deželami je fašizem v Julijski krajini že zelo zgodaj uspel, saj se je z odlično politično sposobnostjo znal vključiti v socialne in zlasti nacionalne spopade, ki so desetletja divjali na tem območju in ki jih je vojna še okrepila. Nedvomno je dobro izrabil vzdušje negotovosti, poglobljeno s težavami in številnimi predsodki, ki so jih zanetile te "vulkanske" razmere.

"Obmejni fašizem" določa pravzaprav epopeja "obrambe državne meje", ki jo je spremljala močna agresivnost proti notranjim in zunanjim sovražnikom, določenim s pravili, ki sem jih že označila. Nacionalna homogenost naj bi bila znak moči, oblasti in varnosti, ki jo je bilo treba predložiti kot zmagoslavje in trofejo žrtvovane krvi. Celotna Evropa je bila v objemu tega zadušujočega primeža.

Fašistične skvadre, ki jih je vodil Toskanec Francesco Giunta,¹⁴ so dejansko znale zbrati to prekipelo civilno družbo, ki se je dobro povezala z močnim občutenjem vojaških oblasti "o nedokončani vojni" in z željo velikega dela vodilnih slojev, ki so se bali razbeljenega spoja socialnega in narodnostnega upora. Veliko oboroženih skvader je bilo sposobnih, da se hitro premestijo iz Trsta na eni ali drugi konec dežele. V svoje vrste so vključevali zmedene, negotove množice oseb, ki so jih druge usmeritve izvrgle. Kot nam potrjujejo viri, je bilo njihovo nasilje nasilje "razdejanja". Razdejanje je močna beseda, vojaški termin, ki vsebuje modele in organizacijske tipologije vojaškega značaja. Tržaška federacija fašijev je že leta 1921 imela 14.000 članov in je bila najbolj pomembna v Italiji. Požig Narodnega doma, sedeža glavnih slovenskih organizacij v središču Trsta, 13. julija 1920, ki so ga spremljala istočasna nasilna dejanja v Pulju in Pazinu, tako predstavlja simboličen preobrat. Ti plameni so se v propagandnih govorih v naslednjih letih vedno znova vračali in so tako postali emblematična podoba, ki jo je razširjal državni tisk. Plameni, ki so se dvigovali iz teh zgradb, in vse napadalne operacije, ki so povzročile razdejanje, so z vso jasnostjo pokazale scenarij zavezništva med novimi prinašalci nasilja in pomembnimi deli državne oblasti, ki več niso bile pripravljene spoštovati tradicionalnih pravil družbenega in političnega sožitja. "Vstaja mora priti iz Julijske krajine. Je popoln Piave naše dežele". To so besede Francesca Giunte, ki se je skliceval na močan nacionalni mit in je obenem trdil: "Julijska krajina ima sedaj položaj, kot so ga imele v srednjem veku obmejne marke, torej obrambnega zidu proti tuji invaziji".¹⁵

Veljava nacije, simbolična veljava, vojaški besednjak. Fašistične skvadre, ki jih je organiziral Giunta, so si tako predstavljale svojo vlogo na lokalni sceni, ki je

¹³ Za citirano gradivo glej AST, Prefektura Trst, Državljanstvo; zlasti š. 324. Pismo puljskega škofa Mussoliniju, 11. 3. 1923. š. 330. Glej tudi *I Trattati di pace di Versaglia e di San Germano*. Roma : Società editrice del periodico de "Il Foro italiano", 1921.

¹⁴ Mattiussi, Dario: *Il Partito nazionale fascista a Trieste. Uomini e organizzazioni del potere*. I Quaderni di Qualestoria. Trieste: IRSML, 2002.

¹⁵ Vinci, *Il fascismo*, str. 404-405, 423.

hotela biti laboratorij in hkrati model za vso Italijo. Njihov načrt je bil kup idej, a ni bil brez idej: je skupek ideologij, ki so obenem zahtevale red in upor, hierarhijo in prevratništvo za neko novo idejo nacije in domovine.

Nujno potrebna diktatura je bila "*vladanje najbolj zdravega dela družbe nad degeneriranimi strankami, bila je nujno potreben davek in garant reda*". S temi besedami je skvadrist Piero Pisenti, vidni predstavnik, ki je bil zelo blizu veleposestniškim in industrijskim buržoaznim furlanskim krogom in kasnejši minister Salojske republike, hotel upravičiti stičišče med starim in novim in pri tem poskusil dati vtis, da nadzira noro spiralo nasilja.¹⁶ Močna država je postala Sirena, ki je očarala tudi tiste v drugih strankinih vrstah, ki so potem vodili naslednjo fazo naskoka na popolno oblast, pogosto prek zapletenih poti, prek katerih naj bi imela stara nacionalistična garda, ki je bila bolj izobražena in pripravljena, privilegiran položaj. Prav ti ljudje so bili tisti, ki so postavljali trdne osnove same fašistične države (dovolj je spomniti na odvetnika Alberta Asquinija,¹⁷ učenca Alfreda Rocche) in obenem predstavljali avantgardo fašistične navzočnosti v sami Avstriji in na Balkanu. Omenila sem že Fulvija Suvicha, omeniti pa moram vsaj še Attilia Tamara in Francesca Salato.¹⁸ Srednji sloji, zlasti odvetniki, zdravniki, uslužbenci in učitelji so našli odprto pot v politiko "*proti barbarom*", z visokodonečimi zahtevami po izgonu vseh "tujcev", ki jih je prvi fašizem razglašal na vse štiri strani sveta.

Po osvojitvi oblasti je fašistično nasilje postalo državno. Med njegovimi prvimi nalogami je bilo uničenje narodnostne identitete slovenskega in hrvaškega prebivalstva, ki je po določitvi mej že prebivalo na ozemlju Italije. Uničiti je bilo treba vse, kar je spominjalo na stara nasprotja. Močni so bili občutki maščevanja, pa tudi sovraštva proti vsaki obliki mogoče "drugačnosti" znotraj hierarhične in diktatorske države. Obsedenost od nacionalnega poenotenja je bila lastna vsem evropskim državam.¹⁹ V Italiji je diktatura dala posebno barvo temu cilju, ki je mogoče predstavljal nepopoln načrt, a je bil vendar še vedno načrt, z neko miselnostjo in ideologijo. Na to se je navezala tako represivna zakonodaja, ki so jo uporabljali proti nasprotnikom fašizma, kot vrsta ukrepov, ki so bili usmerjeni prav v uresničitev "etnične bonifikacije" te dežele. To so bili zlasti ukrepi, s katerimi so hoteli preprečiti javno rabo slovenskega in hrvaškega jezika (ukinitvev tiska in šolskega pouka v obeh jezikih, zaprtje kulturnih društev), kar je bil po njihovem nujen predpogoj za asimilacijo "*drugorodcev*".²⁰ Enotna kultura in enoten jezik, torej jezik in kultura "večvredne omike", to naj bi bilo darilo, ki je mogoče povzročalo trpljenje, ki pa je bilo po pojmovanju fašističnih oblasti nujno potrebno.

¹⁶ Vinci, *Il fascismo*, str. 432-435.

¹⁷ O delu in osebnosti Alberta Asquinija glej Vinci, Anna Maria: *Storia dell'Università di Trieste. Mito, progetti, realtà*. Trieste: Lint, 1997, str. 191-197.

¹⁸ Alfredo Rocco, pripadnik protidemokratskega nacionalizma in nato fašizma. Kot pravosodni minister (1925-1932) je pripravil več zakonov, ki so fašizem izenačili z državo.

Attilio Tamaro, Tržačan, pripadnik iredentistov in prostovoljec v italijanski vojski med 1. vojno. Bil je med ustanovitelji fašizma, dopisnik časopisa Popolo d'Italia z Dunaja. Od leta 1927 je bil v diplomaciji. Objavil je več zgodovinskih del.

Francesco Salata, načelnik Osrednjega urada za nove pokrajine (op. Nevenka Troha).

¹⁹ Npr. Mazower, Mark: *Temna celina: dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana 2002.

²⁰ Glej zlasti Andri, Adriano, Mellinato, Giulio: *Scuola e confine*. I Quaderni di Qualestoria, št. 5. Trieste: IRSML, 1994.

Takšno "neizogibno" trpljenje "drugorodcev", s katerim bi jih spremenili v lojalne Italijane, je bila tudi italijanizacija imen in priimkov. Zakon z dne 10. januarja 1926 je predvideval, da se morajo priimki "vrniti" v italijansko obliko (da bi tako izbrisali sledove besednjaka, ki je pripadal "nižji (podrejeni)" omiki). Ta "vrnitev" je bila sicer neobvezna, a z mnogimi neformalnimi pritiski.²¹ Ta majhna izjema v zakonodaji nam pomaga razumeti, kako soglasno so delovale fašistične organizacije in državni aparat, ki je bil še vedno vezan na stari Albertinski statut,²² čeprav je bil ta spremenjen in "kršen" v več točkah. Institucionalne oblasti so predvidevale "izvršeno" vrnitev v prvotno obliko in tisto, ki so jo " uvedle oblasti", ki pa so se pri tem naslonile na strukture fašistične stranke, katere so poskrbele za "vrnitev" (in za izsiljevanje negotovih in upornih).

Tem ukrepom se je pridružilo preganjanje tistih, ki so bili sposobni delovati kot povezovalni element slovenskih in hrvaških skupnosti, predvsem duhovnikov, učiteljev in vodilnih ljudi v vaseh. Režim je na koncu posegel tudi po ukinitvi mreže slovenskih in hrvaških zadrug in hranilnic, ki so se uveljavile že v habsburškem času. S to ukinitvijo je tudi zamrlo dotlej živo upanje na družbeno uveljavitev Slovencev in Hrvatov.²³ Slovensko in hrvaško meščanstvo v Julijski krajini (oziroma to, kar je po številnih ukrepih izгона in pobegih, do katerih je prihajalo že takoj po koncu vojne, ostalo od njega) je bilo drastično zmanjšano in dejansko nadomeščeno, v javnih uradih, v svobodnih poklicih in v zasebnem gospodarstvu s "*homines novi*" ("*novimi ljudmi*"), ki so bili potrjenega italijanskega prepričanja, in to v vseh primerih, v katerih je bilo to mogoče in za oblasti koristno. Npr. za Italijane, ki so v te kraje prišli iz notranjosti Italije, so morale postati privlačne službe županov na zanje odročnih območjih. Treba je bilo uporabiti represijo in mit večvredne omike obenem, model izključitve in model vključitve pod določenimi pogoji.

Na podeželju in v majhnih krajih je bil ta proces nadomeščanja težji. Izgon tamkajšnjega slovenskega in hrvaškega vodilnega sloja ali srednjih slojev se je pogosto izkazal kot odstranitev le ene od težkih ovir za delovanje institucij. Fašistična država je poskušala s korupcijo in mamljenjem. Slovenske in hrvaške skupnosti (tako tiste v mestih kot na podeželju) pa niso enako odklonilno odgovarjale na ukrepe diktatorskega režima. Prihajalo je do popuščanja in kompromisov, prilaganja in konsenzov. Opozicija se ni vedno odražala le kot "zavesten" protifašizem (a koliko oblik je imel protifašizem?). Nikoli ne smemo pozabiti, da so policijski ukrepi v vsem fašističnem dvajsetletju igrali pomembno vlogo. Številna so bila svarila, konfinacije, obsodbe na zaporne in smrtne kazni, ki jih je izdalo Posebno sodišče za zaščito države.²⁴

Ob koncu dvajsetih let so uvedli *ad hoc* ustanove, kot je bil Posebni inšpektorat

²¹ Pizzagalli, A.: *Per l'italianità dei cognomi nella provincia di Trieste*. Trieste : Libreria Treves, 1929.

²² Vladar Sardinskega kraljestva (Regno di Sardegna) Carlo Umberto je 4. 3. 1848 izdal Statut Sardinskega kraljestva, poimenovan tudi Albertinski statut. Združena Kraljevina Italija ga je privzela v svojo pravno ureditev. Bil je sicer v več točkah spremenjen, a je ostal v veljavi in ga je nadomestila šele Ustava Republike Italije, sprejeta 27. 12. 1947 (op. Nevenka Troha).

²³ Zlasti Verginella, Marta: *Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento. Da comunità etnica a minoranza nazionale*. V: Finzi, Roberto, Panjek, Giovanni (ur.). *Storia economica e sociale di Trieste*. 1. del. *La città dei gruppi 1719-1918*. Trieste : Lint, 2001, str. 441-481.

²⁴ Puppini, Marco, Verginella, Marta, Verocchio, Ariela: *Dal processo Zaniboni al processo Tomažič : Il Tribunale di Mussolini e il confine orientale (1927-1941)*. Udine : Gaspari, 2003 (dalje Puppini, Verginella, Verocchio, *Dal processo Zaniboni*).

za Kras, ki ga je vodil fašistični vodja Emilio Grazioli, kasnejši civilni komisar t.i. Ljubljanske pokrajine, z nalogo kapilarnega nadzora obrobja mesta in bližnjega podeželja. Prek organizacij fašistične stranke in državnih ustanov so uspeli doseči marsikaj, kar jim ni uspelo v dotedanjem delovanju. Pri tem so posebej poudarjali tako nepogrešljivo gospodarsko krepitev revnega kraškega zaledja in Istre kot pomoč najrevnejšim in te ukrepe propagirali kot novost v odnosih med državo in družbo. Pomanjkanje finančnih sredstev je sicer blokiral največji del načrtov. Tudi poskus snovanja propagandističnih mitov (npr. mita o Rimu, odrešujoči sili latinske civilizacije) ni zaživel kot način življenja, ki naj bi ga kot vzor predložili "drugačnim". Dolgotrajnega uspeha tudi ni imel poskus povezovanja modernizacije in podeželja, kar je bilo pogosto označeno kot kulturni model za uspešno sožitje; prezir do "*dru-gorodnih*" in represivni ukrepi so z lahkoto razkrili pravi obraz "dobrohotnega" fašizma.

Zanimivo je opazovati, kako je razprava o raznarodovanju dobivala rasistične tone in razširila meje starih stereotipov z novimi tipologijami besednjaka, ki ga je v času, ko so se začele priprave na vojno, podpirala vse bolj nasilna propaganda.²⁵ Takrat "dobrohotni" fašizem ni bil več le tisti, ki bi moral izboljšati gospodarske in moralne pogoje drugorodnega prebivalstva, ampak je bil ob koncu tridesetih let tisti, ki bi moral "izboljšati" območje ob meji in ga "ozdraviti" s pomočjo naselitve "naše rase". Ta politični besednjak je pozabljal na "očetovsko" razlikovanje med dobrim podeželskim prebivalstvom in njegovimi pokvarjenimi voditelji; rasna stigmatizacija je bila vgrajena v podobo grozovite podlosti in grdosti, ki jo je tisk vedno znova razširjal, zlasti v odločilnih trenutkih (npr. v času prvega in drugega tržaškega procesa leta 1930 in 1941); rasni determinizem je v teh primerih govoril prek trupel obsojenih upornikov. V primeru odnosov med Italijani na eni strani ter Slovenci in Hrvati na drugi strani lahko govorimo o neki vrsti "kolonialnega rasizma": "večvredna omika" proti "neomiki".

Ob tem se moramo zavedati, da so ti predsodki in potrebni instrumenti zanje imeli korenine v rasizmu iz začetka 20. stoletja, ki je bil razširjen tako v Italiji kot drugod. Rasa in obramba naroda, rod in novosti so v kontekstu italijanske vzhodne meje podobni drugim scenarijem o preureditvi vzhodne Evrope. Na ta vprašanja npr. pravilno opozarja Enzo Collotti. Veliko je še neraziskanega. Če bodo ti problemi v celoti ovrednoteni, z upoštevanjem tudi ustnih in "manj pomembnih" virov (od propagandističnega tiska do različnih revij, šolskih učbenikov, časopisov za otroke vse do cerkvenih pridig) in narejene primerjave s slovenskim in hrvaškim zgodovinopisjem, bomo lahko v podrobnostih rekonstruirali križanje med družbeno in narodnostno sestavo Julijske krajine v času fašizma. V vsakem primeru, tudi ko se razgali *corpus* fašistične ideologije v odnosu do protislovanskega rasizma, vidimo, da ta predstavlja le skupek nepovezanih idej in da so bile te teorije pogosto v nasprotju z bistveno bolj zapleteno stvarnostjo, da pa so vseeno nedvomno rušilno vplivale na odnose med tamkajšnjimi narodi. Zakoreninjenost netolerantnosti in sovraštva sta nedvomni priči za to: oster politični besednjak, izbira nasilja, procesi očrnitve drugega in medsebojno nezaupanje so pustili globoko občutenje krivice.

²⁵ Glej Collotti, Enzo: *Sul razzismo antisloveno*. V: Burgio, Alberto (ur.). *Nel nome della razza Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*. Bologna : Il Mulino, 1999, str. 63-92; isti, *L'Europa nazista*. Firenze : Giunti, 2002, pogl. 7. Citirano v Verocchio, Ariela: *Il Tribunale speciale a Gorizia : Il processo Bregant*. V: Puppini, Verginella, Verocchio, *Dal processo Zaniboni*, str. 90-91.

Pri nerazumevanju, ki se je razraščalo celo stoletje, je fašizem nedvomno odigral odločilno vlogo.

Lahko rečemo, da se je na tej točki Julijska krajina oblikovala kot prostor, v katerem so bile na preizkušnji različne posebnosti in nasprotja fašistične države: iskanje soglasja si je pogosto naredlo oblačila velikodušnosti tistega, ki je bil močnejši, medtem ko je ostajalo vedno vidno orožje najbolj kapilarne represije; modernizacija je skrivala finančno nemoč države: tehtna vrednost mitov je pokazala svojo moč in svoja spreminjajoča lepa oblačila, čeprav je pogosto ostajala na pragu kmečke hiše. "Nov človek" je rasel le s težavo, toda aroganca in nacionalistični ter imperialistični ponos, na katerega je režim stavil veliko svojih kart, so se ohranjali predvsem zaradi mladih, ki so zrasi v fašističnem desetletju.

Slovenske in hrvaške skupnosti naj bi bile, kot se je govorilo, otipljiv dokaz neskladne "različnosti". Še vedno pa so obstajale kot stvarnost s pomembnimi opornimi točkami, ki so delovale kot zaščita njihove skupne posebne identitete: tu gre zlasti za duhovnike, ki so že v avstrijskem času odigrali pomembno vlogo pri izgradnji slovenske in hrvaške narodne identitete in ki so v spremenjenih okoliščinah dveh fašističnih desetletij na vsak način poskušali zaščititi načela in vrednote, ohranjajoč pri tem tudi vez z vernim ljudstvom.

Katoliška cerkev je bila močno izpostavljena pritisku fašističnega režima, zlasti po podpisu Konkordata leta 1929, ki je odnose med Cerkvijo in italijansko državo postavljaj na drugačno osnove, kot so bile dotedanje. Mnogi slovenski in hrvaški duhovniki so bili poslani v konfinacijo že pred letom 1929; veliko drugih je bilo zasramovanih in podvrženih nasilju. Brez dvoma je odstranitev goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja oktobra 1931 in nato tržaškega škofa Luigija Fogarja oktobra 1936 pokazala, da se je ozračje spremenilo; tisti cerkveni dostojanstveniki, ki so trdno branili naravno pravico Slovencev in Hrvatov do uporabe svojega jezika vsaj na verskem področju, so bili ovirani vsaj od dela italijanskega klera, ker so bili razumljeni kot močna ovira novim odnosom pomiritve med Cerkvijo in režimom. Na teh osnovah ni bilo težko doseči sporazuma med vrhovi cerkvene in politične hierarhije, da se odstrani osebnosti, ki niso pristale na brezpogojno poslušnost. Cerkevna mreža, čeprav večplastna in ponekod pretrgana, je bila trdno navzoča na vsem območju, tudi v odročnih in revnih krajih: negotovi ovinki zavezništva med Cerkvijo in fašizmom so se dotaknili tudi teh krajev, kjer se je tekmovalnost med dvema oblastema znašla pod pritiskom mnogih kompromisov in zblizanj.²⁶

Slovenske in hrvaške skupnosti je močno prizadelo izseljevanje, do katerega ni prihajalo samo v prvih letih po 1. svetovni vojni in ki je teklo zlasti v Jugoslavijo in v čezoceanske države.²⁷ Vzroki izseljevanja so bili tako ekonomski kot politični: nedvomno so odhajali zelo mladi ljudje, ki so iskali boljše možnosti za življenje, a velikokrat so odhajali - si lahko predstavljamo - z jezo in mržnjo. Italijanska vzhodna meja, ki naj bi bila nepremostljiva ovira, je tako postala, zlasti v letih velike gospodarske krize, "luknjičava".

Podatki tajnega popisa prebivalstva, ki ga je fašistični režim izvedel leta 1939 in

²⁶ Glej *Friuli e Venezia Giulia*, str. 285-297.

²⁷ Čeprav je o tem vprašanju izšlo več pomembnih del, je njihovo število težko natančno določiti. Purini, Piero: *L'emigrazione non italiana dalla Venezia Giulia dopo la prima guerra mondiale*. "Qualestoria", 2000, št. 1, str. 33-55. Kalc, Aleksej: *L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia fra le due guerre*. V: *Friuli e Venezia Giulia*, str. 535-551.

ki je temeljil na štetju na osnovi pogovornega jezika, so na pragu 2. svetovne vojne domnevno dokazovali, da je bilo število slovanskega prebivalstva znotraj meja italijanske države v upadanju, čeprav različno v mestih in na podeželju. Izseljavanje in politike sovraštva in izključevanja so tako imeli svojo težo; dejstvo, da je isti popis kljub vsemu na vzhodni meji tik pred izbruhom vojne ugotovil navzočnost okrog 400.000 drugojezičnih prebivalcev je bilo razumljeno kot grožnja za režim in obenem kot neizvršeno raznarodovanje slovanskega prebivalstva. Na pragu vojne, ko je vprašanje narodnih manjšin postalo propagandno netilo, ki je zanetilo vojno v Evropi, je bil strah fašističnih voditeljev in njihovih "svetovalcev" velik: "*združitev in poenotenje rase (...) na obmejnih teritorijih*", je bil predlog bivšega mazinijanca,²⁸ ki je prešel v fašistične vrste in ki je idejo naroda razlagal popolnoma po pravilih fašističnega nacionalizma. Da bi dosegli te cilje, da bi torej meja postala tudi "*rasna meja*" ("*confine razziale*"), je bila nujna politika velikih vlaganj, pomembnih finančnih investicij: v tem novem rasističnem fašističnem modelu, zastrupljenem tudi s protijudovskimi pobudami, ki so se pojavljale v Italiji, je bil še vedno prostor tudi za idejo asimilacije slovanskega prebivalstva, ki je nenavadna samo na videz. Še vedno se lahko misli, poudarja sestavljaec zgoraj navedenega poročila, na mešane zakone med slovanskimi ženskami iz Istre in Krasa ter italijanskimi vojaki ali pripadniki fašistične milice. Slovanske ženske, potencialno nevarne zaradi zmožnosti prenašanja lastnega jezika na svoje otroke, so v tej družbeni hierarhiji dejansko najbolj zaničevane in na osnovi tradicije "moškega gospostva", ki jo je podkrepila ideja moči oboroženega moškega, postavljene na najnižjo stopnico družbene lestvice.²⁹

Dvajsetletni predsodki in zatiranje so postali del novega nasilja, ki ga lahko ustvari samo vojna: nov val nestrpnosti, ki je tokrat združil Slovence in Jude, je vse od leta 1941 in zlasti po napadu na Jugoslavijo, zajel mesto Trst. "Skvadre smrti" so hodile po mestnem območju in s seboj prinašale nasilje, ki se je pridružilo tistemu državnemu. Izvajali so ga po pravilih terorja tiranske države, ki je že odkrila formule, lastne totalitarni državi.³⁰

Pred nekaj leti so zgodovinarji, ki so delali raziskave na osnovi ustnih virov, zabeležili tudi izjavo nekega Slovenca o tem, kako je iz okolice mesta z veseljem gledal bombardiranje Trsta: povedna in obenem simbolična podoba.³¹ Z obrobja mesta in njegove okolice, za katero se je mislilo, da je razdeljena in oddaljena, skoraj tako, da je zasedla simboličen prostor tujstva in "neobstoja", se je pripravljalo maščevanje. Slovani (Slovenci in Hrvatje), nepoznani sosede ali pa zanikani ljudje s Krasa, osrednje Istre in Goriške, so se pripravljali, da obrnejo stran zgodovine.

Ali nam vse to zadošča, da bi razložili, kar se je zgodilo po 2. svetovni vojni, skupaj z dramo fojb in eksodusa iz Istre? Po mojem je leta 1945 prišlo do pre-

²⁸ Nasledniki ideje Giuseppeja Mazzinija (1805-1872), ustanovitelja Mlade Italije (1831) in vodilne osebnosti italijanskih liberalnih nacionalcev. Poudarjal je, da je ustanovitev demokratične italijanske države odločilnega pomena za razvoj Italije (op. Nevenka Troha).

²⁹ Mattossi, Andrea, Krasna, Francesca: *Il "Censimento riservato" del 1939 sulla popolazione alloggiata nella Venezia Giulia*. Quaderni Centro Studi Economici - politici "Ezio Vanoni", 1998, št. 3-4. Sala, Teodoro: *Programmi di snazionalizzazione del "fascismo di frontiera"*. Bollettino dell'IRSML, 1974, str. 24-30.

³⁰ Vinci, Anna Maria (ur.): *Trieste in guerra*. Quaderni di Qualestoria, št. 1. Trieste : IRSML, 1992.

³¹ Verginella, Marta; Volk, Alessandro; Colja, Katja: *Storia e memoria degli Sloveni del Litorale*. I Quaderni di Qualestoria, št. 7. Trieste : IRSML, 1994.

obrata: tragedija vojne in nacifašistične okupacije Jugoslavije se mora primerjati z drugimi načrti nasilja in drugimi prepadi sovraštva, ki jih nihče ni bil sposoben nadzirati. "Maščevanje" je bilo tako pogosto le izgovor, medtem ko je kršenje človekovih pravic bila realnost, ki je ne more opravičiti nobena obljuba v boljši svet v neki bolj ali manj oddaljeni prihodnosti. Nujnost, da se ustvarijo okviri, ki bi razložili vzroke za dogajanje, ne more odvzeti nobene odgovornosti za ta zadnja dejanja, za nove delitve in nova trganja, ki so jih ti dramatični dogodki odprli na tak način, da je bila preteklost spreobrnjena z isto nehumano logiko. Vse razlaganje nam nič ne pomaga, če se v Italiji ne zavedamo te zgodovinske odgovornosti.

Prevedla Nevenka Troha

Anna Maria Vinci

THE RISE OF FASCISM ALONG THE EASTERN ITALIAN BORDER

S u m m a r y

Italian historiography, and its public in particular, all too often deny the connection between fascism and the events during and after the Second World War, with the foibles and the emigration of the Italian population from Istria. At the same time, these facts are intentionally presented in a distorted manner, even though the authors are well acquainted with the objective facts. That is why our topic presents, in a wider context, the events on the ethnically mixed border area of the Julian March in the first half of the twentieth century which was marked by fascist violence in particular.

Fascism along the eastern Italian border cannot be explained without taking into account the circumstances from which it arose: the devastation during the First World War (with its front running right through this area) and after it when the military rule replaced the civilian for a long time. Progressively, the right of the victor and the absolute power deriving from it were imposed. This sought to achieve an unlimited, so-called "undiminished" victory. Italy failed to renounce its imperialist dreams. Trieste became a new bulwark for the Italian expansion towards the Danube area and the Balkans.

In comparison with other Italian provinces fascism in the Julian March succeeded very early on, as it was able to insert itself in the social and especially ethnic skirmishes, while taking advantage of the uncertain atmosphere, further aggravated by numerous difficulties and prejudices. "Border fascism" was thus defined as an epic of "defending the national border", which was accompanied by a fierce aggressiveness against internal and external enemies. The fascist squads knew how to bring together the sentiments about the "unfinished war" shared by the great majority of the Italian leading strata in Trieste and the military authorities. They recruited to their ranks confused and insecure masses from the social margin. The burning of the Slovene National Home (Narodni dom), the seat of the main Slovene organisations in the centre of Trieste, on 13 July 1920, proved to be a symbolic turning point in the growth of fascism along the eastern Italian border. This was accompanied by violent activities in Pola and Pazin. The flames arising from these buildings showed that the new carriers of violence, together with important sectors of the state authorities were not prepared to respect the traditional rules of social and political coexistence.

With the coming of fascism to power, its violence became institutionalised. Among its first tasks was the annihilation of the national identity of the Slovene and Croat population. The obsession with national unification, common to all European countries, was especially emphasised in fascist Italy. Linked to this was a repressive legislation with a series of measures directed towards the implementation of "ethnic enhancement" of this bordering area. The discussion on assimilation assumed progressively racist tones and widened the boundaries of the ancient stereotypes with new typologies of a vocabulary which, in a time of preparation for the war, was supported by ever more violent propaganda. The fascist political vocabulary had forgotten the distinction between the good rural population and its corrupt leadership; the racist stigmatisation of the "monstrous, wicked and ugly" Slavic people was integrated into the image divulged by the press. With regards to the relations between the Italians, on the one hand, and the Slovenes and Croats, on the other, one can speak of some kind of colonial racism, of the Italian "superior culture" in front of the Slavic "non-culture".

When the Second World War broke out, the twenty year old prejudices and oppression became part of new violence: in 1941, and particularly, after the attack on Yugoslavia a new wave of intolerance

engulfed Trieste which united Slavs and Jews. The death squads walked the city area bringing with them violence which added to that exercised by the state.

Is this sufficient to explain what happened after the Second World War, together with the foibas and the exodus from Istria? In 1945 a turnabout occurred: the tragedies of the war and the nazi-fascist occupation of Yugoslavia had to be compared with other plans of violence and other abysses of hatred which no one was able to control. "Revenge" was thus often only an excuse whereas the violation of human rights was a reality which cannot be justified by any promise of a better world in some more or less distant future.

1.01
396.9:323.273(497.4)"1941/1945"
Prejeto, 14. 6. 2004

UDK

Boris Mlakar*

Ženska kot objekt in subjekt v okviru protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Slovensko kolaboracionistično kot tudi celotno protirevolucionarno gibanje med drugo svetovno vojno je bilo skoraj povsem moška zadeva. Ženske naj bi po mnenju vodilnih ideologov predvsem stale ob strani moškim, ki bijejo svoj boj, pri čemer pa je propaganda kroga generala Leona Rupnika povzdigovala idealen lik ženske - matere, ki varuje dom ter vzgaja zdrav nov rod. Med redkimi aktivnimi vlogami, ki so ga znotraj tega tabora imele ženske, gre zato omeniti v kolaboracionistični sferi predvsem nekaj ženskega sanitetnega in administrativnega osebja ter žensko ljubljansko blokovno kontrolo, v t.i. ilegalni sferi pa Dekliško legijo, katere pripadnice so se ukvarjale z obveščevalno in propagandno dejavnostjo.

Ključne besede: ženske, druga svetovna vojna, kolaboracija, protirevolucija, propaganda

ABSTRACT

WOMAN AS AN OBJECT AND A SUBJECT IN THE COUNTER-REVOLUTIONARY CAMP IN SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

The Slovene collaborationist, as indeed the entire counter-revolutionary, movement during the Second World War was an almost exclusively male affair. According to the leading ideologists, women were more than anything else expected to stay by the side of the men who fought their fight. The propaganda of General Rupnik's circle elevated the image of an ideal woman-mother who protects her home and raises a new healthy generation. Among the few active roles played by the women inside this formal collaborationist camp, one could mention the medical and administrative staff as well as those working at the block checks in Ljubljana, whereas in the so-called underground camp a mention could be made of the Girls' Legion whose members were involved in intelligence and propaganda activities.

Key words: women, Second World War, collaboration, counter-revolution, propaganda

Uvodoma velja poudariti sicer znano dejstvo, da so bile v vsakokratnem zgodovinskem dogajanju ženske pogosto več ali manj le objekt delovanja mehanizmov moško uravnane družbe in vsakokratnih prevladujočih ideologij kot vseobsegajočih

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Boris.Mlakar@inz.si

orodij vladanja. Seveda pa ne glede na konkretno delovanje in vloge žensk v posameznem razdobju ali ob posameznih dogodkih kot vsak drug segment družbe ostajajo tudi one objekt proučevanja vseh znanosti oziroma družbenih ved ter tako tudi zgodovinopisja. Glede na to želimo v pričujočem sestavku predstaviti in ob tem tudi razumeti mesto žensk znotraj obravnavanega obdobja oziroma v naslovu navedenega tabora, kar dejansko pomeni obravnavo in razpoznavo njihovih besed, dejanj in mogoče, kar je seveda težje, tudi vsega tistega, česar niso niti izrekle ali storile, a je bilo po svoje tudi zelo povedno. Tako v svojih pasivnih kot tudi aktivnih vlogah so se ženske pojavljale v različnih podobah, ki so jim bile po eni strani navzete, pripisovane, po drugi pa od njih zaželeno in zahtevane. S tem pa seveda ni rečeno, da pri tem niso imele tudi dejanskih, aktivnih vlog, do katerih niso prišle le zaradi zahtev od zunaj oziroma zaradi "prisile" prevladujoče moške kulture, temveč tudi iz svojih avtonomnih prizadevanj oziroma volje ter lastne notranje logike delovanja. Ob tem je seveda tudi razumljivo in takorekoč samoumevno, da če skušamo pretekli družbeni razvoj gledati in prikazati kot celoto, zgodovina žensk nujno ostaja tudi hkratna zgodovina moških.¹

Za položaj, npr. v zahodnoevropskih okupiranih državah med 2. svetovno vojno, zgodovinarji v pogledu kolaboracije oziroma kolaboracionizma na prvi mah sicer ugotavljajo, da je bila to predvsem moška zadeva, oziroma še več, da je bil jezik kolaboracije takorekoč izvorno moško napadalen. Toda podrobnejše ukvarjanje s tem vprašanjem pokaže, da položaj le ni bil tako enoznačen in da na splošno tudi ženske participirajo skoraj pri vseh oblikah kolaboracije, le da so načini ter intenzivnost udeležbe pri posameznih oblikah pri njih različni od tistih pri moških. Obstajalo pa je nekaj specifičnih, spolno pogojenih oblik kolaboracije. Obstaja dosti dokazov za trditev, da so bile ženske vpletene v kolaboracijo v njenih bolj individualističnih, oportunističnih in neorganiziranih oblikah kot sta bili npr. ovajanje ter seksualna kolaboracija.² Resnično pa se je le malo žensk vključevalo v organizirana kolaboracionistična gibanja ali celo uniformirane formacije, s čimer so postale soudeleženke v izrecno politični obliki kolaboracije. Toda tudi pri tem mnoge tega niso storile iz prepričanja, temveč pogosto prek sorodstvenih vezi in iz tega izhajajočih občutkov dolžnosti ali celo prek posredne prisile.³ Ob tem je kar velik del žensk v teh okvirih opravljal predvsem t.i. administrativna dela. Moški, ki so imeli gotovo mnogo več izkušenj v političnem delovanju, so bili pri tem tudi veliko bolj ideološko motivirani. Le redkim ženskam je v teh okoljih uspelo priti na vodilne ali bolj odgovorne položaje, običajno so "obstale" pri vodenju raznih ženskih sekcij omenjenih gibanj ali, kot v primeru "samostojne" višijske Francije, pri vodenju ženskih državnih organizacij ali civilnih združenj. Še bolj redke so bile ženske, ki so pridobile večji pomen tudi v primerjavi s siceršnjim "moškim svetom" kolaboracije.⁴

Sicer pa zaželena vloga ter idealizirana podoba ženske, ki so jo med vojno in

¹ A History of Women in the West. Editor Françoise Thébaud. London 2000, str. IX.

² Hanna Diamond: Women and the Second World War in France, 1939-48. Chosis and Constraints. Harlow 1999, str. 97. Omenjeno obliko kolaboracije žensk francoski avtorji poimenujejo tudi kot sentimentalno ali celo horizontalno kolaboracijo.

³ Prav tam, str. 90-96.

⁴ Franz W. Seidler: Die Kollaboration 1939-1945. München-Berlin 1995, str. 358-359. V tej knjigi tako avtor v okviru obravnave izpostavljenih osebnosti evropske kolaboracije ob 190 moških omenja samo eno žensko, in sicer Mario-Odile Van den Bergh, voditeljico Flamske nacionalne ženske zveze.

okupacijo proklamirali kvizlinški režimi ali pa različna kolaboracionistična gibanja, nadaljujeta oziroma se navezujeta na že prisotne težnje iz predvojnih 30. let, pri čemer to niso bile zgolj ideje konservativnega dela političnega spektra, temveč tudi dela levice. Pétainov režim je s svojo "nacionalno revolucijo" ter pod geslom "delo-družina-domovina" skušal uresničiti korporativistično, organsko urejeno in usklajeno družbo kot nasprotje poprejšnje razpuščenosti in moralne dekadence ter kot nujen "motiv" vpeljal neke vrste pokoro za neslavni poraz spomladi 1940. To svojo kolektivno krivdo naj bi sedaj Francozi lahko izbrisali le s trdim delom za nacionalno rekonstrukcijo. Družina je v tem sklopu osnova in organska enota za funkcioniranje družbe. V idealni družini pa postane za Francozinje edini primerni model model žene-matere. Treba je okrepiti družino, katere glava je sicer še zmeraj oče, ki pa je med vojno v velikem številu primerov odsoten (vojni ujetniki ipd.), zato pa še bolj pomembna postane vloga matere, varuhinje domačega ognjišča in vzgojiteljice otrok. Žena-mati postane tudi ohranjevalka tradicije in primer žrtvovanjske poze, ki se zoperstavlja duhu uživanja. Ona je vrh, panteon režimskega socialnega modela, h kateremu z vidika temeljne družbene koristnosti spadata le še kmet in obrtnik. Materinstvo postane nacionalna dolžnost, po drugi strani pa zato (francoska) država poskuša storiti vse, da zaščiti in ohrani družino. Iz tega izhajajo ukrepi kot prepoved splava, oteževanje ločitve, toda tudi vzpostavitev mreže socialnih servisov ter glede na odsotnost moških tudi omogočanje njihove zaposlitve, vendar samo v Franciji, nikakor ne v Nemčiji, kot so sicer Nemci zahtevali, čeprav tega ni bilo mogoče v celoti preprečiti. Ženskam je omogočeno tudi sodelovanje na nižjih upravnih in menedžerskih položajih, razmišlja pa se celo o uvedbi ženske volilne pravice. Gre torej za nenavadno mešanico konservativnih in hkrati modernih ukrepov, vse pač z vidika želje po regeneraciji francoske družbe in hkratne zavesti, da prav francoske ženske med vojno bijejo važno bitko za preživetje: najbolj tipična slika medvojne Francije so bile predvsem neskončne vrste pred slabo založenimi trgovinami: po veliki večini so v njih stale ženske.⁵

Sedaj si torej lahko postavimo vprašanje, ali je možno primerjati položaje, vlogo in podobo žensk npr. v (prej ali slej) zasedeni Franciji s položajem na okupiranem slovenskem ozemlju. Primerjave so seveda težko izvedljive ter skoraj drzne, saj se je, kot vemo, položaj okupirane Slovenije skoraj v vseh elementih razlikoval od francoskega. Glede same kolaboracije je treba za Slovenijo poudariti, da le-ta pač ni identična s celotnim protipartizanskim oziroma protirevolucionarnim taborom, ki predstavlja problemski in dogodkovni okvir za našo razpravo. Za Slovenijo je značilna delitev tega tabora na ilegalni del, ki izvorno izhaja iz začetkov odporniškega gibanja t.i. meščanskih političnih sil v letu 1941, ter na legalni del, ki se opira na okupatorsko oblast ter jo podpira tudi verbalno, če že ne iz notranjega prepričanja. Iz tega dela izhaja kolaboracionizem t.i. kroga generala Leona Rupnika in njegove pokrajinske uprave kot tudi oborožena kolaboracija vaških straž ter njihovega nadaljevanja v obliki domobranstva, pri čemer pa je vsaj večji del vzgibov za nastanek teh formacij v protirevolucionarnem odporu proti revolucionarnemu pretiravanju dela partizanstva spomladi 1942 oziroma jeseni 1943. Ob tem smo imeli tudi slovensko četništvo ter nekaj drugih manjših ilegalnih formacij. Le-te so skupaj z prav-

⁵ Jean-Pierre Azéma, Olivier Wieviorka: *Vichy 1940-1944*. Paris 1997, str. 134; Hélène Eck: *French Women under Vichy. V: A History of Women in the West*. London 2000, str. 194-202.

tako ilegalnimi političnimi organizacijami in forumi lahko razmeroma avtonomno izražale svoje poglede in načrte glede tedanjega položaja kot tudi glede bodočega razvoja na Slovenskem. Prej opisana podoba seveda velja predvsem za položaj v t.i. Ljubljanski pokrajini, ki ga je pač edinega mogoče primerjati s položajem v okupiranih zahodnoevropskih deželah.

Vsekakor že v začetku lahko poudarimo dejstvo, da sta bila tako kolaboracija kot tudi protirevolucionarni tabor v celoti skoraj povsem moški zadevi in kot je videti, celo v večji meri kot pa npr. podobni pojavi v Franciji. Videli smo tudi, da so sicer vojne razmere v precejšnji meri premešale razmerja tradicionalnih spolnih vlog, toda glede na naše poznavanje zadevnega položaja v Sloveniji pred vojno bi lahko rekli, da se aktivna vloga žensk vsaj v okviru protirevolucionarnega tabora celo zmanjša v primerjavi s povprečnim predvojnimi položajem. Pri tem je seveda res, da je velik del ženskega "potenciala" izpred vojne v vojnih letih vase vsrkala komunistična partija oziroma Osvobodilna fronta, vsaj kar zadeva tistega iz liberalnega tabora.

Vodilni subjekti protirevolucionarnega tabora v svojih programskih izjavah izrecno niso nikdar omenjali ženskega vprašanja niti niso v kakršnemkoli smislu izpostavljali žensk. Vsi temeljni dokumenti tega tabora kot npr. Londonska izjava iz novembra 1941, program Slovenske zaveze iz maja 1942 ter končno Narodna izjava iz oktobra 1944 so predvidevali povojno demokratizacijo slovenskega socialnega in političnega življenja oziroma ureditve, toda pri tem nikjer ni zaslediti npr. omembe splošne volilne pravice za ženske. Omenja pa se skrb za "okrepitev zdravja družine" in to skupaj s potrebo po zavarovanju kmetskega doma, kar nakazuje širši programski kontekst in s tem tudi položaj ženske, katere idealna podoba slejkoprej ostaja podoba matere, ki varuje dom in vzgaja zdrav nov rod.⁶ V programu Slovenske ljudske stranke oziroma v njenih pripombah k srbsko-hrvaškemu sporazumu s 26. avgusta 1939 se poudarja, da je družina osnovna celica in temelj naroda in osnovno vzgojo novega rodu, ki poteka v družini, mora vsestransko podpirati tudi država, med drugim tudi s spoštovanjem moralnih in verskih vrednot naroda.⁷

Kolaboracionistični del protirevolucionarnega tabora je pri ekspliciranju in poudarjanju tradicionalne vloge ženske ter pomena družine šel veliko dlje. Posebej v obdobju po kapitulaciji Italije je krog generala Rupnika v okviru svoje sistematične protikomunistične akcije dodobra načel tudi žensko vprašanje.⁸ Akciji so dajali ton propagandni uslužbenci pokrajinskega informativnega urada oziroma propagandnega oddelka pokrajinske uprave, ki so s pomočjo svojih sodelavcev in somišljenikov v oportunističnih ljubljanskih medijih izkazali izredno zadevno aktivnost. Pri tem so kot negativni zgled prikazovali vlogo in položaj žensk pri partizanih in s tem implicitno povedali, kakšne ženske pač ne bi smele biti. S članki v časopisih, z govori na protikomunističnih zborovanjih, s predavanji po šolah, ustanovah in tovarnah ter z oddajami in pozivi po radiu so Rupnikovi propagandisti poskušali predvsem domobranstvo povzdigniti v nosilca neke nove nacionalne revolucije in mu s tem dajali obeležja in program, značilen za že

⁶ Slovenska zaveza, št. 1, 7. 5. 1942, str. 3.

⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (dalje AS 1931), Osebna zbirka Albina Šmajda, ZA-600-20, št. 78, K srbsko-hrvaškemu sporazumu od 26. avg. 1939.

⁸ Mojca Šorn: Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2003, št. 1, str. 70-71.

omenjena kolaboracionistična gibanja na Zahodu. V tem okviru so se dotikali tudi vloge žensk in pomena njihovih odločitev in ravnanja v tem svetovnem spopadu, ki pa po njihovem mnenju vsaj na Slovenskem ni bil v prvi vrsti boj med posameznimi narodi temveč boj med pozitivnimi narodnimi silami in zločinskim komunizmom. Ob tem ugotavljajo, da je del slovenskih žensk zelo dovzeten za sirenske pozive komunizma in zato nosi tudi del krivde za vso nesrečo, ki je doletela slovenski narod. K temu so dodajali primere ekscesnega obnašanja posameznih žensk v partizanih ter opozarjali na izrabljanje in moralno propadanje žensk v partizanskih vrstah.⁹

Posebej se je o dejanskem in tudi zaželenem mestu in liku slovenskih žena in deklet govorilo na že omenjenih predavanjih in zborovanjih, namenjenih posebej delavkam, služkinjam in dijakinjam. Poveden je bil naslov "Zdrava družina - zdrav in krepak ves narod", pod katerim je npr. Jutro poročalo o zborovanju višješolk v ljubljanski dvorani Union 1. oktobra 1944.¹⁰ Na zborovanju je uvodoma govorila dijakinja Mirjana Peršuh, sledil je govor propagandista Nikolaja Jeločnika, ki je ob koncu v pravi maniri kulta osebnosti napovedal še zadnjega govornika - generala Rupnika. Njihovi nastopi so poudarjali vlogo slovenskih žena in mater za zdravje celega naroda, dijakinje pa vzpodbujali, da "pripravljajo temu težko preizkušenemu narodu nov rod, ki bo znal ceniti in spoštovati napore in žrtve sedanosti, da bo na njih gradil temelje lepše bodočnosti" (Jeločnik) oziroma, da njihova "vzvišena naloga pa je tudi ta, da vrnete našemu narodu vse zablodele in zapeljane, da s svojo milino, dobroto, ljubeznijo in plemenitostjo zasadite v našo blagoslovljeno slovensko zemljo sadike, iz katerih boste vzgojile Slovence in Slovenke, ki bodo slovenskemu narodu in preko njega Evropi v ponos" (Rupnik). Ker seveda tukaj govorimo predvsem o ženskah, morda velja omeniti, da je v odmorih med omenjenimi govori pel dekliški pevski zbor pod vodstvom Marije Fink.

Resničnost pa je bila zelo oddaljena od predstav, kako naj bi se obnašale slovenske ženske v času komunistične revolucije. Posebej nezadovoljni - kljub zgoraj omenjenim željam in pozivom - so bili z obnašanjem ženskega spola nekateri pripadniki Rupnikovega kroga. Neznani propagandist, ki je v okviru informativnega urada pripravljaval nove predloge za protikomunistično propagando, je zadevno problematiko začel s stavkom, da pa "najbolj grdo poglavje tvorijo naše ženske" in ugotavljal, da se ženske protikomunističnega boja sploh ne udeležujejo, če pa že, pa samo v nevidnih podrejenih vlogah. Moral je hkrati ugotoviti, da nobena legalna ali ilegalna organizacija ni izdala še nobenega letaka ali okrožnice, ki "bi poklicale naše ženstvo k redu". Nihče po njegovem še ni opozoril slovenskega ženskega občestva na dejstvo, da so prav one povzročile narodu večjo sramoto in škodo kot moški in opozoril na t.i. vlačuganje z italijanskimi vojaki pred septembrom 1943 ter omenil v tej zvezi 2000 nezakonskih otrok ter okrog 3000 "registriranih slovenskih žen in deklet, ki so se vlačile z Lahi" (! - op. pisca). Kot prvi ukrep je predlagal izdajo dveh letakov z ustreznimi opozorili in pozivi,

⁹ Vloga in usoda ženske v slovenski rdeči revoluciji. V: Slovenski dom, št. 4, 29. 1. 1944, str. 6. Podrobno o tem v svoji diplomski nalogi piše Dunja Dobaja: Podoba ženske skozi meščansko časopisje med drugo svetovno vojno. Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999; ista: Podoba ženske v slovenskem katoliškem časopisju med drugo svetovno vojno. V: Kronika, 52, 2004, št. 1, str. 91-106.

¹⁰ Zdrava družina-zdrav in krepak ves narod. V: Jutro, 3. 10. 1944, št. 224, str. 2.

predvsem pa, da je treba poklicati ženske na razgovore in doseči, da se jasno izrečejo ter hočeš nočeš prispevajo k protikomunističnemu boju. To se je nanašalo tudi na t.i. feministke, predvsem iz liberalnega političnega tabora.¹¹

Očitno je bilo torej, da so si protagonisti protirevolucionarnega tabora želeli glede žensk najprej to, da bi le-te prenehale sodelovati ali celo podpirati partizansko, to je po njihovem komunistično gibanje, in seveda tudi to, da bi bolj podpirale njihov tabor in v njegovem delovanju tudi bolj aktivno sodelovale. Toda kako, v kakšnih oblikah in vlogah? Na to vprašanje je med drugim poskušal odgovoriti Mirko Šušteršič v svojem članku "Beseda našemu ženstvu", ki ga je objavil v domobranski reviji, ponatisnili pa so ga tudi drugi listi. V njem pisec najprej ugotavlja, da je glede na komunistično revolucijo nujno, da slovenska žena zavzame svoje stališče ter da se tudi ona udejstvuje proti komunizmu. Na vprašanje kako, odgovarja, da od nje ne morejo, ne smejo in tudi ni treba zahtevati vojaških nastopov. Njeno področje protikomunističnega delovanja je v prvi vrsti tam, kjer komunizem najbolj prizadeva in napada njene interese, koristi in pravice, to je pač v okviru družine, pri materinskih pravicah, skratka pri koreninah naroda. Slovenska žena bo zato morala prav na tem polju zajezi poplavo komunistične miselnosti in prakse, pri čemer bo ob pretkanem nastopanju komunizma ta boj zahteval od nje mnogo junaštva. Kmečke ženske so se po njegovem že odločile in jasno odgovorile na ta izziv, ob tem da je predstavljal njihov delež predvsem težko delo na zapuščenih poljih, mnogokrat tudi "kruh begunstva", mnoge so pa bile tudi umorjene. "Umrle so brez mnogih besedi, molče in junaško". In zakaj so ob vsem tem umolknile t.i. kulturne delavke in izobraženke, ki so vedno vedele toliko povedati o ženskem vprašanju in o pravicah moderne žene, se na koncu sprašuje pisec.¹²

Vsekakor gre v prej navedenih besedah za zelo načelen poziv, pri katerem pa je hkrati zelo težko ugotavljati konkretne odmeve oziroma učinke. Ne glede na to pa lahko pri udejstvovanju žensk v okviru protirevolucionarnega tabora le zaznamo nekaj zelo konkretnih in aktivnih vlog, o katerih velja tukaj podati vsaj kratek pregled.

V t.i. Štajerski bataljon, prvo protipartizansko enoto pretežno četniškega značaja, sta se vključili dve ženski, bolničarka Ivanka Primožič ter še Rozalija Uhan. Slednja je pisala dnevnik, iz katerega je bilo mogoče razbrati kaj žalostno moralno stanje pri četniških častnikih.¹³ Primožičeva pa je kasneje še vztrajala pri vaških stražah in bila pozneje tudi pri domobrancih. Februarja 1944, ko je bila v ambulanti 3. bojne skupine, jo je poveljnik predlagal za napredovanje v čin podnadrednika. Podobno pot je prešla npr. tudi bolničarka Rezka Blatnik.¹⁴ Za Primožičevo velja omeniti tudi dejstvo, da se je izkazala ob koncu vojne, ko je s svojo iznajdljivostjo preprečila zajetje novomeških domobranskih ranjencev. Ko se je omenjeni Štajerski bataljon "legaliziral", je iz njega in vaških straž pod Gorjanci nastala t.i. Legija smrti. Tudi v njenih vrstah je bilo nekaj žensk, med katerimi je bila gotovo najpomembnejša zdravnica dr. Bernarda Rihar. V Črnomlju je bila

¹¹ ARS, fond 1912, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, informacijski oddelek (dalje AS 1912), fasc. 115/II, Novi predlogi za antikomunistično propagando.

¹² Mirko Šušteršič, Beseda našemu ženstvu. V : Slovensko domobranstvo, 1945, št. 14.

¹³ ARS, fond 1877, Slovensko domobranstvo (dalje AS 1877), fasc. 81/II, Dnevnik Roze Uhan.

¹⁴ AS 1877, fasc. 21/IV, predlogi za napredovanja 3. bojne skupine 29. 2. 1944.

npr. v službi legionarjev Rezika Matkovič, ki je opravljala službo pregledovalke sumljivih ženskih oseb na bloku.¹⁵ V Novem mestu so se tedaj med drugim širile govornice, da se bo ustanovila ženska organizacija t.i. "Legistinje", ki bi dobile svoje uniforme in posebne znake na rokavih in ki bi nadomestile legiste po blokkih, skladiščih in pisarnah. To se ni uresničilo, v virih se omenjajo le tipkarice, za katere pa nimamo podatkov o tem, da bi bile v uniformah.¹⁶ Za novomeško območje gre omeniti tudi dekliško skupino Katoliške akcije pod vodstvom kaplana Karla Wolbanga, ki se je ukvarjala z obveščevalno službo, ter še ženski samostan v Šmihelu, ki je tudi na različne načine pomagal legistom.¹⁷ Obstoje in delovanje kurirk in obveščevalk, ki so bile v večini primerov sorodnice, sovaščanke ali siceršnje znanke vaških stražarjev, je seveda samoumevno in podoben vzorec velja tudi za kasnejše obdobje domobranstva.

Videti je, da so ob priliki t.i. božičnih racij decembra 1942 v Ljubljani v okviru ljubljanske MVAC formirali tudi manjšo ad hoc žensko skupino, ki je pregledovala aretiranke v zaporih.¹⁸ In tudi ob porazu enot vaških straž, tedaj preurejenih v t.i. Slovensko narodno vojsko, ki ga je predstavljal in hkrati tudi simboliziral padeč Turjaka, najdemo ženske, ki so tedaj odigrale svojo vlogo. Z gradu so npr. poslali v Ljubljano kurirko, s pozivom, da naj na teren odide podpolk. Ernest Peterlin in prevzame vojaško poveljstvo. Peterlina ni našla, govorila je le z dr. Albinom Šmajdom, ki pa v tem smislu ni mogel nič storiti. In končno, 16. septembra so partizani v oblegani grad poslali skupino žensk, ki so jih pobrali v okolici, da bi pregovorile branilce k predaji. Po navedbah v literaturi, ki slonijo na pričevanjih, naj bi omenjena skupina storila prav nasprotno, spodbujala jih je namreč, da naj z bojem ne odnehajo.¹⁹

Najštevilčnejša, najpomembnejša in po svoje tudi edina izrecno organizirana protirevolucionarna organizacija žensk med vojno je bila t.i. Dekliška legija. Njeno predhodnico predstavlja skupina deklet, ki se je pred kapitulacijo Italije pod vodstvom Avgusta Horvata sestajala v prostorih Delavske zbornice. Jeseni 1943 se je skupina vključila v že od 1941 delujočo Slovensko legijo in dobila prej omenjeno ime. Kot je videti, je delovala le na območju mesta Ljubljane in je bila organizacijsko razdeljena na sedem okrožij, na čelu katerih so stale okrožne voditeljice. Zvezo z mestno "moško" legijo je predstavljal Milan Finec, ki je tudi sicer deloval kot neke vrste mentor Dekliške legije. Voditeljica legije je bila sprva Marija Pregelj, od jeseni 1944 pa Bara Remec, akademska slikarka in hči ravnatelja Bogomila Remca.²⁰ Vseh članic legije naj bi bilo okrog 200, od katerih je v virih najti okrog 110 znanih imen. Med aktivnostmi pripadnic legije gre najprej omeniti obveščevalno dejavnost; zbrane podatke o Osvobodilni fronti, o drugih protirevolucionarnih skupinah ter tudi o delovanju okupatorjev so predajale okrožni voditeljici, le-ta pa naprej voditelju moške okrožne legije. Med propagandnimi dejavnostmi legije gre predvsem izpostaviti izdajanje glasila "Tebi dekle", širjenje propagandne literature, med drugim tudi "Črnih bukev", pobiranje

¹⁵ AS 1912, fasc. 111a/IV, Vesti, 2. 12. 1943.

¹⁶ AS 1931, Poverjenišтво Ozne Novo mesto, Zaslišanje Antona Brulca, brez datuma, št. 815.

¹⁷ Franček Saje: Belogardizem. Ljubljana 1952, str. 122-123; ARS, fond Prostovoljna protikomunistična milica (dalje AS 1895), fasc. 120/II, Blagajniška in druga potrdila.

¹⁸ AS 1895, fasc. 120/II, Navodila in načrt dela.

¹⁹ Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, I. Rim 1984, str. 334-341.

²⁰ AS 1931, ZA-503-9, Dekliška legija, str. 1-5.

podpisov za božično protikomunistično spomenico na prelomu 1943/1944, sodelovanje pri raznih političnih manifestacijah v Ljubljani ter končno tudi nabiranje knjig za primorsko domobranstvo oziroma za Slovence na Primorskem. Za primer vojaškega nastopa t.i. Jugoslovanske vojske v domovini ob koncu vojne so tudi med članicami Dekliške legije organizirali usposabljanje za bolničarke. Dveh sanitetnih tečajev, ki jih je vodil dr. Janez Janež, se je udeležilo več kot 60 članic deklet, pri čemer jih je končni izpit opravilo manj kot 30. Za jugoslovansko vojsko, to je konkretno za slovenske četnike, so zbirale sanitetni material in zdravila ter šivale perilo. Nekatere med njimi so ob koncu vojne skrbele tudi za domobranske ranjence.

Nekaj pripadnic legije so leta 1944 poslali tudi na Primorsko oziroma v Trst, da bi pomagale v pisarni propagandne službe ob hkratni nalogi, da bi tudi na Primorskem skušale organizirati Dekliško legijo. To se je kmalu izkazalo za iluzorno, pač pa so bila omenjena dekleta dejavna na drugih področjih. Zdenka Škof je npr. postala napovedovalka v slovenski oddaji radia Trst, Marija Grum pa medicinska sestra v bolnici Slovenskega narodnega varnostnega zbora v Postojni.²¹ Ob Primorski naj na tem mestu na kratko omenimo še dogajanje na Gorenjskem, kjer ni zaznati druge ženske "protirevolucionarne" dejavnosti kot to, da so posamezne ženske po postojankah kuhale za domobrance.²²

Pravzaprav pa se je v najbolj vidni obliki vloga žensk v t.i. protipartizanskem taboru kazala v delovanju ljubljanske blokovne kontrole. Za pregledovanje sumljivih ženskih oseb, ki so prehajale čez bloke, bodisi da so bile sumljive iz političnih ali drugih razlogov, je decembra 1943 domobranski organizacijski štab poleg moške ustanovil tudi žensko blokovno kontrolo.²³ Zaradi narave njenega dela in predvsem zaradi pričakovanih pridobljenih podatkov je v organizacijskem smislu spadala pod obveščevalni odsek organizacijskega štaba. Zato se je z njenim vzpostavljanjem in končno kontrolo ubadal predvsem šef odseka stotnik Albert Ilovar, le v začetku se je s tem ukvarjal tudi načelnik štaba podpolkovnik Ernest Peterlin. Glede potrebnega ženskega kadra je štab zaprosil za pomoč informativni urad na pokrajinski upravi kot tudi Milana Finca. Slednji je tako posredoval, da je tudi Dekliška legija poslala določeno število deklet v službo k blokovni kontroli, pri čemer njihovo število iz virov ni natančno razvidno, vsekakor jih je bilo najmanj 20. Pri tem so prišle v poštev predvsem tiste brez siceršnje zaposlitve in tudi študentke. Voditeljica ženske blokovne kontrole je postala Štefka Berlot, ki je imela svojo pisarno na domobranskem štabu. Poleg tega so za podobne naloge za kontrolo žensk na glavnem in dolenjskem kolodvoru ter na vlakih proti Postojni in Kočevju ustanovili še žensko sekcijo domobranske železniške policije, ki jo je vodila Slavka Remškar. Vse sodelavke blokovne in železniške kontrole so bile v formacijskem smislu vključene v 20. domobransko četo, ki je imela vlogo ljubljanske štabne čete.²⁴

Sicer pa je bilo pri domobranstvu dejavnih oziroma zaposlenih še nekaj žensk. Poleg nekaj bolničark oziroma medicinskih sester, ki smo jih že omenili ter

²¹ Prav tam, str. 28-30.

²² Monika Kokalj Kočevar, pisna izjava 11. 6. 2004.

²³ AS 1877, fasc. 48/I, Četna naredba št. 3 in št. 5 komandirja 15. čete.

²⁴ AS 1931, ZA-503-9, Dekliška legija, str. 25-28; AS 1877, Slovensko domobranstvo, fasc. 31, št. 18266.

maloštevilnih pomožnih delavk predvsem na podeželskih postojankah, gre omeniti še precej zaposlenih v adjutantskem odseku organizacijskega štaba. Očitno je šlo za administrativne delavke, v začetku februarja 1945 jih je bilo 24.²⁵ V celoti lahko tako ocenimo, da je v okviru Slovenskega domobranstva neposredno ali posredno delovalo okrog 70 žensk. Ob tem lahko o povezavi med domobranstvom in ženskami omenimo še nekaj zanimivih vidikov. Najprej, domobrancem je bilo prepovedano družiti se z moralno ali politično sumljivimi ženskami, pri čemer se je mislilo tudi na že omenjena dekleta, ki so se v preteklosti družila z Italijani. Ko pa se je hotel kakšen domobranec oženiti, je moral za to imeti dovoljenje svojih nadrejenih, v končni fazi je poroke odobral podpolkovnik Peterlin, pri čemer je šlo v bistvu za ugotavljanje moralne neoporečnosti domobrantskih nevest. In končno, spomladi 1945, ko so nemške oblasti tudi ženske hotele uporabiti za t.i. delovno službo, je domobrantski štab izposloval, da je bilo to soprogam domobrancev prihranjeno in so namesto tega morale sodelovati pri delu t.i. Socialne pomoči.²⁶

Omenili smo že tudi sodelovanje raznih deklet in gospa pri propagandnih manifestacijah, zborovanjih in radijskih nastopih - znan in popularen je bil v tej zvezi tercet sester Fink - dodali bi pa še delovanje v uredništvih, objavljanje pesmi in proze ter dokumentarnih prispevkov v protirevolucionarno oziroma protikomunistično usmerjenih publikacijah. Enako ni mogoče iti mimo omembe uslužbenk v ustanovah, kot so bile Kmečke pisarne v Ljubljani in Novem mestu, t.i. okrožnih narodnostnih referatih in predvsem v uradih Rupnikove pokrajinske uprave, čeprav je zelo verjetno, da je bil velik del slednjih v teh uradih zaposlen že od prej.²⁷ Za nameček omenimo še delovanje žene generala Rupnika Olge Rupnik, ki je pač, kot je v takih položajih običajno, igrala vlogo "gospe prezidentove" ter obiskovala domobrantske ranjence, begunske otroke, šole ipd. Mogoče je v tej povezavi in kot ilustracija k vlogi žensk v protirevolucionarnem taboru poveden tudi podatek, razviden iz sedežnega reda povablencev na proslavo obletnice pokrajinske uprave 24. septembra 1944 v ljubljanski dvorani Union. V prvi vrsti je tako sedela samo gospa Rupnikova, seveda ob svojem možu, v drugi vrsti ni bilo nobene ženske, v četrti in peti pa po ena sama.²⁸

Nekaj žensk je delovalo tudi v okviru Jugoslovanske vojske v domovini, to je pri četniški organizaciji ter pri njeni obveščevalni službi, imenovani DOS. Ob gestapovskem vdoru in aretacijah na Vidov dan 1944 so Nemci med drugim zaprli tudi nekaj sodelavk DOS-a, med katerimi je bila najbolj znana Milojka Končar, ki je nato tudi umrla v Ravensbrücku.²⁹ Poleg tega se je pri pomoči četnikom izkazala tudi sestra Valerija Bojc iz zasebnega sanatorija Leonišče, ki je bila po vojni zaradi tega obsojena na 13 let zapora s prisilnim delom.³⁰

Uvodna trditev, da je tudi v okviru slovenskega protirevolucionarnega tabora med drugo svetovno vojno ženski element nekako stal ob strani, oziroma ni igral

²⁵ AS 1877, fasc. 21/II, Številčno stanje organizacijskega štaba 1. 2. 1945.

²⁶ AS 1877, fasc. 293/IV, Naredba poveljnika organizacijskega štaba št. 14, 23. 3. 1944; fasc. 38/I, Odločba, 20. 2. 1945; fasc. 16/III, Naredba poveljnika organizacijskega štaba št. 14, 15. 3. 1945.

²⁷ AS 1912, fasc. 303/II, Seznam osebja pokrajinske uprave.

²⁸ AS 1912, fasc. 115/I, Sedežni red na proslavi obletnice slovenske uprave v Unionu 24. 9. 1944.

²⁹ Umorjena mladost. V: Klic Triglava, junij 1965, št. 313, str. 10; Ljuba Dornik Šubelj: Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Ljubljana 1999, str. 149.

³⁰ Arhiv okrožnega sodišča v Ljubljani, K 197/49, Finec Milan in sokrivci, Kazenska stvar zoper Bojc Valerijo B 10/49; Janez Grum, pisna izjava 12. 9. 2002.

posebej vidne vloge, se je po tem kratkem pregledu ženskih zadevnih vlog v glavnem potrdil. Vodstvo omenjenega tabora si je sicer na tak ali drugačen način prizadevalo pritegniti k delu za svojo stvar čim več žensk, vendar je videti, da ne v smislu nekega samostojnega in organiziranega avtonomnega ženskega gibanja, temveč bolj kot dopolnilo in pomoč osrednjemu (moškemu) že delujočemu mehanizmu. Kljub vsemu so tudi ženske dale svoj doprinos k protirevolucionarnemu delovanju ter tudi boju, čeprav je npr. omemba, da so v nekaterih primerih tudi "slovenske žene in dekleta krepko pomagale na postojanki domobranecem pri obrambi", gotovo velika izjema in ne pravilo.³¹ Bolj ustrezen in tipičen, čeprav verjetno olepšan, bi bil npr. opis vloge gospe Eme Škulj, ki da je bila "odločna in delovna protikomunistka in je med vojno in komunistično revolucijo požrtvovalno pomagala borcem, njihovim družinam ter žrtvam naših trojnih sovražnikov - fašizma, nacizma in komunizma."³² Bolj pogosto se tako pojavlja podoba trpeče matere, žene ali sestre, ki sicer svojim moškimi pomagajo, a morajo tudi same prenesti mnogo hudega. Primeri posebej zavrženih umorov deklet in žena so dolgo ostajali v spominu preživelih. Med take primere vsekakor spadata umora noseče učiteljice Ivanke Novak - Škrabec ter šolske upraviteljice Marice Nartnik.³³ Sicer pa je po podatkih, s katerimi trenutno razpolagajo sodelavke Inštituta za novejšo zgodovino, ki izvajajo projekt evidentiranja žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem, od, recimo temu, partizanske roke izgubilo življenje najmanj 1400 žensk, od tega približno 450 še v povojnem času. Precejšen del slednjih je preminil v znanih dogodkih v taborišču Teharje.³⁴

Boris Mlakar

WOMAN AS AN OBJECT AND A SUBJECT IN THE COUNTER-REVOLUTIONARY CAMP IN SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

In the past, at least in the political and military fields, women used to be by and large only a cog in the machinery of a male ordered society. Individual exceptions, however "shiny" they may have been, only serve to confirm this rule. The Second World War, being a total war, upset this balance to a certain degree, although not to the same extent in all segments of life. Historians have concluded that, whilst in some resistance movements the role of women as autonomous subjects increased significantly, in the collaborationist movements and formations, which are of our paramount interest here, this remained predominantly male domain and, furthermore, that the language of collaborationists was in its origin masculine and aggressive, so to speak. In spite of this, the introductory part of this paper shows, on the French example, that women, apart from the passive roles attributed to them, also had some active roles as subjects.

In Slovenia, activities in the so-called counter-revolutionary camp were exclusively within the male domain, even to a greater degree than in the above mentioned France. Nevertheless, one can notice, especially within the collaborationist circle of General Leon Rupnik, that in their propaganda efforts great emphasis was given to the so-called healthy family and, within it, an idealised image of woman-mother who protects her home and raises a new healthy generation. Any modern ideas or specific plans for a future franchise for women were not detected within the underground counter-revolutionary camp.

Among the so-called active roles of women within this context, one could mention several female nurses and even physicians among the village guards prior to the capitulation of Italy, who only increased within the Slovene Home Guard movement after that date. Women and girls, most of whom were the guards' relatives, fellow villagers or co-workers, also cooperated with them as informers,

³¹ Mirko Šušteršič: Beseda našemu ženstvu. V : Slovensko domobranstvo, 1945, št. 14.

³² Rudolf Smersu: Emi Škulj v spomin. V : Vestnik, 1975, št. 7-8, str. 148.

³³ Francka Galovič: Krvavi cvet iz Rožnega dola. Ljubljana 1944.

³⁴ Tine Velikonja: Šle so s svojimi skozi Teharje. V : Zaveza, 1994, št. 12, str. 17-29.

couriers and general support in the field. With regards to the organisational and structural sphere, two areas of female involvement are noteworthy. The first were the block checks at the exits of Ljubljana, in the formal collaborationist sphere. The second, which was much more numerous as it counted around 200 members, was an underground women's legion, some kind of the female section of the Slovene Legion. The members of this legion were involved in intelligence, propaganda and medical service.

1.01
344.32:355.425(497.4)"1941/1945"
Prejeto 30. 6. 2004

UDK

Damijan Guštin*

Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941-1945

IZVLEČEK

Avtor analizira glavne razvojne faze vojaškega sodstva, ki ga je vzpostavilo odporniško gibanje v Sloveniji v letih 1941-1945 po obliki in sestavi sodišč ter njihovi pristojnosti. Sprva so delovala le občasna vojaška sodišča v enotah, nato kot izredna sodišča, od jeseni 1943 pa kot splošna redna sodišča, saj so bila pristojna tako za pripadnike partizanskih enot kot za ostalo prebivalstvo v vseh kazenskih zadevah. Jeseni se je začelo krčenje pristojnosti vojaških sodišč na vojaške osebe in le določene kategorije civilnih oseb glede na delikte. K temu se je zaradi federalne strukture nove državne organiziranosti razvijal sistem vojaškega sodstva neenakomerno in je prihajalo do različnih rešitev in nujnih usklajevanj. Sistem vojaških sodišč se je nadaljeval tudi v povojnem času, vendar se je avgusta 1945 zvedel le na pristojnost za vojaške osebe in delikte povezane z vojnimi zločini.

Ključne besede: druga svetovna vojna, partizanska vojska, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije, vojaško sodstvo, represija, pravosodje

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF THE MILITARY JUDICIARY OF THE SLOVENE RESISTANCE MOVEMENT BETWEEN 1941 AND 1945

The author analyses the main phases in the development of the military judiciary set up by the resistance movement in Slovenia in the years between 1941 and 1945, and their jurisdiction. At first, these military courts only operated periodically at detachment level, then as extraordinary courts, and from Autumn 1943 onwards as general regular courts with competence for both the members of the partisan units and the remainder of the public in all punishable cases. In Autumn 1944 the competence of the military courts was limited to military personnel and only certain criminal acts committed by civilians, especially war crimes, but also to those classified as "national enemies". Due to the federal structure of the new state, the military court system developed unevenly resulting in varying resolutions and urgent adjustments. The military court system also continued in the post-war period but with its competence reduced to military personnel and war related crimes in August 1945.

Key words: Second World War, partisan army, National Liberation War and partisan detachments in Slovenia, military judiciary, repression, justice

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Damijan.Gustin@inz.si

1. Pravosodje, vojna in vojska

Vojaško sodstvo je poseben del pravosodnega sistema države, ki je praviloma zgrajeno tako, da je celovito in ločeno od civilnega dela, včasih z njim povezano na najvišji stopnji. Ponavadi je to utemeljeno s posebno naravo vojske in vojaških oseb ter varovanja tajnosti. Njegova pristojnost je opredeljena po objektivnih kriterijih, bodisi da gre za kazenske in druge zadeve, ki zadevajo vojaške osebe in vojaške uslužbence, bodisi gre za kazenske zadeve, ki so povezane z zadevami vojske in obrambe ali pa gre za kombinacijo teh dveh kriterijev in širših pristojnosti vojaškega sodstva, ki se s posebnimi uredbami v času neposredne vojne nevarnosti, vojne same ali neposredno po koncu vojne razširijo na širše skupine kaznivih dejanj ne glede na status obravnavanih oseb. V vojnem času pa se vloga vojaškega sodstva praviloma močno poveča, saj kazenski zakoniki pogosto določajo razširitev njegovih pristojnosti, tako glede dejanj kot oseb, hkrati pa se pogosto - skoraj praviloma - tudi poenostavijo in zaostrijo procesna pravila. Oblikujejo se vojaška vojna sodišča, na bojišču pa pogosto celo t. i. naglo postopanje ali nagla sodišča, sodišča na bojnem polju (Feldgericht) s skrajno poenostavljenim sodnim postopkom.¹

Razvoj kazenskopravnega sistema v slovenskem odporiškem (narodnoosvobodilnem) gibanju je določal predvsem vojni čas kot posebno pravno stanje. Ta že v splošnem ni naklonjen dolgotrajnim, objektiviziranim postopkom, ki jih terja t. i. fair sojenje. Zato skoraj praviloma vse države v vojnem času uveljavijo deloma ali povsem drugačno kazensko postopanje, ki temelji na hitrosti, poenostavljanju postopka, na ostrejših kaznih in skrajšanim postopkih njene izvedbe. Zato sta bili njegovi poglobitveni obliki izredno "sodstvo" in vojaško vojno sodstvo. Šele v zadnjem obdobju vojne, ko se je narodnoosvobodilno gibanje vzpostavljalo kot državna organizacija, je ustanovilo tudi civilna "narodna sodišča", ki pa so imela v kazenskih zadevah majhne pristojnosti.² Vojaško sodstvo je šlo skozi različne razvojne faze, odvisno od okoliščin, v katerih je delovalo odporiško gibanje, od njegove notranje moči in razvojno različno zastavljenega končnega cilja, revolucionarne preobrazbe družbe in vzpostavitve nove državne oblasti.

Druga zelo pomembna zaviralna točka, ki je določala oblikovanje vojaškega sodstva, je bilo vprašanje legitimnosti. Vsako, tudi vojaško sodstvo, črpa svojo legiti-

¹ Prim. Sud, vojni. Vojna enciklopedija, 9. Beograd 1975, str. 226-229; Vojaško sodstvo. Enciklopedija Slovenije, 14, Ljubljana 2000, str. 312.

² O vojaškem in civilnem sodstvu glej: Žarko Bizjak: Sodstvo narodnoosvobodilnega gibanja 1941-1945. V: Pravo - zgodovina - arhivi. Ljubljana 2000, str. 233-240; Metka Gombač: Sodstvo v Slovenskem primorju 1944-1947, prav tam, str. 241-267; Milko Mikola: Partizanska vojaška sodišča. V: Arhivi, 1993, št. 1-2, str. 11-14; isti, Delovanje partizanskih in vojaških sodišč na Celjskem v letih 1944-1945. V: Celjski zbornik, 28, 1993, str. 275-325; isti, Sodni procesi na Celjskem : 1944-1951. Celje 1995; Jože Pavličič: Partizansko sodstvo v Sloveniji. V: Zaščita narodnoosvobodilnega boja : gradivo s posvetovanja v Ljubljani 23. in 24. novembra 1976. Ljubljana 1979, str. 88-101; isti, Partizansko sodstvo v Sloveniji. V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 67-69; Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti : 1944-1946. Ljubljana 1992, str. 11-50, 187-192, 266-273; Tone Ferenc: Dies irae : četniki vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Ljubljana 2002 (dalje Ferenc, Dies irae), str. 403-541; Marko Kalodera: Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA. Beograd 1986, str. 8-37 (dalje Kalodera, Vojnopravosudni organi); Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985; Pravnik : glasilo za pravno teorijo, 1964, št. 9; Dokumenti o Varnostno-obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju 1941-1945. Ljubljana 1976 (dalje Dokumenti VOS, NZ in pravosodja).

teto iz podeljene pravice suverena do sojenja v njegovem imenu; v modernem času je to ljudstvo. Odporniško gibanje na Slovenskem, ki se je razvijalo organizirano v Osvobodilno fronto, katere del so bile tudi oborožene formacije (partizanske enote), in je bilo sprva relativno samostojen del jugoslovanskega odporniškega gibanja, je moglo legitimiteto črpati iz samega sebe, niti ne iz obstoječih določil vojnega prava države, ki je kapitulirala, hkrati pa se je zoperstavilo tudi legitimističnemu okviru, ki sta ga v pogojih, ko je bilo slovensko in jugoslovansko ozemlje dejansko okupirano, predstavljala jugoslovanska vlada in kralj kot jugoslovanski suveren v begunstvu, vendar na strani protifašistične koalicije. Tako se je moralo sklicevati na princip suverenosti slovenskega ljudstva, ko se je jeseni 1941 odločilo, da se vzpostavi kot nova, sicer začasna oblast. Prepoznalo se je za predstavnika slovenskih nacionalnih interesov, predstavnika slovenskega naroda. To funkcijo naj bi v omejenih možnostih predstavljal Slovenski narodnoosvobodilni odbor, formalno ustanovljen že septembra 1941, čeprav je kot tak nastopal le občasno.³ Kot nosilec nacionalne suverenosti ga je nadomestil Slovenski narodnoosvobodilni svet, ustanovljen februarja 1944, formalno vzeto pa je del suverenosti prenesel na Antifašistični svet narodne osvoboditve (AVNOJ). S sporazumom Tito-Šubašić, dokončno pa z oblikovanjem enotne oblasti, ki je temeljila na zlitju obeh predstavniških organov, AVNOJ-a in poslancev zadnjega sklica predvojne Narodne skupščine, v Demokratični federativni Jugoslaviji, se je ta proces legitimizacije odporniškega gibanja v času vojne končal.⁴

Tretji opredeljitveni faktor uvajanja sodnih oblik represije je bilo samo stanje pravne zavesti in namenov odporniškega gibanja. Oceniti je mogoče, da je bil odnos do sodnih oblik represije v slovenskem odporniškem gibanju dober, v primerjavi s pravno kulturo nekaterih drugih odporniških gibanj. Takšno prizadevanje je pripisati zasnovi gibanja kot narodno-osvobodilnega, sodelovanju več meščanskih političnih skupin v odporniškem gibanju in udeležbi pravnikov v gibanju, tudi na pomembnih položajih, pa tudi dotedanjemu stanju pravne kulture na Slovenskem.⁵

Kljub temu pa vse to ni preprečilo, da ne bi velik del represije odporniško gibanje opravilo na izvensodni način, kot izredno postopanje, kot usmrtitve, ki so jih izvajali za to pooblaščenim pripadniki partizanskih enot, odporniškega gibanja ali pripadniki posebnih za to pooblaščenih organizacij, kot so bile Varnostno-obveščevalna služba Osvobodilne fronte (VOS OF), Državna varnost (1944) in Organ za zaščito ljudstva (OZNA). Dobršen del izvensodnih usmrtitev pa je bil tudi splet nepooblaščenega, samoiniciativnega ali samovoljnega delovanja posameznikov v izrednih razmerah, in medsebojnega obračunavanja, ki je v pravno povsem neobvladanih razmerah dobilo najhujše oblike. Povsem odprto pa je vprašanje, ali so v odporniško gibanje vnašani revolucionarni elementi določali poleg obsega tudi način represije. Zaradi narave odporniškega boja, pa tudi pomanjkanja natančnih virov, je marsikdaj, zlasti za prvi dve leti, težko prepoznati, za kakšno obliko, sodno ali izvensodno, represije je šlo.

³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 24.

⁴ Prim. Branko Petranović: Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji : 1941-1945. Beograd 1979; Jera Vodušek Starič, Prevzem oblasti : 1944-1946.

⁵ France Hočevar: Nastajanje novega prava in vloga pravnikov v narodnoosvobodilni borbi. V: Slovenski pravniki v NOB, str. 5-21.

2. Obdobje nestalnih vojaških sodišč

"Partizanski zakon", pravilnik o organizaciji in principih delovanja partizanskih enot, je že julija 1941 predvidel možnost, da se za posamezne, najbolj pereče prestopke osnuje v partizanski enoti "partizansko sodišče", posebno telo, ki po pooblastilu poveljnika presodi o krivdi in kazni obtoženega. Sodišče je imelo dve pomembni pravili: da ga sestavlja peterica pripadnikov enote - predsednik in štirje porotniki, obtožbo pa zastopa šesti ("partizanski tožilec"), in da sodi v primerih, ko dejanje presega komandantova pooblastila za vzdrževanje notranje discipline. Predsednika sodišča naj bi imenoval komandant bataljona, tožilca celo Vrhovno poveljstvo, medtem ko naj bi porotnike volili borci enote, iz katere je obtoženi, kar kaže na moralno utemeljevanje sojenja.⁶ Partizansko (vojaško) sodišče je bilo torej pristojno predvsem za pripadnike enote. Če sledimo črki tega določila, takšna sodišča niso bila pristojna obravnavati nikogar, ki ni bil pripadnik enote. Predvidene so bile štiri vrste kazni, opomin, ukor in opravljanje neprijetnih del, kar kaže na disciplinsko plat določila, ter smrtna kazen ("ustrelitev").

Vendar je hkrati določba dopustila tudi, sicer izjemoma, izvensodno postopanje. V primerih, ko bi se sodišče ne moglo sestati ali "v slučaju izdajstva", bi o krivdi in smrtni kazni obtoženega v odsotnosti lahko odločil kolektiv (vsi pripadniki enote), ki bi mu predsedoval politični komisar.⁷ Vse to kaže, da so se organizatorji odporniških enot zavedali, da bodo razmere marsikdaj terjale še bolj poenostavljeno ukrepanje kot pa je bil predvideni, že itak enostaven sodni postopek.

Jeseni 1941 so partizanska sodišča oziroma partizanske enote, ne da bi bilo to izrecno določeno, pridobile novo pooblastilo. Novoosnovan Slovenski narodnoosvobodilni odbor⁸ je v svojstvu začasnega slovenskega nacionalnega predstavništva, da "v času narodnoosvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod", sprejel tudi "odlok glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev". Ta je tedanje razmere označil za "izredno stanje" in zato predpisal izredne ukrepe. V zaščito (slovenskega) naroda je opredelil smrtno kazen za (narodnega) izdajalca - to pa je bil vsak denunciant, vsak kolaborant ("kdor stopi neposredno ali posredno v stik z oblastniki okupatorjev (..) zaradi uničenja ali trajne okrnitve politične svobode in samostojnosti") in vsak ki se aktivira v boju zoper odporniško gibanje ("kdor zbira in odvaja narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda ali nudi za tako borbo pomoč"). Drugo poglavje odloka, ukrepi za zaščito osvobodilnega gibanja, pa je bolj natančno določilo, kaj je smatrati za najhujše prestopke, ki se kaznujejo s smrtjo, in kaj so drugi kaznivi prestopki. Glede postopka pa je opredelilo, da sodijo prestopke glede smrtnih kazni posebna sodišča, ni pa bila določena njihova sestava. Sodni postopek naj bi bil nagel, usten in tajen, brez navzočnosti sojenega in brez možnosti pritožbe, kazen pa takoj izvršljiva.⁹ Z odlokom si je torej odporniško gibanje podelilo

⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, Borbe v Sloveniji 1941, dok. 5, Partizanski zakon (dalje Zbornik VI/1)

⁷ Zbornik VI/1, dok. 5, Partizanski zakon (julij 1941).

⁸ Zbornik VI/1, dok. 29, Proglas SNOO (20. 9. 1941)

⁹ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P3. (Zaradi dveh serij dokumentov v omenjeni zbirki označujem serijo pravosodnih dokumentov s P in številko, op. G. D.); Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem : 1941-1945. 1. Država v državi, str. 20-38.

pooblastilo za izredno ukrepanje, izhajajoče iz suverenosti ljudstva. Kakršnakoli so že mnenja o tem dejanju, to jasno odraža željo odporniškega gibanja, da postavi temelj represije, ki se ji ni bilo mogoče izogniti, ne glede na revolucionarni program KPS, na splošno veljavno in znano pooblastilo, da torej preseže stanje, ki ga je mogoče označiti za terorizem. Popolnoma nejasna pa je ostala pristojnost ad hoc vojaških sodišč v partizanskih enotah za sojenje v stvarini, ki jo je zajemal odlok SNOO.¹⁰ Glede na razpoložljive vire bi bilo mogoče trditi, da so obstajali primeri, ko bi postopanje vojaških sodišč bilo mogoče opredeliti kot sankcioniranje deliktov opredeljenih v odloku o zaščiti slovenskega naroda.¹¹ Tudi izjava Glavnega poveljstva iz konca maja izrecno pravi, da je odredilo takojšnjo ustrelitev vseh organizatorjev oboroženih enot izven partizanske vojske "na bazi odlokov IOOF", s čimer po vsej verjetnosti smatra tako omenjeni odlok SNOO kot tolmačenje IO OF, da se pod kaznivimi dejanji, opredeljenimi v odloku SNOO smatra tudi organiziranje od partizanske vojske ločene oborožene sile.¹² Vendar dikcija "naj na mestu ustrelje" kaže bolj na izredno postopanje, kot pa na kakršen koli, tudi skrajno poenostavljen sodni postopek, kar je največkrat tudi bila praksa na Notranjskem in Dolenjskem spomladi in poleti 1942. Takšno stanje je še izrecno potrdilo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet z odredbo 27. avgusta 1942, s katero so bili postavljeni zunaj zakona - torej brez kakršnega koli sodnega postopka - vsi oboroženi pripadniki "belogardističnih" enot in njihovi aktivni podporniki. Za preostala kazniva dejanja pa naj bi v nekakšnem sodnem postopku smrtne kazni izrekala le odredna poveljstva, medtem ko bi bataljonska smela izvesti le preiskavo oz. dokazni postopek.¹³ Vendar pa je hkrati Glavno poveljstvo določilo, najbrž 30. julija, da sodijo partizanska sodišča (v četah in bataljonih) tistim "belogardistom", ki jih ujamejo z orožjem, civilnim prebivalcem pa glede vseh kaznivih dejanj le štabi odredov in grup odredov, torej tedaj najvišja vojaška poveljstva. Tako je višji štab kar v enakem sestavu bil hkrati sodišče, kar vidimo še iz določbe, da ta (pre)sodi v senatu treh - komandanta, političnega komisarja in obveščevalca, obveščevalec odreda pa je bil hkrati preiskovalni organ.¹⁴ To je pomenilo veliko odstopanje od prvotne zasnove partizanskega sodišča, saj je popolnoma izenačilo poveljniško funkcijo s sodno funkcijo, kar je ena od značilnosti naglega vojaškega sodstva.

Toda hkrati je odredba prišla v nasprotje z odlokom IO OF, ki je 31. julija 1942 prevzel obravnavo deliktov, ki jih je opredeljeval odlok o zaščiti slovenskega naroda in ustanovil zato izredno sodno komisijo.¹⁵ Takšno stanje je torej predpostavljalo,

¹⁰ Edino Jože Pavličič, *Partizansko sodstvo v Sloveniji. V: Zaščita narodnoosvobodilnega boja*, Ljubljana 1979, str. 91 se je izrekel: "Na terenu, ki so ga kontrolirali partizani, pa so za kazniva dejanja izdajstev in vojaška kazniva dejanja izrekala kazni tajna sodišča področnih vojaško političnih vodstev in pa partizanske čete." Trditev pa sloni na povzetju dejanskega stanja, ne pa na kakršnem koli dokumentu.

¹¹ Prim. Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. 21, poročilo glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Vrhovnemu štabu 1. 5. 1942. Tam navaja, da je bilo usmrčenih 250 ljudi, od česar jih je v Ljubljani bilo 65, kjer jih je izvršila VOS in Narodna zaščita. Izven Ljubljane so to bili predvsem lahko partizani, saj se VOS v tistem času še ni širil izven Ljubljane.

¹² Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. 24.

¹³ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P8, odredba glavnega štaba slovenske partizanske vojske, 27. 8. 1942.

¹⁴ Dotedaj neznano odredbo, najbrž iz 30. 7. 1942, je objavil Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem. I.*, str. 346-347.

¹⁵ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, P6, Odlok IO OF o postavitvi izredne sodne komisije pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte, 31. 7. 1942.

da ostane vojaškim sodiščem v enotah le jurisdikcija nad lastnimi pripadniki in oboroženimi "belogardisti", sojenje civilistom pa prevzame izredna sodna komisija. Vendar je to v nasprotju z odredbo Glavnega poveljstva mesec pozneje (odredba 27. avgusta), ki je vztrajalo na svoji ureditvi glede sodstva iz 30. julija 1942. Vsekakor je to dvotirnost in celo protislovnost odpravila italijanska ofenziva, po kateri so partizanske enote (brigade in odredi) sodstvo izvajale tudi nad civilnim prebivalstvom, enako kot nad ujetimi pripadniki Vaških straž oz. Prostovoljne protikomunistične milice.

3. Obdobje izrednih vojaških sodišč

Spomladi 1943 se je vodstvo osvobodilnega gibanja odločilo, da uredi sodstvo v partizanskih enotah in tudi na območju, za katerega je upalo, da ga bo kmalu nadzorovalo, saj je pričakovalo izstop Italije iz vojne. Hkrati je bilo vodstvo obveščeno, da so vojaška sodišča vzpostavljena v partizanski vojski v drugih delih Jugoslavije.¹⁶ Uredbe o postavitvi vojaških sodišč, ki jo je izdal Vrhovni štab že 29. decembra 1942, pa ni poznalo.¹⁷ Za uvedbo vojaških sodišč je bil odrejen član Izvršnega odbora OF Zoran Polič, po poklicu pravnik, ki je nato izdelal prve osnutke normativnih dokumentov, vodstvo pa ga je imenovalo tudi za vodjo novoustanovljenega oddelka za sodstvo Glavnega štaba NOV in POS.¹⁸

Z odredbo Glavnega štaba NOV in PO Slovenije so bila 5. avgusta 1943 ustanovljena "posebna" stalna brigadna in odredna vojaška sodišča, ki so dobila pristojnosti soditi vsem vojaškim in civilnim osebam za dejanja, ki naj bi jih določil poseben pravilnik.¹⁹ Ta pravilnik, izdan prav tako 5. avgusta 1943, je zajemal tri najpomembnejše sklope, organizacijo sodišč, sodno poslovanje in določitev kaznivih dejanj, ki so bila v pristojnosti novoustanovljenih vojaških sodišč. Predvsem je evidentno, da so pristojnosti bistveno presegale le vojaška kazniva dejanja. Izrecno so bila vojaška sodišča pristojna za obravnavo deliktov, kot sta jih določala odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja in odlok o prepovedi ustanavljanja oboroženih enot izven partizanskih, ter za obravnavo najhujših kriminalnih kaznivih dejanj.²⁰ Kot sledi iz izrecne diktije spremljajočega navodila št. 1, s katerim je Glavni štab pojasnil, kako naj poteka sodni postopek, so bila to izredna sodišča, ki naj se ukvarjajo le z najnujnejšimi in najpomembnejšimi primeri.²¹ Vse ostalo naj bi sodno obravnavali šele po osvoboditvi. S tem se prvič pojavlja zamisel o uradni preložitvi vseh sodnih dejanj, ki je bila tudi izvedena kot

¹⁶ Ferenc, *Dies irae*, str. 405, navaja, da se je snovanje nove sodne ureditve začelo s Kardeljevim pismom s Hrvaške, kjer je videl v partizanskih enotah vojaška sodišča in terjal, da jih uvedejo tudi v slovensko partizansko vojsko.

¹⁷ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P10, op. 2, str. 209; Kalođera, *Vojnopравosudni organi*, str. 11-12.

¹⁸ Ferenc, *Dies irae*, str. 405; Zoran Polič: *Kako je nastajal pravilnik za organizacijo in poslovanje vojaških sodišč leta 1943*. V: *Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi*. Ljubljana 1985, str. 51-52.

¹⁹ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P10, Odlok o postavitvi brigadnih in odrednih vojaških sodišč, 5. 8. 1943 (Arhiv Republike Slovenije, fond 1851 - Glavni štab NOV in PO Slovenije (dalje AS 1851), fasc. 117/III).

²⁰ Ferenc, *Dies irae*, str. 407-409.

²¹ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P12, Navodilo št. 1, 30. 8. 1943.

prekinitev vseh sodnih rokov za tekoče zadeve.²² Hkrati pa je to tudi prva najava posebnega postopanja po koncu vojne, ki naj bi imelo tudi sodne oblike, torej ovadbe in sodna dejanja za vsa medvojna kazniva dejanja. Sodišča so sicer sestavljali enakovredno trije člani iz vrst poveljnikov, političnih komisarjev in borcev, vsak od njih je imel namestnika, obtožbo pa je zastopal četrti član, tožilec. Dopuščen je bil tudi branilec, vendar šele ko je sodišče presodilo ali ga obtoženi potrebuje. Obstajala pa je tudi možnost "pomnoženega vojaškega sodišča" - za obravnavo pomembnejših zahtev -, v katerega naj bi vse podrejene enote imenovala po 4 člane (največ torej 12 ali 16 članov), povečala bi se torej zastopanost borcev.²³

Predpisani izrednosti je ustrezal tudi poenostavljen sodni postopek. Ta pa je vendar predpisal vse pomembne elemente klasičnega sodnega postopka: preiskovalna dejanja, ki rezultirajo s tožilčevo odločitvijo, da vloži obtožnico pri sodišču, skupaj s pridobljenimi dokazi, med katerimi je priznanje obdolženca bilo zadosten dokaz. Sodišče je moralo izvesti javno obravnavo, kjer je bilo obtožencu predočeno, česa je obtožen, obtoženec ima pravico do obrambe, ni pa izrecno določeno, da ima pravico do kvalificirane pomoči pri obrambi. Dokazov, ki jih je pridobil tožilec, sodišče ne izvaja znova, pač pa se z njimi le seznanja, ima pa možnost ponovnega zaslišanja prič(e), v kolikor iz lastne pobude presodi, da je to potrebno. Svojo obravnavo konča sodišče s tajnim posvetom o izreki sodbe, ki jo je obvezno predočiti obtožencu in izdelati pismeno. Sodba mora vsebovati tudi utemeljitev.²⁴

Gledano razvojno je torej uredba s spremljajočimi dokumenti uvedla tisto, kar je v praksi veljalo že dotedaj, hkrati pa se je v osnovni rešitvi vrnila na predpis iz julija 1941. Vendar to pomeni bistven napredek, saj je s tem ukinila postavitev pripadnikov kolaborantskih enot zunaj zakona in hkrati prenesla pristojnost za obravnavo primerov kolaborantstva na organe, ki so imeli vsaj poglobitve atribute sodnih organov, ne pa nekakšne "sodne komisije".

4. Obdobje rednih vojaških sodišč kot edinih sodišč

Takoj po kapitulaciji italijanske vojske je glavni štab NOV in PO Slovenije dotedanja vojaška sodišča spremenil v stalna vojaška sodišča. Mogoče je soditi, da so na to vplivali hiter razvoj partizanske vojske, najbrž pa še mnogo bolj pričakovano povečanje njihovega dela, saj so načrtovali tudi sodno postopanje proti organizatorjem narodnoosvobodilnemu gibanju nasprotnih formacij. Hkrati pa ta odlok sovpada s proglasitvijo splošne mobilizacije in z nastankom velikega ozemlja, na katerem so morali vzpostaviti upravo v vseh vidikih, tudi sodno. Odlok o postavitvi stalnih vojaških sodišč 15. septembra 1943 pomeni začetek gradnje stalnega pravosodnega sistema vojaških sodišč. Odlok je namreč dopolnil obstoječi sistem odrednih in brigadnih vojaških sodišč s stalnimi vojaškimi sodišči pri t.i. komandah vojnih področij, torej območnih poveljstvih zaledne vojaške oblasti. Čeprav se takšna sodišča v ničemer niso razlikovala od ostalih ("Vojaška sodišča pri komandah

²² Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P19, Odlok IO OF o ustavitvi poslovanja rednih sodišč, o poslovanju zemljiške knjige in nepravdnih sodnih oddelkov, 18. 10. 1943.

²³ AS 1851, fasc. 117/III, Pravilnik za organizacijo, poslovanje in postopek brigadnih in odrednih vojaških sodišč, 5. 8. 1943.

²⁴ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P12.

področij sodijo v svojem področju vsem civilnim in vojaškim osebam za vsa kazniva dejanja, navedena v posebnem pravilniku, ki je bil uveden z odlokom glavnega štaba z dne 5. avgusta 1943²⁵), pa se je z njimi začela pomembna delitev - kjer je obstajala zaledna oblast, so področna vojaška sodišča postala pristojna za vse obravnave civilnega prebivalstva in so torej postala specializirana vojaška sodišča za civilno prebivalstvo na osvobojenem ozemlju. Takšno obvezno razlago odloka je namreč posredovalo navodilo sodnega oddelka GŠ NOV in POS 16. septembra 1943.²⁶ S to opredelitvijo pristojnosti nad civilnim prebivalstvom je povezana mesec dni poznejša uradna zapora kazenskega poslovanja rednih sodišč jugoslovanske države, ki so obstala tudi pod italijanskim okupatorjem. S tem je bila tudi pravno jasno uvedena kazenska pristojnost vojaških sodišč nad civilnim prebivalstvom.²⁷

V tistem trenutku je mreža vojaških sodišč že obsegala dvostopenjski hierarhični red, saj je Glavni štab na podlagi odredbe od 30. avgusta 1943 ustanovil 15. septembra Višje vojaško sodišče, ki je imelo prvenstveno nalogo aprobacije (potrditve) vseh sodb odrednih in brigadnih vojaških sodišč. Na to potrditev je morala počakati tudi vsaka izvršitev kazni, bodisi da je šlo za smrtno ali tudi drugo kazen.²⁸ Vendar pa so pravni vojaški organi, konkretno sodni oddelek GŠ NOV in POS, dopuščali veliko izjem, zaradi katerih so sodišča lahko izvršila kazen, preden so sploh poslala ali dobila potrditev višjega sodišča, kar je bilo utemeljevano z dejanskimi razmerami, v katerih je sodno poslovanje bilo pogosto prekinjeno ali onemogočeno. Tako je bila mogoča predhodna izvršitev kazni zaradi prometnih ovir, nemožnosti držanja obsojenega v zaporu, "nevarnost, ki bi nastopila z odlašanjem izvršitve kazni".²⁹ Vse to, zlasti pa zadnje kaže, da je bil sistem dvostopenjskosti bolj program kot pa vpeljani red.

Izredno vojaško sodišče je ustanovil Glavni štab NOV in PO Slovenije 8. oktobra 1943 in je bilo namenjeno sojenju 21 izbranim ujetim pripadnikom kolaborističnih enot. Sestavljal ga je petčlanski senat (dva pravnik in trije pripadniki partizanske vojske), obtožnico je zastopal tožilec. Obtoženci so morali obvezno imeti branilca. Postopalo naj bi po pravilniku za redna vojaška sodišča, ukinjena pa je bila pristojnost Višjega vojaškega sodišča.³⁰

Zaključno je urejanje vojaškega sodstva v tem obdobju zaokrožil pravilnik o organizaciji in poslovanju brigadnih in odrednih vojaških sodišč, ki ga je sodni oddelek izdal 16. oktobra 1943. V njem so bile upoštevane nekatere spremembe pravilnika iz 5. avgusta 1943. Pravilnik je določil organizacijo, pristojnost in kazni ter sodni red, vendar le za odredna in brigadna sodišča, popolnoma pa je izpustil področna vojaška sodišča, češ da to določa pravilnik o vojaških področnih sodiščih. Pravilnik je natančneje ločil med rednimi vojaškimi sodišči in izrednimi. Kot izredne

²⁵ Zbornik VI/7, dok. 54.

²⁶ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P15, Navodilo št. 2 sodnega oddelka GŠ NOV in POS 16. 9. 1943.

²⁷ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P19, Odlok o ustavitvi poslovanja rednih sodišč, o poslovanju zemljiške knjige in nepravdnih sodnih oddelkov, 18. 10. 1943. O problematiki recepcije sodnega sistema po okupaciji glej: Tone Ferenc: Sodstvo pod okupacijo 1941-1945. V: Pravo zgodovina - arhivi, str. 222-223.

²⁸ Zbornik VI/7, dok. 55, Odlok o postavitvi višjega vojaškega sodišča, 15. 9. 1943

²⁹ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P15, Navodilo št. 2 sodnega oddelka GŠ NOV in POS 16. 9. 1943.

³⁰ Zbornik VI/7, dok. 225, Odlok o formiranju izrednega vojaškega sodišča, 8. 10. 1943; Ferenc, Dies irae, str. 463-474.

je predvidel izredno pomnoženo brigadno sodišče in izredno bataljonsko sodišče; prvo le "v posebno važnih političnih in vojaških primerih", ki bi dobilo poleg šestih članov še vsaj 12 ali 16 novih članov (po 4 na bataljon), medtem ko bi bataljonsko izredno sodišče delovalo le v primerih, ko bi bil onemogočen stik z brigadnim ali odrednim sodiščem. S tem se je izredno sodstvo skrčilo le na primere zaradi vojaške nuje ali resnično izjemne primere. S pravilnikom je sodni oddelek tudi že podrobno razdelal sestavo sodišč, določil člane (iz poveljniške, politkomisarske in borčevske strukture). Pristojnost sodišč je temeljila na enakih pravnih temeljih, torej na odloku SNOO³¹ o zaščiti slovenskega naroda, odloku IO OF in glavnega štaba o prepovedi snovanja oboroženih enot izven poveljstva GP SPČ.³² Kot pristojnost vojaških sodišč se je izrecno označevalo tudi obravnavanje kazenskih primerov, ki niso imeli izrecnega pravnega temelja, pač pa so temeljili na pravni tradiciji (predvidevati moramo, da so sodniki uporabljali predvsem analogijo po jugoslovanskem kazenskem zakoniku), kot je bilo obravnavanje težjih kriminalnih dejanj, kot so bili rop, tatvina, težja telesna poškodba, vendar tudi specifična dejanja, ki so izvirala iz vojne - širjenje panike in alarmantnih govoric, skrivanje in tihotapljenje živil. Enako je bilo pristojno za vojaška kazniva dejanja, kot so bila dezertiranje, neizpolnjevanje povelj, nepravilna služba straže, "širjenje lažne propagande nasprotnika o vojski, razkranjanje notranje povezanosti in borbene razpoloženja med partizani".³³

V tej razvojni fazi se je tudi prvič, z odlokom GŠ NOV in POS o ustanovitvi vojaških sodišč 5. avgusta 1943 vzpostavila institucija tožilca, ki je nastopil zunaj sestave sodišča.³⁴ Tožilec je bil pri rednih sodiščih sicer oseba iz vrst politkomisarskega osebja, torej praviloma laik. S tem je bila od avgusta 1943 ločena preiskovalna faza s končno sestavo obtožnice od sodne funkcije, kar je bil unikum v okviru jugoslovanskega odporniškega gibanja, kjer so vojaška sodišča tako po predpisu kot po praksi še vedno združevala preiskovalni in sodni postopek, kajti uvedeni institut vojaškega preiskovalca še ni bil tožilec v vsej svoji vlogi.³⁵ Vendar je tožilec imel do uvedbe instituta javnega tožilca posebno, precej omejeno vlogo.

Hkrati je bila jeseni 1943 prvič dopuščena kvalificirana obramba obtoženega. Do srede oktobra 1943 je bilo predvideno le, da je obvezno obtoženčevo obrambo upoštevati ("obtoženčevo obrambo je treba vzeti na zapisnik"³⁶). Odslej je obtoženec lahko imel branilca, kar pa je bilo še vedno vezano na presojo sodišča ("V slučaju, da obtoženec ni sposoben samostojne obrambe, mu sodišče dovoli, da postavi sposobnega branilca."³⁷). Predhodni pravilnik za področna vojaška sodišča je bil glede branilca manj restriktiven, saj je dopustil, da si vsak obtoženi postavi branilca, sodišče le poseže, ko ugotovi, da je obtoženi nesposoben obrambe in

³¹ Zanimivo, da se pravilnik sklicuje na odlok, ki naj bi ga sprejel IO OF, čeprav je ta tedaj nastopal kot začasni nacionalni reprezentant, Slovenski narodnoosvobodilni odbor.

³² Odlok se sklicuje na odlok IO OF o edini narodni vojski.

³³ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P19.

³⁴ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P10.

³⁵ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P18, Prim. Kalodera, Vojni pravosudni organi, str. 12; Zbornik II/7, dok. 67, Naredba o ustroju i nadležnosti vojnih sudova, 29. 12. 1942. Pač pa je navedena uredba uvajala institucijo vojaškega preiskovalca (vojni islednik), ki je pred sodiščem nastopal kot referent, ki je izvedel predhodna preiskovalna dejanja.

³⁶ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P12, Navodilo št. 1 vsem brigadnim in odrednim vojaškim sodiščem, 30. 8. 1943.

³⁷ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P18. Polič je v svojem spominskem zapisu navedel, da je prišlo prav glede branilca do polemike med vodilnimi funkcionarji, ki so gledali zasnitek pravilnika. Polič, Kako je nastajal pravilnik za organizacijo in poslovanje vojaških sodišč leta 1943, str. 54.

nima branilca; tedaj ga imenuje sodišče. Področna vojaška sodišča, ki so imela pristojnosti nad civilnim prebivalstvom, so torej uvedla večjo možnost za obtožene, da uporabljajo "sposobnega" branilca.³⁸

Osnovna navodila za poslovanje področnih vojaških sodišč so bila izdana že pred tem, 20. septembra 1943.³⁹ Pravilnik je določal, da bodo področna sodišča redna vojaška sodišča I. stopnje s stalnimi območji, ta pa se navezujejo na členitev vojaške zaledne oblasti. Prav tukaj je druga pomembna razlika z veljavno ureditvijo vojaških sodišč v operativnih enotah; prvič je sodni oddelek GŠ NOV in POS sklenil, da vključi v delo sodišč obvezno tudi pravnika (strokovnjaka), kar kaže na težnjo po dvigu strokovnosti in večjem upoštevanju pravnega reda. Takšno uredbo pa je omogočalo večje število pravnikov, ki so se pridružili osvobodilnemu gibanju na osvobojenem ozemlju. Pravnike je, očitno zaradi ustrezne razporeditve precej redkih strokovnjakov, razporejal oziroma imenoval Glavni štab neposredno. Možno je, da je šlo tudi za preračun, da bodo področna vojaška sodišča v naslednjih dneh oziroma tednih bistveno bolj obremenjena, predvsem z občutljivimi primeri.⁴⁰

Gradnja takšnega sistema vojaških sodišč je bila zahteven in dolgotrajen projekt, ki pravzaprav v vojnem času ni bil nikoli dokončan. Velika nemška ofenziva je v marsičem za nekaj mesecev zavrla nadaljnji razvoj zalednih služb in tudi vojaškosodnega sistema; preusmerila je pozornost na druge probleme. V obnavljanje organizacije po nemški ofenzivi je sodilo tudi nadaljnje izpopolnjevanje vojaškega sodstva pozimi 1943/1944, ki se je kazalo predvsem v dopolnjevanju in izpopolnjevanju posameznih odredb, določb o poslovanju vojaških sodišč in kazenskih določb.

Pomembna novost je bila uvedba instituta javnega tožilca, oziroma javnega tožilstva, ki je opravljalo splošno nadzorno funkcijo v družbenem funkcioniranju.⁴¹ Javni tožilec je nastopal pred edinimi obstoječimi sodišči, torej vojaškimi, kar je izjemen primer v vojaškem sodstvu. S tem je bilo zlasti poudarjeno, da so vojaška sodišča v bistvu splošna sodišča. Takšna institucija, ki je bila povzeta po sovjetski ureditvi, je imela tudi pozitiven stranski učinek - tožilec se je osvobodil ujetosti v zgolj vojaško okolje in je postal precej neodvisna institucija, ki je lahko z večjo avtoriteto nastopala v sodnem procesu.⁴²

Spomladi 1944 je Glavni štab izdal Uredbo o vojaškem kazenskem sodstvu, ki je pomenila vrh dotedanjega pravnega razvoja.⁴³ Ta je opredelila splošno pristojnost vojaških sodišč ("za vsa kazniva dejanja vojaškega in nevojaškega značaja, ki jih izvrše pripadniki NOV in civilne osebe"), ki pa se, vsaj izrecno, ni raztezala na vojaške osebe nasprotne strani, tako ne na okupatorjeve sile kot ne na vojaške sile kolaborantov. Kljub temu pa je kot njihova pristojnost v opredelitvi kaznivih dejanj izrecno naveden tudi aktivno sodelovanje z okupatorjem ("bela garda, plava

³⁸ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P23, Pravilnik o organizaciji in poslovanju področnih vojaških sodišč, 20. 9. 1943.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Področna vojaška sodišča so namreč bila poglavitna sodna instanca, ki je sodno obravnavala ujete in zajete pripadnike Vaških straž septembra in oktobra 1943. Ferenc, *Dies irae*, str. 475-506, 532-540.

⁴¹ Marijan Vivoda: *Nastanek in razvoj javnega tožilstva v Sloveniji med narodnoosvobodilno borbo*. V: *Pravnik* 1964, št. 9, str. 322-333.

⁴² Vivoda, nav. d., str. 327.

⁴³ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P32, Uredba o vojaškem kazenskem sodstvu, 20. 4. 1944.

garda, domobranci") in organiziranje teh formacij.⁴⁴

Uredba je ohranila delitev vojaških sodišč na redna in izredna, od katerih so bila izrecno predvidena le bataljonska (v te so v enotah tudi imenovali člane), vsa druga pa le v posebnih primerih. Redna vojaška sodišča so bila dvostopenjska, prvostopenjska so bila brigadna, odredna in področna, drugostopenjska pa višja vojaška sodišča pri štabih korpusov. Sodišča so bila sestavljena iz tročlanskih senatov (članov in njihovih namestnikov), v katerih naj bi bil vsaj en član pravnik (pri področnih in višjih obvezno). Vse člane sodišč je imenoval Glavni štab NOV in POS, pravnike samostojno, ostale pa na predlog enot. Značilno je, da so bili predsedniki področnih sodišč že po položaju politični komisarji vojaških področij, člani višjih vojaških sodišč pa politični komisarji korpusov. Pač pa je tožilska funkcija pri vseh sodiščih prešla na javne tožilce, ki "izvršujejo svojo funkcijo neodvisno in so podrejeni izključno Glavnemu javnemu tožilcu pri Predsedstvu SNOS".⁴⁵ Pravica do izbire branilca je bila zdaj povsem prepuščena obdolžencu, zahteva se le branilčeva ustrezna "moralna kvalifikacija".⁴⁶

Pristojnost sodišč nad civilnim prebivalstvom je uredba še natančneje prepustila področnim vojaškim sodiščem, saj so ta imela prednost pred brigadnimi in odrednimi, razen v primeru nuje. Vojaška sodišča enot so praviloma obravnavala le kazniva dejanja, ki so jih storili pripadniki enot.⁴⁷

Na področju stvarne pristojnosti sodišč uredba ni veliko spremenila, pač pa je posamezne pristojnosti nekoliko precizirala. Še vedno je veljala pristojnost po odloku SNOO o zaščiti slovenskega naroda in odloku o "edini slovenski narodni vojski". Težji prestopki, ki niso bili vsebovani v omenjenih odlokih, so bili širjenje panike, skrivanje hrane, tihotapljenje, snovanje roparskih tolp, težja kriminalna dejanja zoper telo in premoženje, vojaška kazniva dejanja, kršitve predpisov vojaških in civilnih oblasti osvobodilnega gibanja. Izbor kazni, zagroženih za navedena kazniva dejanja, pa se je dopolnil z izgonom iz bivališča in izgubo državljanskih pravic.⁴⁸

Na nekatere pripombe iz Vrhovnega štaba in zaradi navodil o organiziranosti korpusov NOV in POJ je Glavni štab izdelal drugačno shemo sodišč. Predvsem, kar je najbolj vidno, je odpravil višje vojaško sodišče pri Glavnem štabu in uvedel dve višji vojaški sodišči pri obeh korpusih. Odprto je s tem ostalo vprašanje, kako zagotavljati enotnost sodnega postopanja, hkrati pa je z določilom, da opravlja vlogo višjega sodišča za celotno območje Štajerske (IV. operativne cone), korpusno sodišče 7. korpusa sodno poslovanje za omenjeno območje precej otežilo, če upoštevamo težko prehodnost in veliko razdaljo.

5. Doba delitve med redna vojaška sodišča in civilna (narodna) sodišča

Nova pomembna prelomnica je bila posledica preurejanja sodstva zaradi posega iz osrednjega vodstva, torej Vrhovnega štaba NOPOJ. Ta je posegel v poenotenje sodstva - kar pa je praktično pomenilo predvsem uskladitev slovenskega vojaško-

⁴⁴ Prav tam, čl. 1 in čl. 9.

⁴⁵ Prav tam, čl. 3 in čl. 7.

⁴⁶ Prav tam, čl. 20.

⁴⁷ Prav tam, čl. 8.

⁴⁸ Prav tam, čl. 9, 10.

sodnega sistema - šele takrat, ko je nastopilo obdobje zajemanja vseh posamičnih nacionalnih gibanj v eno jugoslovansko, ki bi enotno nastopilo navznoter in proti zaveznikom, torej navzven. Vendar se zdi, da je vodstvo partizanske vojske, Vrhovni štab NOV in POJ vodila predvsem misel, da je ob velikem porastu partizanske vojske in ob njeni organizacijski rasti treba ponovno preurediti odredbo o vojaškem sodstvu, saj je še vedno izhajala iz tiste, ki jo je vrhovni štab predpisal 29. decembra 1942. Tako je njegov sodni oddelek izdelal novo uredbo o vojaških sodiščih, ki je začela veljati 24. maja 1944,⁴⁹ vendar je njeno sprejemanje v vojaško sodstvo trajalo še nekaj mesecev.

Izhodišče te uredbe je bilo urediti predvsem sodno postopanje z vojaškimi osebami in v vojaških zadevah. Hkrati pa je vzpostavila tudi bolj določno ločnico med disciplinskimi prekrški⁵⁰ in kaznivimi dejanji, s čimer je vojaško sodstvo razbremenila. Za osnovo nove ureditve vojaških sodišč je Vrhovni štab vzel korpus, ki jih je bilo medtem ustanovljenih že 10 in so predstavljali teritorialno in operativno največjo enoto NOV in POJ. Tako so bila s to uredbo postavljena korpusna vojaška sodišča in vojaška sodišča korpusnih vojaških območij. Drugo stopnjo je predstavljalo Višje vojaško sodišče pri Vrhovnem štabu. Korpusna vojaška sodišča in korpusna območna sodišča so bila stalna sodišča. Oboja so imela po enega profesionalnega predsednika in podpredsednika, ki sta eden ali drugi predsedovala tročlanskima senatoma, ki sta bila sestavljena iz po še enega od poveljnikov in enega borca. Posamezne senate so korpusna sodišča lahko postavila tudi pri divizijah in samostojnih brigadah. Nad njimi je bilo le Višje vojaško sodišče pri Vrhovnem štabu, ki pa je hkrati imelo senate pri Glavnih štabih partizanske vojske, lahko pa tudi pri posameznih korpusih.⁵¹

Stvarna pristojnost vojaških sodišč je bila po tej uredbi precej raztegljiva, saj so bila vojaška sodišča pristojna za vsa dejanja, "ki so uperjena proti osvobodilnemu boju narodov Jugoslavije, proti pridobitvam in interesom tega boja". Sicer pa so bile z uredbo bolj natančno opredeljene pristojnosti vojaških sodišč za sojenje vojnih hudodelstev, kaznivih dejanj "narodnih sovražnikov", kaznivih dejanj vojaških oseb (in civilnih oseb, ki so v službi ali podobnem odnosu z vojsko) in vojnih ujetnikov. Kot narodni sovražnik je bil opredeljen poleg kolaboranta in odpadnika tudi storilec težjega kriminalnega dejanja (umora, rop), kar je dalo možnosti precej poljubnega določanja pristojnosti.⁵² Obtožbo je zastopal vojaški preiskovalec, pri višjem vojaškem sodišču ali njegovih senatih pa sodni preiskovalec (po 8. septembru 1944 imenovan sodnik-preiskovalec). Njegova naloga je bila tako preiskovanje kaznivega dejanja kot zastopanje obtožbe pred sodiščem. V obrambi so bili obtoženim dovoljeni branilci, ki so jih obtoženi lahko izbrali sami ali jim jih je določilo sodišče, vendar le vojaške osebe.⁵³

Takšna ureditev vojaškega sodstva je pomenila precejšnjo spremembo za dotdanjo organiziranost vojaškega sodstva na Slovenskem. To se je zgodilo sicer šele

⁴⁹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR, II/13, dok. 74. Glej AS 1851, fasc. 117/IV, Uredba o vojaških sodiščih, 24. 5. 1944 (srbohrvaški in slovenski izvod).

⁵⁰ Zanje je izdal sodni odsek tudi poseben pravilnik o disciplinski odgovornosti vojaških oseb. AS 1851, fasc. 117/III.

⁵¹ AS 1851, fasc. 117/IV, Uredba o vojaških sodiščih; prim. Kalodera, Vojni pravosudni organi, str. 13-15.

⁵² AS 1851, fasc. 117/IV, Uredba o vojaških sodiščih, čl. 14.

⁵³ Prav tam, čl. 18-21, 23

jeseni 1944, saj je prvi prepis uredbe prišel v roke slovenskim pravnikom konec junija 1944, uradno besedilo pa šele v začetku septembra 1944.⁵⁴ K njenemu poznejšemu sprejetju je prispevala predvsem usoda Vrhovnega štaba, ki je bil le dan po izdaji naredbe napaden v Drvarju, nato se je moral evakuirati v Italijo in na Vis ter od tam šele vzpostaviti svoje zveze z vsemi pokrajinami, najbrž pa je prispevala tudi njegova različnost od dotedanje ureditve. Na izrecno zahtevo Vrhovnega štaba je nato sodni oddelek Glavnega štaba avgusta 1944 izvedel reorganizacijo, katere problemi so vidni iz navodila sodnega oddelka, ki ga je ta izdal 9. avgusta.⁵⁵ Toda pogloblitni problemi so bili sistemski, saj se je vojaško sodstvo, kakor si ga je zamislil Vrhovni štab NOPOJ, odreklo svoje vloge splošnih sodišč in se omejilo na pristojnosti glede vojaških oseb in vojaških deliktov, čeprav v tistem trenutku civilnega kazenskega sodstva še ni bilo, niti v načrtu za bližnjo prihodnost. Res so ostale vojaškimi sodiščem tudi pristojnosti nad nekaterimi civilnimi storilci kaznivih dejanj. Hkrati je bila odpravljena tudi specifična vloga javnih tožilcev kot tožilcev pri vojaških sodiščih in vrnjena trda ureditev vojaških preiskovalcev kot tožilcev. Ni naključje, da je kmalu po tistem začel SNOS pospešeno snovati razvoj civilnega sodstva, ki je prevzelo tudi nekaj pristojnosti v kazenskem postopanju.⁵⁶

Vojaško sodstvo je v takšni ureditvi, kot je bila na Slovenskem uvedena v avgustu in uradno veljala od 1. septembra 1944, ostalo do konca vojne, s tem da so se spreminjale organizacijske oblike NOV in POJ, zlasti po preureditvi v Jugoslovansko armado. Dejansko so bila namesto korpusnih uvedena kot prvostopenjska že februarja 1945 divizijska sodišča, kot drugostopenjska pa vojaška sodišča (prerasla iz senatov Višjega vojaškega sodišča) pri štabih posameznih armad, ki so dobile tudi sodne oddelke. Sodišča korpusnih vojaških območij s senati v vojaških območjih so se povečini preuredila v sodišča vojaških območij.⁵⁷

V takšnih razmerah je Jugoslovanska vojska (JA) dočakala konec vojne. Njena reorganizacija, izvedena od maja do julija 1945, v pristojnosti sodišč ni posegla, pač pa je zaradi manjšanja števila enot zmanjšala tudi število vojaških sodišč (28 prvostopenjskih in 8 višjih (drugostopenjskih)). Začasna skupščina DFJ pa je med prvimi zakoni sprejela tudi zakon o ureditvi in pristojnostih vojaških sodišč, ki je bil vezan na dva dni pozneje sprejeti zakon o civilnih sodiščih. Zakon je začel veljati 31. avgusta 1945.⁵⁸ Povečini je temeljil na dotedanjih rešitvah iz uredbe o vojaških sodiščih. Osnovno prvostopenjsko vojaško sodišče je bilo divizijsko, flotno in sodišče vojaškega območja, drugostopenjsko armadno in vojaško sodišče mornarice, tretjestopenjsko pa Vrhovno sodišče DFJ (njegov vojaški senat). Stvarna pristojnost vojaških sodišč je bila nekoliko zožena, saj so poleg vojaških

⁵⁴ AS 1851, fasc. 117/IV, poročilo sodnega oddelka GŠ NOV in POS Vrhovnemu štabu, 31. 7. 1944.

⁵⁵ Dokumenti VOS, NZ in pravosodja, dok. P34, Navodila št. 6 k uredbi o vojaških sodiščih, 9. 8. 1944.

⁵⁶ Teodor Tomišek: Začetki novega civilnega sodstva v Sloveniji. V: Pravniki, 1964, št. 9, str. 356-358.

⁵⁷ Vojnoistorijski institut Vojske Srbije i Crne gore Beograd, arhiva NOR, šk.25 A, fasc. 5, dok. 14; AS 1851, fasc. 117/IV, poročilo vojaškega sodišča IV. armade 5. 7. 1945; Kalodera, Vojni pravosudni organi, str. 22. Vseh prvostopenjskih vojaških sodišč naj bi bilo okoli 170.

⁵⁸ Uradni list DFJ, 65/45, 31. 8. 1945, str. 637-639, Zakon o ureditvi in pristojnosti vojaških sodišč v Jugoslovanski vojski, 24. 8. 1945.

oseb (vključno z vojnimi ujetniki) v njihovo pristojnost sodile civilne osebe, v kolikor storijo dejanja "ki škodujejo narodni brambi ter o izdajstvih vojaških tajnosti".⁵⁹ V primeru sotorilstva civilnih in vojaških oseb je bila vojaškemu sodišču mogoča odločitev, da civilne osebe preda civilnim "narodnim" sodiščem. Vojaškim sodiščem je tudi pripadla pristojnost v zadevah, ki jih je opredeljeval zakon o kaznivih dejanjih zoper državo in ljudstvo, če so dejanja storile vojaške osebe prejšnje jugoslovanske vojske ali v posebno hudih primerih civilne osebe. Praviloma so lahko oficirjem sodila le drugostopenjska vojaška sodišča, admiralom in generalom pa vojaški senat Vrhovnega sodišča DFJ. Prvič pa je zakon vseboval tudi bolj opredeljeno naglo postopanje v izrednih razmerah ali v vojni. Takrat bi lahko vojaška sodišča dobila od zvezne vlade pooblastilo, da sodijo v vseh kaznivih zadevah in vsem storilcem na določenem območju, ali le glede nekaterih kaznivih dejanj, vedno pa le v enostopenjskem postopku.⁶⁰

V sestavi vojaških sodišč so bili ohranjeni tročlanski senati, prvič pa je bilo določeno, da morajo biti sodniki pravniki. Uvedeni pa so bili sosodniki, porotniki, izvoljeni izmed generalov, oficirjev in vojakov. Vendar se je v bistvu ohranjala do-tedanja ureditev, saj je bil sodnik le predsednik sodišča, prisodnika pa izmed so-sodnikov, po eden izmed borcev drugi izmed oficirjev. Tudi drugi pravnik v sodišču, tajnik sodišča, je ohranil svojo vlogo pripravljalca aktov in svetovalca.

Stvarna pristojnost sodišč se je po tem zakonu raztezala na delikte slabljenja obrambne moči, vojni zločin, kazenska dejanja iz zakona o kaznivih dejanjih zoper narod in državo ter kazenska dejanja proti domovini (ljudski sovražniki).⁶¹

Damijan Guštin

THE DEVELOPMENT OF THE MILITARY JUDICIARY OF THE SLOVENE RESISTANCE
MOVEMENT BETWEEN 1941 AND 1945

S u m m a r y

The resistance movement in Slovenia, which was set up by the Communists and certain middle class political groups organised within the Liberation Front of the Slovene people, also developed an operating system of judicial procedure in accordance with its inner development and intentions against offences of its own adherents, collaboration with the occupiers and crime. This system took a form of a military judiciary which was presumably the only one suitable for the wartime period. It only developed an embryonic civilian judiciary as late as Summer 1944 but was not given jurisdiction in the penal area during the war.

In its first period, from Summer 1941 to Summer 1943, the resistance movement, when dealing with judicial matters, was satisfied with military courts in partisan detachments, which were irregular and operated on the basis of natural law, due to a considerable deficiency in the codification of criminal acts, while penalties had already been specified in Summer 1941; the number of death sentences was disproportionate. In spite of an existing system, the majority of sentences were executed without trial, on the basis of decrees by individual bodies or military commands which were without concern for giving these executions formal judiciary proceeding. This situation became particularly problematic in Summer 1942 when the partisan army for the first time controlled a large part of the Ljubljana Province. At that point, as the need arose to deal more thoroughly with the cases of collaboration with the occupiers and of fighting the resistance movement, the first partisan para-judiciary body was set up, namely an extraordinary commission by the Executive Committee of the Liberation Front.

It was not until July 1943 that military courts were set up at the level of military detachments. These actually became permanent in September 1943 when the partisan army heavily increased following the capitulation of Italy. It carried out mobilisation and controlled a large portion of the

⁵⁹ Prav tam, čl. 7.

⁶⁰ Prav tam, čl. 20.

⁶¹ Prav tam; Kalodera, Vojni pravosudni organi, str. 33-34.

territory. It was then decreed that the military courts were competent for a wide range of military and civil offences regardless of the perpetrator's status. Thus they became the only general courts at two levels, with "district military courts" being competent for the civilian population.

The autonomous development of the military judiciary in Slovenia was interrupted with the integration into a new federal Yugoslavia, when a uniform legislation on military courts was introduced in August 1944. In the same way, these remained under the jurisdiction of the federal Yugoslav authorities also in the post-war period. At that time a two level system of the regular military judiciary was established, which was competent for the offences by the military personnel as well as for those civilians who were classified as "national enemies", in other words, for anyone acting against the National Liberation Movement or committing war crimes. The new state authorities were still a long time away from producing a penal code which would define in greater detail the punishable offences and appropriate sanctions. In August 1945, a revised law on military courts reduced their jurisdiction, limiting them to military affairs, offences regarding the protection of the state and war crimes.

1.01
Prejeto 7. 5. 2004

UDK 323.819.5(450)

Božidar Jezernik*

Italijanska koncentracijska taborišča kot državni terorizem in njihove posledice

IZVLEČEK

Avtor predstavlja internacije v koncentracijska taborišča kot obliko terorja italijanskega okupatorja v času 2. svetovne vojne v Sloveniji oz. na delu, ki so ga okupirali, v t.i. Ljubljanski provinci. O nemških koncentracijskih taboriščih je bilo veliko napisanega, medtem ko se je s preučevanjem italijanskih koncentracijskih taborišč ukvarjalo le malo raziskovalcev, čeprav so bila ta eden od vzorov za ustanovitelje nacističnih koncentracijskih taborišč. Interniranje civilnega prebivalstva so italijanske okupacijske oblasti začele leta 1942. Zaradi odporiškega gibanja so se namreč znašle med dvema ognjema: če ne bi reagirale, bi bile videti šibke in neučinkovite, in bi to še spodbujalo odpor; ker so reagirale, so se močno pregrešile zoper civilne svoboščine in demokratične pravice prebivalstva okupirane Ljubljanske pokrajine. Uspešna uporaba načela "deli in vladaj" s strani italijanskih okupacijskih oblasti je imela za posledico razdor tudi v kolektivnih predstavah o terorju med prebivalstvom okupirane Ljubljanske pokrajine.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Italija, okupacija, Ljubljanska provinca, teror, koncentracijska taborišča

ABSTRACT

THE ITALIAN CONCENTRATION CAMPS AS STATE TERRORISM AND THEIR CONSEQUENCES

The author deals with the deportation of civilians to concentration camps as a form of terrorisation by the Italian occupiers during the Second World War in the part of Slovenia called the Ljubljana Province. The Italian system of concentration camps is far less known than the German. The Italian occupying forces started with the deportations of the civilian population in Spring 1942. Because of the resistance movement they found themselves between the hammer and the anvil. Had they not reacted they would appear weak and inefficient, which would only encourage further resistance. But since they did react they heavily encroached upon the civil liberties and the democratic rights of the population of the occupied Ljubljana Province. However, the consequences of their colonialist rule lingered long after their withdrawal. A successful implementation by the Italian occupying authorities of the principle "divide and rule" resulted in a division in the collective notions about terrorism among the population of the occupied Ljubljana Province.

Key words: Second World War, Italy, occupation, Ljubljana Province, terror, concentration camps

* Dr., redni profesor, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; e-mail: Bozidar.Jezernik@ff.uni-lj.si

Podobnost terorizma in pornografije

Besedo terorizem so skovali šele v času francoske revolucije kot sinonim za *régime de la terreur*, tedaj za teror, ki ga izvaja država, da bi osrečila ljudi. Najpogosteje z njo povezujejo Maximiliena Robespiera, ki je menil, da je v revoluciji načelo ljudske oblasti hkrati vrlina in teror: "Vrlina, brez katere je teror usoden, in teror, brez katerega je vrlina brez moči."¹ V drugi polovici 19. stoletja so pripadniki radikalnih političnih gibanj razvili ideologijo in prakso sistematičnega nasilja za doseg svojih ciljev, totalitarni režimi 20. stoletja pa so to prakso razširili do neslutnih razsežnosti.

Kljub temu da so dandanes teroristični incidenti postali del medijskega vsakdanjika (ali pa nemara prav zaradi tega), je še vedno zelo nejasno, kaj terorizem sploh je. Od tod tudi domislja, da je terorizem podoben pornografiji: prepoznaš ga, ko ga vidiš. V praksi to pomeni, da lahko dobi oznako terorizma vsako nasilno dejanje, s katerim se govorec ne strinja, ne glede na to, ali gre za delovanje protivladnih disidentov ali samih vlad. Takšno podobo aktivno soustvarjajo avtorji, ki se avtoritativno izrekajo o vsem mogočem, najraje pa o tistem, na kar se ne spoznajo. Ti avtorji svoje pomanjkljivo znanje zapolnjujejo s publicami, obremenjenimi z ideologijo in predsodki. Kot primer tovrstnega nadomeščanja ustreznega znanja z omenjenimi mašili navajam trditev nekega tržaškega zgodovinarja, da Slovenci pač nimamo kraljeviča Marka ali podobnih "junakov", ki svojim sovražnikom režejo vratove.²

Po najbolj splošno sprejeti rabi je terorizem politični pojem, saj je teroristično nasilje ali grožnja z nasiljem sredstvo za doseganje določenih političnih sprememb.³ Ta element je bil jasno poudarjen že v definiciji, sprejeti na konferenci o terorizmu v Jeruzalemu leta 1979, ki terorizem definira kot "naklepno in sistematično ubijanje, pohabljanje in ogrožanje nedolžnih, da bi vzbudili strah za doseg političnih ciljev".⁴ Vendar v okviru Združenih narodov zanjo ni bilo mogoče doseči soglasja, ker so določene članice opravičevale terorizem kot boj za narodno osvoboditev.⁵ Na prvi pogled so tolikšna razhajanja v gledanjih na isti pojav morda videti popolnoma nerazumljiva. Toda ta razhajanja so posledica antinomičnosti terorizma. Prav zaradi te lastnosti terorizma so lahko iste osebe za del javnosti odvratni, morilski teroristi, medtem ko so za druge patriotski heroji. Danes je to najbolj jasno videti na primeru palestinskih samomorilskih atentatorjev, ki se razstreljujejo na avtobusih, v restavracijah ali v hotelskih lobijih in drugih prostorih, kjer se zbirajo množice nič hudega slutečih civilistov. Medtem ko so ti storilci za Izraelce in večino zahodnih medijev sinonim za teroriste, so za Palestince in mnoge Arabce borci za svobodo.

¹ Thompson, J. M.: *The French Revolution*. Sparkford: Sutton Publishing, 2001, str. 497.

² Tako trditev lahko na glas izreče samo tisti, ki ima zelo skromno znanje o junakih južno-slovanske folklore, pa toliko močnejše predsodke do tako imenovanih južnjakov. Saj tisti, ki vsaj nekaj malega ve o slovenskem heroju Martinu Krpanu, ve, da si ta ni prislužil slave s tovorjenjem angleške soli, temveč s tem, da je strašnemu Brdavsu odsekal glavo.

³ Hoffman, Bruce: *Inside Terrorism*. London: Indigo, 1998, str. 14-15.

⁴ Netanyahu, Benjamin: *Fighting Terrorism. How Democracies Can Defeat Domestic and International Terrorists*. London: Allison & Busby, 1986, str. 9.

⁵ Netanyahu, n.d., str. 12.

Kakor koli že, terorizem predstavlja antinomijo v najčistejši obliki. Govor o terorizmu je torej v bistvu poskus ubesediti nesmisel, kategorizirati kaos. Različne kulture in različna zgodovinska obdobja so senzibilizirana na različne podobe in predstave, zato je govor o terorju in nasilju vedno sproti kulturno opredeljen. Če hočemo torej razumeti oba fenomena in način njunega vplivanja na zavest in ravnanje ljudi, moramo torej poznati kulturne konstrukte in mehanizme njihovega (re)produciranja v določenem kulturnem okolju. Ker zgodovinopisni teksti nikoli niso zgolj "v službi resnice", ampak služijo tudi "življenjskim izkušnjam uporabnika" in s tem odmerjajo "precejšnjo vrednost emocionalnim lastnostim teksta", s čimer posledično dopuščajo "določeno mero fiktivnosti". To pomeni večjo ali manjšo mero ugibanja brez podlage v dejstvih, akademskega interpretiranja, političnega manipuliranja in podobnih elementov. Zgodovinski metodi in na njej utemeljenemu opisovanju terorističnih in/ali nasilnih dogodkov ter sociološki in psihološki analizi obeh fenomenov je nujno dodati kulturno dimenzijo, brez česar ni mogoče problematiziranje in še manj razumevanje narativnega procesa.

Adverzativni perspektivizem

Govor o terorizmu pogosto temelji na določenem pogledu na svet, za katerega je značilno, da zoperstavlja družbe in kulture na podlagi hierarhičnega vrednostnega sistema, v katerem smo "mi" na vrhu, izvajalci terorizma pa na dnu. To je tako imenovani "adverzativni perspektivizem", pri katerem so pripadniki določene družbe superiorni vsem drugim. Značilno za te vrste govora o terorizmu je, da izloči iz širšega zgodovinskega konteksta psihološko potezo (strah), organizacijsko strukturo (teroristično skupino) in kategorijo (terorizem) in na tej podlagi ustvarjeno avtonomno in aberantno kraljestvo neutemeljenega zla, ki ga ni mogoče razumeti.⁶ Tako stališče se nato pretvori v premiso, da si ne moremo privoščiti biti preveč humani, ko se soočamo s teroristično nehumanostjo, da se ni treba preveč obremenjevati z zakonom, ko se borimo proti temu zlu, niti preveč pomišljati, če je treba uporabiti nekaj (pravičnega) terorizma, da bi obvladali sile zla. Skratka, da moramo biti tudi sami pripravljeni prekoračiti ali vsaj izkriviti vsa pravila, ko smo postavljeni nasproti zlu terorizma, zato da bi obglavili odurno pošast.

Govor o terorizmu postane tako govor o Drugem, ki ima dolgo in bogato zgodovino, saj sta zahodno družboslovje in humanistika stoletja delila ljudi na pripadnike "civilizirane družbe" na eni in "barbare", "primitivce" in "divjake" na drugi strani. Če so prvi veljali za "nosilce kulture", so na druge gledali kot na "naravna" ljudstva, to je, na ljudi brez kulture.⁷ Mit o divjaku je Zahodnjakom služil kot nasprotje, prek katerega so se lahko stoletja identificirali kot civilizirani. Konec 20. stoletja pa je kolektivna predstava na Zahodu starodavnemu divjaku nadela še novo podobo: podobo terorista. Ali kot se je nekoč izrazil bivši izraelski premier: "Državljanom svobodnih družb je treba znova in znova ponavljati, da so teroristi

⁶ Zulaika, Joseba, William A. Douglas: *Terror and Taboo. The Follies, Fables, and Faces of Terrorism*. New York - London: Routledge, 1966, str. 155-156.

⁷ Jezernik, Božidar: *On Food and Foodways in extremis*. V: *Food and Foodways*, 1999, 8. str. 1-32; Jezernik, Božidar: *Zigeunerlager on the planet Auschwitz*. V: *Acta Ethnographica Hungarica*, 2001, 46, str. 343-368.

divje roparske zveri in jih je tako treba tudi obravnavati".⁸ Naracije o terorizmu so v skladu s takim pogledom nasičene z grozotami divjaštva, kot se za remake stare zgodbe o civilizaciji, ujeti v smrtnem boju z divjostjo, tudi spodobi. Hollywoodska produkcija je Arabce vedno upodabljala kot malopridneže. V slovenski ljudski pesmi se ti niso odrezali veliko boljše, pred časom pa nas je že omenjeni tržaški zgodovinar v očitni želji, da bi demonstriral našo civiliziranost, obogatil še s podatkom o hudi zmoti, v kateri so živeli Mohamed Atta in njegovi arabski somišljeniki, ki so verjeli, da jih bo v nebesih pričakalo 72 večnih devic. To je zgolj pomota, pravi tržaški zgodovinar, storjena že pri prvih prevodih *Korana*, v resnici jih pričakuje 80 koz.⁹ Odgovora na vprašanje, pri prevodu iz katerega jezika so prevajalci zagrešili to usodno pomoto, ni dal in ga tudi ni mogel dati. V muslimanski Turčiji so *Koran* prvič prevedli šele po mladoturški revoluciji na začetku 20. stoletja, s čemer so tvegali popoln prelom z islamom, saj je tiskanje *Korana* v katerem koli drugem kot v svetem arabskem jeziku veljalo za greh. Tržaški zgodovinar tudi ni pojasnil, zakaj bi arabsko govoreči muslimani brali *Koran* v prevodu, a za tiste, ki želijo nenehno obnavljati starodavno črno-belo zgodbo o dobrem in zlem, po kateri smo mi dobri in lepi, medtem ko so oni drugi grdi in hudobni, to itak ni pomembno. Realnost, ki jo omogočajo taki stereotipi, je sicer pregledna in udobna, vendar nikakor ne prispeva k razumevanju enega najbolj nevarnih vprašanj sodobnega sveta in pojasnjevanju vzrokov zanj. Prej nasprotno.¹⁰ Častitljiva starost zgodbe o divjaku, ki ogroža civilizacijo, je sama po sebi najboljši dokaz njene izjemne privlačnosti in velike življenjske moči. Vendar je njeno ponavljanje že samo po sebi tudi dokaz njene neznanstvenosti in škodljivosti. Fatmir Alispahić, denimo, je s tem v zvezi zapisal, da je Zahod "pod patološkim predsodkom o svoji višji civilizacijski vrednosti pravzaprav nakopičil kritično maso trpljenja in jeze v islamskem svetu in na Vzhodu nasploh".¹¹ Da ta kritična masa generira vnemo in gorečnost, ki nikakor ne zaostaja za vnemo opazovalcev na Zahodu, dokazujejo nastopi številnih nezahodnih avtorjev, ki uporabljajo isto zgodbo kot v fotografskem negativu, tako da predstavljajo zahodno civilizacijo kot vir vsega zla, izvajalce terorističnih napadov pa kot heroje pravičnega boja.¹²

Italijanska koncentracijska taborišča

Transformativno moč človeške domišljije v konstruiranju črno-belega shematizma lahko opazujemo na mnogih primerih. O nemških je bilo veliko napisanega, medtem ko se je s preučevanjem italijanskih koncentracijskih taborišč ukvarjalo le malo raziskovalcev (čeprav so bila ta eden od vzorov za ustanovitelje nacističnih koncentracijskih taborišč). Dejstvo, da so arhivski podatki, ki se nanašajo nanje in jih hranijo v Osrednjem državnem arhivu v Rimu, pod 75-letno zaporo "zaradi varovanja osebnih podatkov", ima pri tem zagotovo pomembno vlogo. Posledica je, da nobena enciklopedija 2. svetovne vojne ne pozna pojma italijanska kon-

⁸ Netanyahu, n. d., str. 22.

⁹ Jezernik, Božidar (ur.) Besede terorja: medijska podoba terorizma in nasilja. Ljubljana 2002, (dalje Jezernik, Besede terorja), str. 32.

¹⁰ Jezernik, Besede terorja, str. 22.

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam, str. 22-23.

centracijska taborišča, niti v njih ni mogoče najti gesel Gonars, Monigo, Chiesa-nuova, Rab, Renicci, Visco.

Tako lahko danes razkrivamo "skrivnost" predvsem prek poročil nekdanjih internirancev, ti pa se spet le neradi spominjajo tistih časov. Spomin na taboriščna doživetja pomeni za nekdanje internirance podoživljanje ponižanj, ki so jih morali tam prestajati.¹³ Med raziskovanjem fenomena italijanskih koncentracijskih taborišč sem opazil kot pomemben vzrok za molčečnost nekdanjih internirancev tudi bojazen, da jih drugi ne bodo razumeli.¹⁴ Italijanska koncentracijska taborišča so tako ostala tisto poglavje iz evropske zgodovine, ki je na določen način še vedno "cenzurirano". Pri tem ne gre le za to, da bi tisti, ki poznajo "skrivnost", neradi govorili o njej; ampak tudi za to, da tisti, ki je ne poznajo, odvrta pogled in si zatiskajo oči.¹⁵ Takšno odvrtačenje pogleda in zatiskanje ušes ne prispeva k lajšanju trpljenja žrtev, prav tako pa ne prispeva k znanju o tem, kaj je človek, saj poglobljen premislek o tem ni mogoč brez upoštevanja izkušenj življenja v ekstremnih razmerah. V ekstremnih razmerah v koncentracijskih taboriščih so se namreč razkrile takšne človeške dimenzije in perspektive, ki so bile prej neznane. Taboriščno življenje je prizadetim s svojo drugačnostjo omogočalo povsem drugačen pogled na njihov prejšnji vsakdanjik, zato so številni med njimi menili, da so v taborišču spoznali življenje do tolikšnih globin, kot bi ga drugače ne mogli. Neki interniranec je v italijanskem koncentracijskem taborišču zapisal v dnevnik: "Tu se bom navadil v enem mesecu brez knjig mnogo več, kot sem to mogel narediti na univerzi v enem letu z vsemi knjigami, ki so mi bile na razpolago. Vse drugače bom usmeril svoje življenje. In košček kruha, kozarček vina in prijazno besedo bom znal ceniti vse drugače kot do sedaj..."¹⁶ Takšna spoznanja niso bila vedno prijetna, saj so se morali v taboriščnem svetu ljudje soočiti sami s seboj: ko pa človek pogleda vase, lahko najde nagnjenje h grdemu, nasilnemu vedenju.¹⁷ Za antropologijo je sistem koncentracijskih taborišč pomemben, ker je temeljil na določeni antropološki koncepciji, taboriščni red sam pa je bil na določen način aplikativna antropologija: "K sistemu koncentracijskega taborišča spada od prvega trenutka naprej in potem vedno znova poniževati jetnika, ga ponižati, uničiti v njem vsa občutja samospoštovanja, samozaupanja, ga notranje zlomiti. Človek v jetniku mora poginiti; mora se zanemariti, se pogrezniti, propasti. Potem se je mogel njihov strahopetni samozagledani zaničevalec sklicevati: 'Glej, takšni so ti sovražniki države! Podljudje!'"¹⁸

Zgodovina evropske antropologije je polna primerov takšnega povzdigovanja na raven znanstvene resnice dejstev ali tudi le "dejstev", ki so podpirala takšna stališča in opravičevala evropsko dominacijo. Tako je, denimo, italijanski antropolog Renato Biasutti v svojem znamenitem delu o rasah in ljudstvih sveta objavil fotografijo Rudolfa Valentina kot tipičnega predstavnika italijanske veje mediteranske rase¹⁹ v nasprotju s fotografijami vojnih ujetnikov, ki predstavljajo 'tipične'

¹³ Cohen, Elie A.: *Human Behavior in the Concentration Camp*. New York: W. W. Norton & Company, 1953, str. xv.

¹⁴ Frankl, Viktor: *Psiholog v taborišču smrti*. Celje 1983, str. 14.

¹⁵ Potrč, Matjaž: *Cenzurirano poglavje*. V: *Dialogi*, 1985, št. 1-2, str. 144-147.

¹⁶ Jezernik, Božidar: *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana, 1997, (dalje Jezernik, *Italijanska koncentracijska taborišča*) str. 258.

¹⁷ Federn, Ernst: *Witnessing Psychoanalysis*. London: Karnac, 1990, str. 54.

¹⁸ Joos, Joseph: *Leben auf Widerruf*. Olten: Otto Walter Verlag, 1946, str. 29.

¹⁹ Biasutti, Renato: *Le razze e i popoli della terra*, Torino, Unione tipografica - Editrice torinese 1967, vol. II., str. 80.

Srbe, Črnogorce, Hrvate in Slovence.²⁰

Podobe, vrednote in stereotipi, ki so jih znanstveniki uporabljali za definiranje tako neevropske kulture in ljudi kot feminitnosti, so združevali nova prestižna znanstvena spoznanja in tehnike s starejšimi kulturnimi miti in tradicijami. Razlikovanje med "naravo" in "kulturo" je tedaj simbolizacija osnovne represije in antropologija, utemeljena na njej, je v službi vladajočega sloja in velja tako za čezmorske kolonije kot tudi domače deprivilegirane sloje prebivalstva. Evropa in njene humanistične vede so stoletja prakticirale delitev ljudi na pripadnike civilizacije in barbare, primitive, divjake. Če so bili prvi v skladu s tem koncipirani kot nosilci kulture, so drugi veljali za "naravne ljudi", to je ljudi brez kulture. Ker je bila ta razlika socialno determinirana, ni goli kontrast, saj je bila "narava" razglašena za manjvredno, "diabolično", "živalsko", "neobrzdana" in "nevredno".²¹ Iste procese in mehanizme, kot so jih uporabljali "nosilci kulture" v čezmorskih kolonijah, so uporabljali tudi oblastniki v koncentracijskih taboriščih, kjer so njihove prebivalce spremenili v neke vrste nove primitive; na drugi strani pa naj bi bili taboriščni oblastniki nosilci kulture. Socialna funkcija dehumanizacije internirancev je bila v razbremenjevanju občutka za odgovornost stražarjev. Za rablje je bilo olajševalna okoliščina, če njihove žrtve niso bili ljudje, ampak "živali". Ta učinek so dosegali s kriminalizacijo in demonizacijo manjšin, to je z likvidacijo na psihološki in/ali moralni ravni, ki je bila predhodnica materialne in/ali biološke.²² Značilno je, da so stražarji v vseh koncentracijskih taboriščih ob določenih priložnostih začutili potrebo demonstrirati nečlovečnost svojih ujetnikov s tem, da so priredili okrutne situacije, v katerih so bili ujetniki prisiljeni vesti se kot zveri. Denimo, da so med sestradane jetnike vrgli kose kruha, da so se stegli zanj. Takšno vedenje je bilo potem vzeto kot dokaz, da so njihovi ujetniki resnično moralno problematična bitja. Ob pogledu na internirance, ogrnjene v sive odeje polne uši, s spačenimi, zateklimi in neobritimi obrazi, ki so brskali po umazaniji, so se taboriščni oblastniki na Rabu v splošnem globoko zgražali, češ: "Che gente negligente." Da so bili pri tem opraviu "bolj slični velikim podganam nego ljudem", so se v celoti strinjali tudi njihovi tovariši.²³

Definiranje samega sebe kot kulturnega bitja nujno rabi svoje nasprotje: če so drugi definirani kot slabi, se posameznik že zgolj na podlagi tega počuti kot boljša oseba. Tako "pravi arijec" v bistvu sploh ni možen brez Žida nekje v ozadju, kajti arijska večvrednost je bila utemeljena prav na židovski manjvrednosti. Obstoj "pogubne židovske rase" je tedaj predpogoj nordijske superiornosti. Italijanski taboriščni oblastniki v splošnem z interniranci ("ribelli") sploh niso hoteli imeti opravka; kadar so ga že imeli, so se vedli bolj ali manj strogo in sovražno. Včasih so se vedli do njih tudi prijazno, "kakor vsi Italijani, da bi se pokazali kulturne".²⁴ Na internirance so praviloma gledali zviška, kot na manjvredna bitja. Ti so menili, da jih niso šteli za ljudi, saj bi potem z njimi ravnali drugače in ne "kot s psi".²⁵

²⁰ Prav tam, str. 324-326.

²¹ Reich, Wilhelm: *The Function of the Orgasm*. New York: Orgone Institute Press, 1942, str. 25.

²² Devoto, Andrea: *Il comportamento umano in condizioni estreme*. Milano, 1985, str. 99.

²³ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 165.

²⁴ Kozak, Juš: *Lesena žlica*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947, str. 270.

²⁵ Pakiž, Silverij: *Internacijsko taborišče na otoku Rabu in interniranci v njem*. V: *Rabski zbornik*, str. 13-72. Ljubljana 1953, (dalje Pakiž, *Internacijsko taborišče na otoku Rabu*) str. 36; Slak, Florijan:

Mesta in vasi kot "bojna polja"

Interniranje civilnega prebivalstva so italijanske okupacijske oblasti v Ljubljanski provinci začele leta 1942. V letu 1941 in na začetku naslednjega so zapirale ljudi, ki so jih bolj ali manj utemeljeno osumile kot pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja; pripornike so pošiljale pred vojno sodišče ali pred konfinacijsko komisijo. Namen teh ukrepov je bil zadušiti odporiško gibanje, vendar ni bil dosežen. Konec januarja 1942 je poveljnik XI. armadnega zbora general Mario Robotti ugotavljal, da je "treba vso Ljubljansko provinco in posebno glavno mesto imeti za bojno polje" in da "je treba opustiti mnenje, da gre za pridne ljudi, ker to pravzaprav niso".²⁶ Zato je prvotni sistem aretacij februarja 1942 zamenjal sistem množičnega zapiranja ljudi ne glede na njihovo morebitno "krivdo" in množičnega pošiljanja v koncentracijska taborišča, ki so jih takrat šele začeli pripravljati in zasilno urejati. Po ukazu višjega poveljstva za Slovenijo in Dalmacijo na Sušaku so za "normalizacijo" razmer v Sloveniji podrejene oblasti v Ljubljanski provinci najprej dale ograditi glavno mesto z bodečo žico in omejile svobodo gibanja prebivalstva; pozneje so obdale z bodečo žico in stražami tudi druge večje kraje, tako da so vsa mesta v okupirani provinci spremenile v nekakšna koncentracijska taborišča.

Dan po ograditvi Ljubljane, 24. februarja 1942, so italijanske oblasti izvedle prve racije, da bi "razorožile" prebivalstvo. General Robotti je v navodilih, ki jih je izdal za to akcijo, izrazil upanje, da bo "po jasni nujnosti odločnih ukrepov s strani italijanskih oblasti utrjeno načelo, da ljudje ne pomenijo nič in da je nad vsem prestiž države in režima, ki ga bo to ljudstvo, vajeno že od vekov na trdo pest, pričelo spoštovati v dolžnih oblikah le, če bo prisiljeno priznati energijo države in vlade, ki umeta zmagovati".²⁷ Italijanski vojaki so v Ljubljani dan za dnem obkoljevali sektor za sektorjem. Skupine grenadirjev s karabinjerji in policisti so vdirale v hiše in stanovanja in v njih po Robottijevem poročilu o poteku akcije "aretirale vse, ki so imeli vojaški ali uporniški material, prijele mlade moške za nadaljnjo identifikacijo, internacijo ali izpust". Čeprav se je grenadirski ukaz, izdan za akcijo, glasil nekoliko drugače: "Vse moške, stare približno od 20 do 30 let, ki niso bolni, je treba prijati".²⁸ Po besedah visokega komisarja, zapisanih v dopisu ministru za notranje zadeve, z dne 2. marca 1943, so vojaške oblasti izbirale ljudi za internacijo "po kriteriju velike širine",²⁹ tako so bili v teh čistkah zajeti in pozneje internirani tudi hujši bolniki. Med taboriščniki v Gonarsu je bilo po dnevniškem zapisu Albina Zupančiča spomladi 1942 mogoče videti celo ljudi s

Spomini na trpljenje in preganjanje. V: Vestnik, San Martin 1963, št. 3, 4-5 (dalje Slak, Spomini na trpljenje in preganjanje) št. 4-5.

²⁶ Ferenc, Tone: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. V: Kronika, 1981, št. 2, (dalje Ferenc, Racije) str. 184.

²⁷ Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo in Inštitut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS. Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1. knjiga: Internacije. Ljubljana, 1946, (dalje Komisija za ugotavljanje zločinov 1946) št. 8.

²⁸ Juvančič Ivo: Italijanski okupator v Ljubljani 1941-194. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1, str. 106; Ferenc, Racije, str. 186.

²⁹ Archivio centrale dello stato Rim (dalje ACS), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza, serija A5G II guerra mondiale, ovitek 67, fascikel 32, dokument št. 0205, Grazioli, Emilio. Al Ministero dell'interno, 2 Marzo 1943-XXI.

protezami na obeh nogah. Po končanih čistkah v Ljubljani so italijanske oblasti marca 1942 zajele in poslale v koncentracijsko taborišče še 1120 demobiliziranih aktivnih in rezervnih oficirjev, podoficirjev in vojakov jugoslovanske vojske v starosti do 60 let z bivališčem v Ljubljanski provinci, in sicer ne glede na to, ali so že bili v vojnem ujetništvu ali ne.³⁰

"Normalizacija" s pomočjo nasilja in zastraševanja

Teroristično dejanje vsebuje sporočilo, ki ni naslovljeno le na neposredne žrtve, temveč na precej širši krog. Stopnja strahu in negotovosti, ki ga vzbudi teroristično dejanje, je odvisna od njegove narave, načina izvedbe, njegove nesmiselnosti in brezobzirnosti. Strah in negotovost povzročata pasivnost in občutek nemoči. Razumljivo je, da so nasilni ukrepi italijanskih okupacijskih oblasti ustvarili med ljudmi ozračje hudega strahu in negotovosti glede osebne varnosti. To je mogoče jasno razbrati iz pisem, ki jih je zaplenila italijanska cenzura. Dne 26. marca 1942 je neka Mici v pismu takole opisala tedanje vzdušje v Ljubljani: "Sedaj živimo v razmerah, ki jih ne morem natančno popisati, preveč moških je že moralo tja doli v Italijo in pravijo, da še ni konec... Posebno za moške je nevarno. Naš oče ima tak strah, da se drži stalno doma, večinoma namreč pobirajo po ulicah in gostilnah... Vse prisluškuje in potrto čaka, kaj prinese prihodnji dan."³¹

Ker pa s temi čistkami niso dosegli želenega cilja, so jih kmalu ponovili. Tudi tokrat so začeli v Ljubljani. Mesto so razdelili na pet sektorjev in predvideli čistko za čas od 27. junija do vključno 1. julija 1942 s pričetkom ob peti uri zjutraj. Določeno je bilo, da mora biti sektor, ki je bil na vrsti za preiskavo, povsem odrezan od sosednjih sektorjev in zastražen do začetka preiskav v naslednjem sektorju. Čistke naj bi bile omejene le na izgon moških zaradi pregleda in interniranja, ne da bi pri tem iskali orožje ali drug subverzivni material.³² Ker je ostal smoter izvajanja teh ukrepov za "normalizacijo" nemirne province nespremenjen (zastraševanje potencialnih "sovražnikov države"), je to v praksi pomenilo, da so iz nekaterih delov Ljubljanske province odpeljali tako rekoč vse moške.³³

Okupacijskim oblastem so se zdeli posebej nevarni izobraženci, zato je bilo treba internirati vse slovenske izobražence iz province. Ko je visoki komisar za Ljubljansko provinco Emilio Grazioli želel julija 1942 dobiti pojasnilo o interniranju izobraženstva, ker je želel posredovati za tiste, ki so podpisali pristopnice v razne organizacije, ki so jih v Ljubljanski provinci ustanovile italijanske oblasti, mu je general Mario Robotti 21. julija 1942 odgovoril, da mu je s posebno vlogo, ki jasno izraža namene Superslode, že sporočil, da bodo zaprli vse izobražence v provinci. Italijanske okupacijske oblasti so predvidele, da bodo v vojašnicah pregledali kakšnih 3000 oseb dnevno. Supersloda je načrt odobrila in izrecno zaukazala, da se pri osebah iz kategorij, predvidenih za preiskavo, ni treba ozirati na "krivdo" ne v posameznostih ne nasploh. Na seji poveljstva XI. armadnega zbora so 20. junija 1942 v zvezi s tem celo predvideli, da bo v čistkah zajetih "malo

³⁰ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 12.

³¹ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 42a.

³² Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 18.

³³ Gestrin, Ferdo: Svet pod Krimom. Ljubljana 1993, str. 77-78.

krivih, mnogo nedolžnih, mnogo deloma indiciranih".³⁴ V provinci so se začele racije tokrat sočasno in so v Ljubljani v presledkih trajale do konca septembra 1942, v manjšem obsegu pa še vse do februarja 1943. Komisija za ugotavljanje zločinov italijanskih okupatorjev in njihovih pomagačev v Ljubljanski provinci je dokumentirala 42 takih pohodov za čas od 28. junija 1942 do 7. februarja 1943.³⁵ Neevidentirani pa so ostali pohodi v Reški provinci, kjer so italijanske okupacijske oblasti poleti 1942 prav tako izvajale hudo nasilje nad civilnim prebivalstvom. Po podatkih, ki jih je zbral Zdravko Troha,³⁶ je živel v okraju Čabar konec marca 1942 12.263 prebivalcev, na začetku septembra jih je tam bilo le še 5545.

Sprva so izganjali samo moške, kmalu pa so začeli pošiljati v taborišča tudi ženske, ostarele in otroke ne glede na starost in zdravstveno stanje. Italijanska vojska je navadno v zgodnjih jutranjih urah obkolila vas, da nihče ni mogel iz nje. Nato so zbrali vse moško prebivalstvo z izgovorom, da jim ne bodo storili nič hudega. Zbranim so pobrali legitimacije in jih poslali domov, da se najedo, potem pa jih bodo, tako so jim rekli, za nekaj dni odpeljali v Ljubljano, kajti v okolici njihove vasi bodo potekali boji s partizani in ti bi jih lahko pobili, italijanska vojska pa jih jemlje v zaščito. Odpeljali so vse moške med petnajstim in petinpetdesetim letom in vsakemu dovolili vzeti s seboj le za nekaj dni hrane, eno obleko in eno odejo. Vse moške so tudi zaslišali: ali so partizani, ali poznajo kakšnega partizana in podobno. Sprva so bili ljudje "pasivni in resignirani" in o partizanih niso hoteli ničesar povedati ali pa so zatrjevali, da so partizani predvsem gozdarji, Hrvati in Nemci (to je Slovenci s Štajerskega) in le redki Slovenci iz Ljubljanske province. Polkovnik Alberto Seraglia je 30. julija 1942 z zadovoljstvom ugotovil: "V razliko s preteklostjo, ko smo morali postopati slepo in brez zanesljive orientacije, sedaj pri mnogih ljudeh najdem stremljenje, da bi nam dajali točne podatke o komunistih. Vse to spravljam v zvezo z zadržanjem duhovščine..."³⁷

Po zaslišanjih so veliko moških pobili; kar jih niso pobili, so jih odpeljali v nadaljnji postopek.³⁸ Po teh racijah so okupacijske oblasti opustile čistke in poslej pošiljale v internacijo samo osebe, zoper katere je obstajal bolj ali manj utemeljen "sum" v političnem smislu. Tako je na primer visoki komisar za Ljubljansko provinco v dopisu, z dne 14. avgusta 1942 predlagal nadrejenim oblastem, da internirajo skupino osmih ljubljanskih študentov zaradi njihovega slovanofilstva in verjetnosti, da bi pomagali lokalnemu uporniškemu gibanju.³⁹ Oblasti so takšne osebe pošiljale v internacijo vsaj še do srede julija 1943. Od konca 1942 naprej pa po izrecnem ukazu ministra za notranje zadeve, izdanem v okrožnici 451/36425 z dne 19. januarja 1943, niso več izvajale množičnih internacij, saj so bila vsa koncentracijska taborišča prenapolnjena in ni bilo možnosti za ustanovitev novih.⁴⁰

³⁴ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 17, št. 19.

³⁵ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 18-19.

³⁶ Troha, Zdravko: Pisna informacija avtorju. Ljubljana, 1996.

³⁷ Saje, Franček: Belogardizem. Ljubljana 1952, str. 400.

³⁸ Gerlanc, Bogomil: Mladi rod Kočevske proti okupatorju. Ljubljana, 1953; večino originalnih spisov interniranih otrok hrani Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1769, Zbirka okupatorjevi zaporji in taborišča, fond Taborišča I, mapa Spisi otrok.

³⁹ ACS, Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza, serija A5G II guerra mondiale, ovitek 67, fasc. 32, dokument št. 09249, Grazioli, Emilio. (1942). Al Ministero dell'interno, 14 Agosto 1942-XX.

⁴⁰ ACS, Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza, serija A5G II guerra mondiale, ovitek 67, fasc. 32, dokument št. 0205, Grazioli, Emilio. Al Ministero dell'interno, 2 Marzo

Demonstriranje "moških lastnosti"

Po izrecnih navodilih generala Maria Roatte je bil namen množičnega izseljevanja prebivalstva iz določenih delov Ljubljanske in Reške province v tem, da bi na ta način upornikom odvzeli njihova stalna bivališča in preostalemu prebivalstvu do skrajnosti omejili razpoložljivi živež, tako da ne bi moglo več podpirati upornikov in bi mu ti za lastno preživljanje morali jemati še del tega, kar mu je ostalo. Roatta je predvideval, da se bo zaradi tega ukrepa "močno zmanjšala naklonjenost prebivalstva do upornikov in njegovo prijazno sožitje z njimi".⁴¹ Italijanski vojaki so navodilo izvajali tako, da so vzeli vso živino, hrano in vse, kar jim je prijalo, česar pa niso marali, so vrgli proč, razbili in polili. Hiše in gospodarska poslopja so požgali. Ko so ognjeni zublji požirali vas, so nekateri italijanski vojaki od veselja streljali in prepevali; gasiti in reševati niso dovolili.⁴² Da italijanski vojaki terorističnih akcij za "normalizacijo" Slovenije niso izvajali na svojo roko, ampak v skladu z navodili poveljnikov, potrjujejo med drugim pisma Antonia Modice, kapetana v tretjem bataljonu 51. polka divizije Caciatori delle Alpi. Modica je 7. julija 1942 pisal svoji ženi: "(V)so svojo prtljago stalno prenašam s seboj, sejem jo kjer koli, ker je tako potrebno, da se olajšamo, pa narejamo male baze. Vse stvari imam pomečkane. Pogosto ostajajo v vlažnih prostorih ali se zmočijo, pa plesnijo ali najdem predmete spremenjene barve, cigarete neužitne, ostalo pa je le še vredno zavreči. Potrpljenje. - Vojna je. - Ta beseda vse razloži. - Ni treba še kaj dodati. - Tukaj požigamo cele naselbine, vzamemo vžigalico in milijoni so v plamenih. Videl sem, kako so odirali vole, samo da so izrezali iz njih zrezke, ostalo pa so pustili ležati kar na soncu. Tudi to je vojna. Prebivalstvo pa gleda brez joka, brez besed..."⁴³

V svojem drugem pismu z dne 8. julija 1942 je Modica že zapisal besede, ki jih je slabe tri tedne pozneje, 2. avgusta 1942, v Kočevju v govoru podrejenim oficirjem uporabil general Robotti, ko je napovedal novo obdobje, "ki mora pokazati, da imajo Italijani moške lastnosti", češ, "če je treba, bodite tudi rablji". Modica je pisal: "Čutim se rablja, spričo barbarstva zdivjam še sam, zdaj že tudi jaz nimam več usmiljenja. Postajam brezčuten pred uničenjem. - Ne zdi se mi, da delam tu za veličino domovine..."⁴⁴

"Ali - Ali"

Pri tem terorju italijanskih okupacijskih oblasti so sodelovali tudi njihovi slovenski pomagači, ki so pod grožnjo izгона v koncentracijsko taborišče mobilizirali za boj sposobne moške v tako imenovano Prostovoljno protikomunistično milico (Milizia volontaria anticomunista, MVAC) oziroma vaške straže. Župnik Andrej

1943-XXI.

⁴¹ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 30.

⁴² Gerlanc, n.d.

⁴³ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 57a.

⁴⁴ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 57b.

Zupanc si je o tem 22. septembra 1942 zabeležil v dnevnik: "V Št. Jerneju pristopajo od tu odpeljani k beli gardi, raj ko v Italijo".⁴⁵ V zabeležki z dne 25. novembra 1942 pa, da mu je kaplan Andrej Sterle, kurat Legije smrti, povedal, da "v Št. Jerneju organizirajo Ali - Ali", to je v belo gardo ali v internacijo.⁴⁶ Slovenske kvizlinške enote so na ta način med zajetimi po posameznih zaporih najprej zbirale moštvo za svoje vrste, pozneje pa so tudi same izvajale čistke in predajale ujete italijanskim okupacijskim oblastem, te pa so jih odgnale v internacijo. Pri tem so bile bolj papeške od papeža: v Ljubljani so v nočeh na 22. in 23. december 1942 izvedle "božične racije", da bi "popravile italijanske napake".⁴⁷ Po poročilu *Naroda v ječi*, glasila Slovenske narodne pomoči, so med aretacijami in pozneje v zaporu z ujetniki ravnali zelo slabo: "Belogardistični zapor v Belgijski vojašnici pa po svojih ostudnih mučenjih in trpinčenju prekaša vse, kar počno zverinski Lahi. Prava srednjeveška inkvizicija. Dogajajo se primeri, radi katerih zmajujejo celo italijanski vojaki z glavami".⁴⁸

O tem, koliko ljudi je bilo poslanih v koncentracijska taborišča po poletnih racijah 1942, ni dovolj zanesljivih podatkov, saj točnega števila niso poznale niti tedanje italijanske oblasti. Kot je razvidno iz podatkov iz osrednjega arhiva v Rimu, je italijanska vlada na podlagi svojih informacij ocenjevala, da je bilo konec oktobra 1942 v petih koncentracijskih taboriščih Rab, Padova, Treviso, Gonars in Renicci "približno 20.000" slovenskih civilnih internirancev.⁴⁹

Interniranje ni bilo le ukrep zaradi "nujnosti državne obrambe", marveč so oblasti z njim uresničevale tudi druge smotre. Najboljši dokaz za to je dejstvo, da ni bilo omejeno na "sposobne moške" (*maschi validi*) od šestnajstega do petdesetega ali petinpetdesetega leta - to starostno mejo so si italijanske okupacijske oblasti postavile same, niso pa je spoštovale. Poleg "sposobnih moških" so oblasti pošiljale v koncentracijska taborišča tudi starce in otroke, ženske in celo nosečnice. Tako se je v taboriščih znašlo več oseb, starejših od 60 let; v Padovi jih je bilo 24, v Trevisu 81. Na Rabu je bilo več kot sto taboriščnikov, starejših od 70 let, v Trevisu 38, med njimi so bili nekateri stari nad 80 ali celo blizu 90 let.⁵⁰ Še dosti več je bilo otrok, mlajših od šestnajst let. Dne 31. avgusta 1942 je načelnik oddelka za vojne ujetnike in internirance pri Superslodi general Umberto Giglio javil fašistični federaciji na Reko, da je na Rabu interniranih kar tisoč otrok, ki še niso dopolnili šestnajst let, in da se bo to število v kratkem podvojilo. Točnega števila interniranih otrok ni; podatki so znani samo za Treviso, kjer je bilo 15. marca 1943 interniranih 1058 moških, 1085 žensk in 979 otrok, skupaj 3122 oseb.⁵¹ Ker so internirali tudi nosečnice, so v številu otrok zajeti tudi tisti, ki so se rodili v koncentracijskem taborišču. Na Rabu se jih je do sredine decembra 1942 rodilo približno 50 (nekateri med njimi kar pod šotori), v Gonarsu med 25. decembrom 1942 in 25. marcem 1943 43 in v Trevisu od julija

⁴⁵ Saje, n.d., str. 352.

⁴⁶ Prav tam, str. 361

⁴⁷ Ferenc, *Racije*, str. 215.

⁴⁸ Prav tam, str. 221.

⁴⁹ ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri 1940-43, ovitek 3177, fasc. 29, dok. št. 7368, *Sistemazione internati civili sloveni*.

⁵⁰ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 45.

⁵¹ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 43.

1942 do februarja 1943 še 42.⁵² Veliko jih je umrlo, saj je bila umrljivost v koncentracijskih taboriščih najvišja prav pri novorojenčkih.

Kdor je lačen, je drugačen

Režim v italijanskih koncentracijskih taboriščih je temeljil na grobem fizičnem nasilju in strahovanju. Nasilje nad interniranci je temeljilo na poostrenem vojaškem drilu, doslednega policijskega terorja ni bilo. To se pravi, da so morali dolgo čakati v vrsti za hrano, v zboru za preštevanje, pa na kopanje, na pošto in tako naprej: "Vsak je doživel kakšno šikaniranje, če ne drugače, že s samim superiornim obnašanjem teh ljudi."⁵³

Vendar za internirance v italijanskih koncentracijskih taboriščih ni bilo prisilnega dela in doslednih surovosti, zatiranje in mučenje kakor v nemških. Toda interniranci so preživljali lakoto, mraz, ponižanja, negotovost glede lastne usode, pretrse ob trpljenju še bolj prizadetih tovarišev, skrb za usodo doma in domotožje.

Vedno hujša lakota je prej ali slej večino internirancev prisilila, da so iskali "pod roko" dodaten kos kruha. Lakota ima svojo pamet in hodi svoja pota, zaradi nje razum ne preudarek ne moreta več postavljati učinkovitih zaprek: res lačni poje še strup, da ne bi umrl od lakote. Tako so najbolj lačni iskali kaj za pod zob vsepovsod in si v času najhujše lakote poskušali pomagati na najbolj neobičajne načine. Zlasti ob koncu 1942 in na začetku 1943 so v italijanskih koncentracijskih taboriščih postali kar vsakdanja slika nesrečniki, ki so brskali po odpadkih in smeteh, prinesenih iz kuhinj ali sob, išoč ostanke hrane in cigaretne ogorke; lizali so celo papir, v katerega je bila zavita marmelada. Najraje so stikali okrog kuhinj in prežali, kdaj bodo kuharji odvrgli ostanke hrane na smetišče.

Vedno in povsod so pri tem opravilu prednjačili tisti, ki niso dobivali ne paketov ne nakaznic z denarjem. Kadar razkroj duha skupnosti doseže takšno stopnjo, potem je vsaka širša organizacija onemogočena, kajti ljudje doživljajo sami sebe kot osamljene v neprijazni množici. Uživanje odpadkov je med interniranci zbujalo močno čustvo zavisti in sovraštva in s tem vplivalo na razkroj občutka skupnosti in tovarištva. Lačni so se prerekali, prerivali in pretepali za majhen zalogaj, čeprav so okrog njih bili vedno taki, ki niso stradali ali so imeli celo preveč. Med tistimi, ki so v gneči ostajali praznih rok, so bolečina zaradi ponižanja, zavist in nepotešena lakota budile kar najneprijaznejša občutja do stražarjev in tistih internirancev, ki jim ni bilo treba brskati po smeteh. Slednji pa so spet v bolj ali manj upravičenem strahu, da utegne takšno ponižanje prizadeti tudi njih, še bolj izkoristili sleherni grižljaj samo zase. Taboriščniki iz prve skupine so postali predmet najhujšega sovraštva, ki se je pogosto izražalo tudi v političnih diskvalifikacijah, in s tem se je razdor samo še povečeval. Zaradi nezadostnih količin hrane in omejenih možnosti za nakup živil, oblačil, zdravil in drugih potrebščin, so bili paketi naravnost življenjska nujnost. V Renicciju je po dnevniškem zapisu Viktorja Mačka v zimskih mesecih tako nastala grozljiva enačba: "brez paketov = gotova smrt!" Kako zelo so taboriščniki potrebovali dodatne pošiljke hrane in druge potrebščine in so si jih

⁵² Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 47.

⁵³ Ažman, Marijan: Koncentracijska taborišča Gonars - Padova (Italija). 1974, str. 21; tipkopis hrani avtor.

želeli, najbolje kaže množica pisem, ki so jih prejeli njihovi sorodniki in znanci. Da so bile količine obrokov v koncentracijskih taboriščih nezadostne, je razvidno tudi iz zabeležke intendance pri Superslodi z dne 23. decembra 1942 in zapisa

polkovnika Lucinija z dne 1. marca 1943, da samo redni prejemniki paketov "še dosti dobro rinejo naprej".⁵⁴

Kot je bilo objavljeno v *Slovenskem domu* 2. julija 1942 in v *Domoljubu* 8. julija in 23. decembra 1942, v paketih ni bilo dovoljeno pošiljati lahko pokvarljivih živil, pod grožnjo zaplembe paketa in ovadbe kaznivega dejanja pri vojaškem sodišču je bilo prepovedano tudi prilagati tobak in vse vrste tobačnih izdelkov, knjige, časopise, pisma, nože, vilice, žepne nože, britve, vnetljive snovi in podobno. Da so te odredbe veljale le za tiste, ki so jih spoštovali ali ki so imeli smolo, da so jih zasačili, najbolj prepričljivo dokazuje dejstvo, da je manjše število internirancev dobivalo s paketi "pravo izobilje hrane" (seveda gledano z lačnimi očmi preostalih taboriščnikov!): nekateri v furlanskih taboriščih so dobivali pakete vsak tretji dan ali še pogosteje. Paketi so namreč prihajali v taborišča v glavnem po pošti, v furlanska taborišča pa največ prek ljubljanske trgovke Tanko, ki je imela v Gonarsu interniranega sina in je s tovornjakom vozila tja pakete, nazaj pa sadje in zelenjavo. Nekaterim so prinašali pakete svojci osebno ali drugi obiskovalci, ki so hoteli na ta način pridobiti taboriščnike v glavnem zoper idejo narodnoosvobodilnega boja. V tem smislu je bila zlasti zelo razvejena dejavnost škofijske dobrodelne pisarne v Ljubljani, ki je zbrala in razdelila med taboriščnike na stotine paketov. Tako je na primer v Gonars prinašal pakete interniranim pripadnikom gibanja Straža v viharju dr. Blatnik, konfidentom pa ljubljanski detektiv Rotar.⁵⁵

Pri razdeljevanju paketov si je uprava taborišča umila roke. Prepustila ga je vojakom, ti pa se ob tem niso pretegnili. Pakete so dovažali s pošte v taborišče le počasi, tako da jih je sredi novembra 1942 na pošti ležalo še dva tisoč. Nič hitreje tudi ni potekalo njihovo razdeljevanje v taborišču, saj so prerezali in preiskali vsak kos kruha, da do taboriščnikov ne bi prišlo kakšno skrivno sporočilo. Naslovnikovo ime so poklicali samo enkrat, če se ni oglasil, so paket vrgli na kup za vrnitev pošiljatelju in za naslovnika je bil izgubljen. Razdeljevanje paketov je še oteževalo skrajno slabo izgovarjanje slovenskih imen. Najhujši nered pri pošiljanju in razdeljevanju paketov je vladal v koncentracijskem taborišču na Rabu. Prevoz paketov na Rab je bil izročen motornim jadrnicam podjetja Gondrand z Reke. Njihovi vozniki so s pošiljkami ravnali tako neodgovorno, da je vsebina mnogih paketov splesnela in se pokvarila. Na Rabu so nato dlje kot v drugih taboriščih plesneli v skladiščih, preden so prišli v roke naslovnikom. Novembra 1942 je na rabski pošti ležalo toliko paketov, da se je po zabeležki fra Odorika Badurine v samostanski kroniki med domačini razširila govorica, "da hočejo Italijani internirance uničiti z lakoto".

Deli in vladaj!

⁵⁴ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 80-81.

⁵⁵ Kozak, Lesena žlica, str. 286, 362; Planina, France: V italijanskih zaporih. V: Loški razgledi 1978, str. 271-272.

Klimatske, stanovanjske, prehrabene in zdravstvene razmere so vse skupaj povzročale, da so se taborišča začela spreminjati v "žive grobnice", kakor je poročal v London neznani poročevalec iz Ljubljane 1943. Umrljivost na Rabu je bila tako velika, da so bili poznavalci tamkajšnjih razmer konec leta 1942 prepričani, da nihče ne bo preživel zime. Zlasti hudo so bili prizadeti otroci in starejši ljudje, ki so po podatkih iz samostanske kronike, ki jo je pisal fra Odoriko Badurina, začeli umirati že 5. avgusta 1942. Skupno je tam umrlo več kot tisoč ljudi, kar je prav nepojmljivo visoka številka, saj zajema več kot vsakega desetega interniranca. Poleg tega pa to zanesljivo niso vse žrtve tega taborišča, saj je mnogo nekdanjih rabskih internirancev pomrlo po preselitvi v druga taborišča.⁵⁶ Intendantca Superslode je navedla 13. decembra 1942 kot glavne vzroke velike umrljivosti na Rabu: slabo fizično stanje internirancev, v katerem so bili pripeljani v taborišče, veliko število starcev, strah, ki so ga otroci in matere prestali ob odgonu z doma, naponi transporta in nezadostna količina hrane.⁵⁷ Prečiščevanje posameznih predelov Ljubljanske in Reške province so italijanski vojaki izvajali na "nepopisno surov" način, ki je preživelim že sam po sebi zbujal najhujše slutnje. Nepodpisani pisec poročila o stanju v Starem trgu, Ložu, Grahovem je zapisal, da je v začetku "roške" ofenzive neka ženska od žalosti in strahu umrla. Strah se je na poti v taborišče še povečeval in ko so bodoče taboriščnike na Reki premestili na ladjo, so mnogi med njimi dokončno obupali nad svojo usodo: večina med njimi še ni videla morja, niti se še niso vozili z ladjo, sumili so, da jih nameravajo preprosto potopiti.⁵⁸

Prvi smrtni primeri kot posledica internacije so "zelo vplivali" na okolico. Pogovori so dobili nov predmet, ob katerem se je vse pogosteje sukala utesnjena človeška misel. Pojav prvih mrličev je med taboriščniki krepko vplival na razvoj zavesti o pripadnosti eni, ogroženi skupini. Ko so umrli prvi stanovalci določene bivalne enote, so se zbrali okrog njih "zgneteni v gručo" vsi njeni prebivalci.⁵⁹ V grozi pred črno prihodnostjo so pomislili tudi na upor, po premisleku pa so vendarle ugotovili, da je premoč na strani stražarjev.

Z naraščanjem števila pokojnikov je naraščala tudi vznemirjenost, "da bi od gneva tulili ob vsaki novi smrti", kot je zabeležil v dnevnik Franc Šlajpah. Toda svoje nezadovoljstvo so vse manj izkazovali skupno in organizirano. Vse bolj so mislili zgolj nase, zgolj na to, kako bi preživel, in vse manj na skupnost. Menili so, da morajo "radi samoobrambe dati sentimentalnost na stran in razumsko skušati pomagati, kjer se da in ima smisel ter paziti na sebe". Mnogi so se začeli utapljati v brezbržnosti, češ, saj vojne ne bo nikdar konec in bodo tako ali tako poginili v taborišču. V tem je bilo izraženo veliko trpkosti, obupa in strtega dostojanstva, ponižanja prek najvišje tolerančne meje. Nekatere je zagrabil paničen strah pred smrtjo, kakor blazni so skušali ubežati: podnevi so stikali po smetiščih, iščoč ostanke hrane, ponoči so se otepali spanca, da jih ne bi presenetila "koščena roka". Ljudje so z grozo gledali, kaj bo: ali bodo zmogli pretrpeti vse težave in se še kdaj vrniti na domove? Kot je bila še oktobra 1942 med rabskimi taboriščniki najbolj pogosta beseda "vrnitev", se je v naslednjih dveh mesecih govorilo samo še o smrti.

⁵⁶ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 287.

⁵⁷ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 62.

⁵⁸ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 289.

⁵⁹ Mauser, Karel: Ljudje pod bičem. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1963, str. 165.

Ni čudno, da se je v takšnem vzdušju uveljavilo prepričanje, da namerava okupator fizično uničiti vse Slovence, zlasti pa tiste po taboriščih. Množične internacije prebivalstva Ljubljanske province so sprožile številne govornice, da nameravajo Italijani izseliti kar vse njeno prebivalstvo. Eni so vedeli povedati, da bodo Ljubljano izselili v Kalabrijo in Sicilijo, kjer bodo naseljevali samo po deset družin na razdaljah 25 kilometrov. Drugi so zatrjevali, da bodo izselili kar celotno prebivalstvo, in sicer na Madagaskar. Seveda so takšne govornice nastajale pretežno iz strahu in negotovosti, ki so jo sprožili italijanski represivni ukrepi v provinci, delno pa tudi kot posledica belogardistične propagande, ki je razglašala, da so nameravali Italijani izseliti vse Slovence, pa je škof to preprečil z ustanovitvijo bele garde.⁶⁰

Čeprav sta bila bes in gnev do zatiralcev zaradi umiranja sosedov skupna vsem internirancem, so se iz istega razloga krepila medsebojna nasprotja, pogojena predvsem z različnimi političnimi nazori posameznikov. Pristaši narodnoosvobodilnega gibanja so namreč dolžili za množično umiranje v taboriščih nasploh in v rabskem še posebej "fašistične krvnike in domače izdajalce" in so trpljenje internirancev poskušali uporabiti za povezovanje in mobilizacijo zoper italijanske okupatorje in kolaborante: "Vemo pa tudi, prav točno vemo, da je kriv tisočerih smrti naših bratov in očetov, žena in otrok na tem otoku tudi belogardistični Juda." To pa spet ni bilo prav nasprotnikom narodnoosvobodilnega gibanja med njimi. Vsekakor jim pri tem niso ostajali dolžni in so tudi oni dolžili za gorje "laško vojsko in komuniste", češ da je bila na Rabu umrljivost tako strašna zaradi sodelovanja med njimi. Po besedah pisca nepodpisanega članka "Otok Rab - slovensko pokopališče" naj bi se to sodelovanje "kričече kazalo v taborišču samem, kjer so komunisti imeli vso oblast, da so lahko uganjali nasilje nad nekomunističnimi interniranci ter jih izkoriščali".⁶¹

Rekrutiranje "obsojenih na smrt"

Med glavnimi ukrepi, ki so prizadevali taboriščnike, je bilo preprečevanje njihovih stikov z zunanjim svetom. Za koncentracijsko taborišče Gonars je generalni štab italijanskih oboroženih sil 2. junija 1942 predlagal notranjemu ministrstvu v Rimu, naj prepove obiske svojcev internirancev, ki so prihajali iz Ljubljane in okolice.⁶² V času internacije so bili taboriščniki strogo odrezani od sveta, vzdrževati so smeli le zelo omejene in strogo nadzorovane pisne stike. Pisati so smeli samo enkrat mesečno vojaško dopisnico in pismo. Na dopisnice so smeli napisati štiriinajst vrstic in v pismu štiriindvajset. Vsa pisemska pošta je morala v cenzuro, kar je povzročalo tolikšne zamude, da svojci internirancev tudi po štiri mesece in več niso dobili nobene novice o njih. Korespondenco so najbolj neredno in počasi dostavljali na Rabu, kjer naj bi po podatkih poročila londonski vladi Življenje naših internirancev po taboriščih v Italiji ležalo proti koncu leta 1942 samo na pošti v mestu Rabu "nad 10.000 komadov" korespondence.⁶³ Internirancem v Reniciju pa so po dnevniku Viktorja Mačka na njihove "stvarne in skromne

⁶⁰ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 293.

⁶¹ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 293-294.

⁶² Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 74, 77.

⁶³ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 184

pripombe" zaradi počasnega potovanja njihove pošte pojasnili, da "pozabljajo na svoj položaj". To, da niso imeli stikov z domom tudi po nekaj mesecev, je bilo za mnoge "nemara najhujše, kar jim je ubijalo pogum in smisel za življenje".⁶⁴

Ker je prišlo v Renicci "le nekaj posameznih pisem", se je tam porodila tale zgodba: "Spominjam se, da sta v naši baraki prejela pismo samo brata dvojčka. Pismo je bilo od njune matere. Pisala jima je zelo ljubeznivo, da je šla h gospodu župniku prosit, da bi pri oblasteh posredoval, da bi ju spustili domov... Bila sta vesela materinega pisma. Toda to veselje je bilo popoprano s skrbjo, kaj če ju bodo res poslali domov v belo gardo. Da bi ju vtaknili v belo gardo, tega sta se resnično bala. Približno tri tedne po prejemu tega pisma so ju Italijani res poslali domov. In še po preteku enega meseca se je med nami razširila vest, da je dobil nekdo sporočilo skrito v paketu, da sta bila dvojčka mobilizirana v belo gardo. Kot belogardista sta bila samo dva dni. Ob nenadnem partizanskem napadu blizu Iga sta oba istočasno izgubila življenje. Sporočilo o žalostni usodi obeh mladeničev, ki smo ju poznali, nas je pretreslo. Pisemskih pošilk si v Renicci nismo želeli, saj vesti, ki si jih želimo, cenzura vse uniči, pisma pa, ki jih spremlja kakšen blagoslov, smo vedeli, da nam ne prinašajo nič dobrega".⁶⁵

Prve internirance so izpustili iz Gonarsa že spomladi 1942, še preden so bila druga taborišča sploh ustanovljena. S prvimi transporti so odhajali v Ljubljano posamezniki, ki so šli v konfinacijo, pred vojaško sodišče ali med talce; le redki med njimi so bili izpuščeni na prostost. Internirance so začeli izpuščati v večjem številu šele ob koncu poletja 1942 in do zgodnje pomladi naslednjega leta so izpuščali predvsem tiste, ki so bili pripravljeni vstopiti v Prostovoljno protikomunistično milico, ki so jo tedaj začeli ustanovljati v Ljubljanski provinci. Tedaj se je prijaviло "lepo število mož in fantov, ki so bili že v partizanih, pa so se v dneh ofenzivnega pritiska predajali in prijavljali sovražniku in nato v internaciji izgubili moč treznega premisleka, še posebej v vaseh, kjer sta bila religiozni vpliv in vloga župnika med vaščani večja".⁶⁶ Koncentracijska taborišča naj bi se tako spremenila v "živ rezervoar za belogardistične, plavogardistične in ustaške morilske tolpe". "Zelo preprost je bil račun z na smrt obsojenimi: če hočete uiti smrti pod šotori, se prijavite v 'Križarsko vojsko' za 'obrambo vere pred komunizmom'".⁶⁷ Dejansko je moštvo v MVAC rastlo postopoma s prihajanjem odpuščenih taboriščnikov. Oba procesa: odpuščanje iz italijanske internacije in vključevanje v kvizlinške enote sta šla vzporedno in hkratno.⁶⁸

Poleg moških, sposobnih za orožje, ki so bili voljni vstopiti v oborožene kvizlinške oddelke, so izpuščali tudi tiste, od katerih ni bilo mogoče pričakovati, da bi okrepili narodnoosvobodilno gibanje (bolniki, starci, ženske in otroci). Na izpustitev pa niso mogli računati tisti, ki so bili internirani zaradi "splošnih varnostnih ukrepov".⁶⁹ Italijanske okupacijske oblasti so se namreč bale, da bi odšli iz taborišča z neprijaznimi čustvi do njih in bi se na ozemlju, ki ga niso kontrolirale,

⁶⁴ Springer, Jakob: Smrt na Rabu. V: Dolenjski list 4-13. Novo mesto, 1963, št. 5.

⁶⁵ Maršič, Alojz. (s.d.): Spomini na taborišča Gonars, Renicci, Flossenwald in Buchenwald. Arhiv Komisije za bivše politične zapornike in druge žrtve nacifašizma, 55-56.

⁶⁶ Gestrin, n.d., str. 78.

⁶⁷ Drenovec, France: Osvobodilna fronta v rabskem taborišču. V: Rabski zbornik, (dalje Drenovec, OF v rabskem taborišču), str. 113-132. Ljubljana, 1953, str. 114.

⁶⁸ Gestrin, n.d., str. 90.

⁶⁹ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 92, 93.

pridružili partizanom.⁷⁰

Seveda pa sam odpust iz koncentracijskega taborišča ni pomenil konca vseh težav, zlasti ne za ljudi iz krajev, ki so jih v celoti izselili. Ti so ob vrnitvi prišli z dežja pod kap: niso imeli ne doma ne hrane ne obleke. Med prebivalstvom v Ljubljanski provinci so povratniki iz taborišč že s samo zunanostjo zbuvali protitalijanska čustva, saj so bili shujšani "kot živi skeleti" in po opisu pisca poročila londonski vladi, decembra 1942, o življenju slovenskih internirancev v italijanskih koncentracijskih taboriščih razcapani tako, "kot se je v naši domovini redkokdaj kdo tak videl, brez perila, razjedeni od uši, večina z oteklimi nogami".

"Cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je božjega"

V Ljubljanski provinci so zlasti katoliški veljaki od okupacijskih oblasti večkrat zahtevali, da izpustijo iz taborišč "poštene naše ljudi" oziroma "nedolžne" taboriščnike. Lambert Erlich se je v svoji spomenici italijanskim vojaškim oblastem 1. aprila 1942 zavzemal za takojšnjo izpustitev tistih aretiranih, konfiniranih in interniranih Slovencev, "ki jih je ta usoda doletela po nedolžnem".⁷¹ Pri italijanskih oblasteh je konec leta 1942 večkrat interveniral tudi ljubljanski škof. Ljubljanski in krški škof sta tudi večkrat opozorila Vatikan na "nevzdržen položaj slovenskih internirancev v vojaških taboriščih, posebno še za ženske in otroke".⁷² Ljubljanski škof Gregorij Rožman je 26. septembra 1942 izročil Grazioliju spomenico, v kateri je predlagal osvoboditev "lojalnih internirancev". Svoj predlog je utemeljeval takole:

"Porabljam to priliko, da Vašo Ekscelenco ponovno zagotavljam, da so Slovenci narod, ki s samozatajevanjem prenaša svojo največjo nesrečo, ki je miren in lojalen do oblasti, ki ni prevraten, temveč zna realno presoditi nastalo situacijo in je navajen dajati cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je božjega.

Priznavam, da so se med Slovenci pokazali izjemni pojavi, ki bi lahko spravili v dvom točnost moje iskrene karakterizacije slovenskega naroda. Nimam namena iti preko teh pojavov. Ne samo jaz, temveč ogromna večina slovenskega naroda obsoja nesrečne podvige neodgovornih elementov, ki so pod krinko narodnoosvobodilnega boja započeli teroristične akcije nad Slovenci in nad premoženjem naroda z namenom, da spravijo narod v brezupen položaj, v katerem naj bi postal žrtev komunizma..."⁷³

Uspeh Rožmanovih prizadevanj je bil, da se je z generalom Gambaro dogovoril o ustanovitvi posebne komisije za vračanje internirancev. O ustanovitvi komisije so obvestili prebivalstvo Ljubljanske province 24. decembra 1942 s posebno objavo, v kateri so obljubljali popolno osvoboditev vseh tistih, "ki se izkažejo zanesljivi glede lojalnosti do italijanskih oblasti in imajo odkritosrčni namen za mirno življenje v krogu svojih družin".⁷⁴ Praksa je kmalu pokazala, da so bili "nedolžni" predvsem tisti interniranci "iz pobožnih družin, ki so bili vedno nasprotniki komunističnih

⁷⁰ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 64a.

⁷¹ Saje, n.d., str. 230; Boris Mlakar: Delovanje Stražarjev med drugi svetovno vojno. Dodatek : Razvoj v Ljubljanski provinci. V: Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje 2002, str. 277.

⁷² Saje, n.d., str. 506.

⁷³ Prav tam, str. 498.

⁷⁴ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 99.

načel in bi bili pripravljeni, da se z besedo in orožjem bore zoper komuniste"; tako je, denimo, pripisal ribniški dekan Viktor Demšar k seznamu z imeni 41 taboriščnikov iz Dolnjih Laz in Zapuž, ki ga je poslal 19. novembra 1942 komandi XI. armadnega zbora.⁷⁵ Rožman je v pozni jeseni 1942 sam posredoval za izpust skupine 400 Ehrlichovih in Tomčevih "stražarjev" in "mladcev", ki so bili pozneje skupaj s člani Glavačeve in Križmanove skupine in Natlačenove Slovenske legije prvi organizatorji in poveljniki vaških straž in legije smrti.⁷⁶

Pri italijanskih okupacijskih oblasteh so posredovali tudi številni drugi duhovniki za tiste internirance, ki so bili pokorni oblasti in nasprotni "prevratnim nazorom" ali so bili celo pripravljeni boriti se proti partizanom.⁷⁷ Podobne prošnje so vlagale tudi posamezne občine, župni uradi, lokalni župniki ali oddelki MVAC kar skupno za internirance iz celih vasi ali župnij zaradi ustanovitve ali izpopolnitve enot MVAC. Prošnje za izpustitev taboriščnikov so začeli organizatorji vaških straž pošiljati jeseni 1942. Naslavljali so jih na poveljstvo XI. armadnega zbora oziroma njemu nadrejeni komandi italijanske druge armade. Prošnje so utemeljevali z obrambo prebivalstva in vasi pred partizani in njihovimi rekvizicijami, po drugi strani pa tudi z idejno usmerjenostjo, nasprotno narodnoosvobodilnemu gibanju, in vernostjo za odpust predlaganih taboriščnikov. Vsaki prošnji je bil priložen poimenski seznam tistih, ki naj bi bili izpuščeni. Prošnje so ponavljali, saj so se italijanske oblasti po mnenju organizatorjev prepočasi odzivale na njihove pobude.⁷⁸

Na ljubljanski škofijski ordinariat so ves čas prihajale prošnje, v katerih so prosilci zatrjevali, da navedeni posameznik nikakor ni prevratnik, ampak je, nasprotno, lojalen podanik italijanske "postavne oblasti". Tako je na primer Ana Pekolj v prošnji, 23. marca 1943 navedla, da je bil njen mož "vedno doma, vedno pokoren državnim oblastem in odločno nasproten vsakemu prevratnemu naziranju".⁷⁹ Dora Porenta pa je v prošnji za izpust moža 20. marca 1943, celo zatrjevala, da je bil "sempre contro comunismo e contro O. F., manifestava sempre francamente le sue idee" ("vedno proti komunizmu in OF ter je vedno odkrito izražal svoja stališča").⁸⁰ Na Rožmanov naslov so prihajale tudi prošnje, kakršno je 1. januarja 1943 napisal v Gonarsu internirani Avguštin Karner:

"G. škof, jaz se obračam na Vas s prošnjo, da bi bil sprejet v belo gardo, ker silno gorim od želje, da se borim z našimi fanti in možmi proti brezbožnim komunistom... Zato Vas prosim, g. dr. škof, da me pokličete iz internacije v Ljubljano, da prisežem na zvestobi beli gardi in da se poslej borim z dušo in telesom za Kristusa Kralja in za red in mir v naši Sloveniji. Garantiram Vam, g. škof, da če bom sprejet v belo gardo, bo marsikateri rdeči brezbožnik padel mrtev ali živ pravdi v roke, ker jaz gorim od želje, da se borim proti njim..."⁸¹ Karner je bil seveda izpuščen. Prav tako je bilo na primer izpuščenih devet taboriščnikov z

⁷⁵ Saje, n.d., 433.

⁷⁶ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 94-95.

⁷⁷ Komisija za ugotavljanje zločinov 1946, št. 88, št. 89; Saje, n.d., str. 433, 460; Pakiž, Internacijsko taborišče na otoku Rabu, str. 29.

⁷⁸ Gestrin, n.d., 87.

⁷⁹ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 194.

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Saje, n.d., str. 529.

Raba, za katere je prosil oddelek MVAC iz Tomačevega.⁸² Brezuspšne pa so bile prošnje za izpust taboriščnikov iz Preloke, čeprav so bili po navedbah župnika Jožeta Pokorna vsi "prav dobri katoličani", a očitno niso pokazali dovolj vneme za boj proti "brezbožnim komunistom".⁸³ Italijanske oblasti tudi niso ugodile prošnji, ki jo je 24. januarja 1943 vložila Frančiška Erjavec iz Plešivice, ker so bili zaradi odsotnosti sina Ivana, ki je šel k partizanom, internirani njegov oče Ivan in brata Alojzij in Jožef, tako da je ostala na posestvu samo sedemdesetletna prosilka, ki je morala sama opravljati vsa poljska in druga gospodarska dela. Načelnik generalnega štaba pri XI. armadnem zboru Bruno Lucini je k njeni prošnji, da bi ji pomagali iz bednega stanja, pripisal: "Kako pomagati materi partizana?"⁸⁴

Za novačenje moštva v MVAC so skrbele tudi italijanske oblasti, tako da so po koncentracijskih taboriščih razdeljevale med taboriščniki formularje za vstop v "prostovoljno protikomunistično milico". V danih razmerah so v tem vabilu številni posamezniki videli možnost, da ubežijo neizbežnemu: "Velik del kmečkih pripornikov je očitno kazal zanimanje in prvi prepiri s partizanskimi agenti so se razširili v zagrizeno razpravljanje in zmerjanje. Brezdelje, zaskrbljenost in obupna poročila od doma so spremenili ljudi v togotna bitja in strah pred počasnim umiranjem, ki se je začelo z otekanjem udov, je pognal v neznosno hrepenenje po domu, po delu, po svojcih".⁸⁵

Iz številnih prošenj za izpustev, v katerih so prosilci izražali svojo pripravljenost služiti v oboroženih oddelkih, je razvidno, da so se mnogi odzvali na poziv k boju zoper "brezbožni komunizem" iz strahu pred taboriščem ali pod pritiskom taboriščnega življenja. Toda po vrnitvi iz koncentracijskega taborišča se vsi le niso pridružili "prostovoljni protikomunistični milici", marveč so nekateri odšli celo k partizanom.⁸⁶ Tisti, ki so se vključili v oborožene oddelke, pa tega zvečine niso storili s srcem. Po izjavi Dobrivoja Vasiljevića-Istoka, podani na zaslišanju 27. novembra 1942, je v belogardistične oddelke vstopilo največ novincev v septembru in oktobru 1942, ker so jim tedaj italijanske oblasti pošiljale ljudi iz zaporov. "Moštvo, ki so nam ga nasilno prignali Italijani, pa nima niti volje za boj proti partizanom in je v borbi še slabše".⁸⁷

Pravilo je, da teroristično nasilje ustvarja anomijo, ker v ljudeh vzbuja vtis, da država ne opravlja ali ne more opravljati svoje temeljne funkcije (zagotavljanje varnosti svojih državljanov). Zato ima lahko terorizem resne politične posledice, v našem primeru lahko rečemo, da so te še vedno žive. Italijanske oblasti so se zaradi odporniškega gibanja v okupiranem delu Slovenije, ki je bil pod njihovim nadzorom, znašle med dvema ognjema: če ne bi reagirale, bi bile videti šibke in neučinkovite, in bi samo še spodbujale odpor; ker so reagirale, so se močno pre-

⁸² Nadškofijski arhiv Ljubljana, fascikel Zgodovinski zapisi. Kovačič Alojz. Pismo Gospodu profesorju dr. Lenčku, Tomačevo, 14. 3. 1943.

⁸³ Jezernik, Italijanska koncentracijska taborišča, str. 195.

⁸⁴ Komisija za ugotavljanje zločinov 946, št. 59-60.

⁸⁵ Mauser, Ljudje pod bičem. str. 198.

⁸⁶ Potočnik, Franc: Žice, morje in gozdovi. Ljubljana 1951, str. 47-48; Drenovec, OF v rabskem taborišču, str. 126; Slak Spomini na trpljenje in preganjanje: št. 4-5.

⁸⁷ Saje, n.d., 313.

grešile zoper civilne svoboščine in demokratične pravice prebivalstva okupirane Ljubljanske province. Zato so se kmalu znašle v izgubljenem položaju in so se morale umakniti. Toda posledice njihove kolonialne oblasti so ostale še dolgo po njihovem umiku. Uspešna uporaba načela "deli in vladaj" s strani italijanskih okupacijskih oblasti je imela za posledico razdor tudi v kolektivnih predstavah o terorju med prebivalstvom okupirane Ljubljanske province, v katerem je mogoče videti fotografski negativ potencialnega kaosa naše politične kulture. V njem lahko še danes opazujemo "ne le o barbara v nas, temveč tudi transformativno moč naše domišljije".⁸⁸

Božidar Jezernik

THE ITALIAN CONCENTRATION CAMPS AS STATE TERRORISM AND THEIR
CONSEQUENCES

S u m m a r y

The word "terrorism" is most commonly used as a political concept, given that terrorist violence or the threat of violence is a means for achieving particular political changes. Although this element had already been clearly stressed in the definition adopted at the Jerusalem conference in 1979, it proved impossible to reach a consensus at the level of the United Nations, as some member states justified terrorism as a struggle for national liberation. At first sight, such differences in viewing the same phenomenon may seem completely inexplicable. However, these differences are due to antinomicity of terrorism. It is due to this trait of terrorism that the same persons may be perceived as abhorrent, murderous terrorists by one sector of the public, while being viewed as patriotic heroes by others.

Discussion on terrorism is often based on a particular world view, according to which societies and cultures are typically opposed on the basis of a hierarchical value system whereby "we" are on the top and the terrorists at the bottom. This is the so-called "adversative perspectivism" in which the members of a particular society consider themselves superior to everyone else. Typical of such talk of terrorism is that it eliminates the psychological element (fear), the organised structure (a terrorist group) and the category (terrorism) from a wider historical context, together with the autonomous and aberrant realm of unfounded evil established on this basis, which cannot be understood. Such a position then translates into a premise that, when faced with terrorist inhumanity, one cannot afford to be excessively humane and, in fighting this evil, should not be too concerned about law or too hesitant if one has to recourse to some (just) terrorism in order to master the forces of evil. The discussion on terrorism thus turns into a discussion about the Other.

As a rule, terrorist violence creates anomy by provoking in people the impression that the government has failed, or is unable, to carry out its basic function of ensuring the security of its citizens. Terrorism can therefore have serious political consequences and, in our case, it can be said that they are still alive. In 1942 and 1943, the Italian occupying authorities, faced by the resistance movement in the part of Slovenia under their control, found themselves between the hammer and the anvil. Had they not reacted they would appear weak and inefficient, which would only encourage further resistance. But since they did react, they heavily encroached upon the civil liberties and democratic rights of the population of the Ljubljana Province. As a result they soon found themselves in a lost situation and had to withdraw after the capitulation of the Italian army in September 1943. However, the consequences of their colonialist rule lingered long after their withdrawal. A successful implementation by the Italian occupying authorities of the principle "divide and rule" resulted in a division in the collective notions about terrorism among the population of the occupied Ljubljana Province, in which a photographic negative of the potential chaos of our political culture can be seen.

⁸⁸ Zulaika, Douglas, n.d., str. 186.

1.02
Prejeto 14. 6. 2004

UDK 323.281(497.4)"1945/1990"

Božo Repe*

Politična represija v socialistični Sloveniji (Jugoslaviji)

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava različne oblike nasilja v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Najbolj represivno je bilo obdobje neposredno po 2. svetovni vojni. V kasnejših desetletjih je občasno še prihajalo do administrativnih in sodnih obračunov, vendar se je sistem počasi mehčal. Ob vedno hujši krizi v Jugoslaviji in povečanem pritisku beograjskega centra je bilo politične represije in nadzora opozicije konec v osemdesetih letih 20. stoletja. Začel se je politični boj za oblast. Vmesnemu obdobju postopne demokratizacije v osemdesetih letih so sledile večstrankarske volitve leta 1990 in zamenjava oblasti, vzpostavljena je bila klasična delitev na zakonodajno, izvršno in sodno oblast in različne oblike javne kontrole nad institucijami represije in delovanjem.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, obdobje socializma, politika, sodstvo, represija

ABSTRACT

POLITICAL REPRESSION IN SOCIALIST SLOVENIA (YUGOSLAVIA)

In the paper the author deals with various forms of violence in Slovenia after the Second World war. The most repressive of all was the period immediately after the Second World War. Although, in the subsequent decades, there were occasional administrative and judicial settlements of accounts, the system slowly softened. A progressively deepening crisis in Yugoslavia and an ever growing pressure from the centre in Belgrade brought an end to the political repression and the control of the opposition by the end of the 1980s. A political struggle for power began. An interim period of gradual democratisation in the 1980s was followed by multi-party elections in 1990 and a change of power. The classic division into the legislative, executive and judicial powers was established as were various forms of public control over the repressive institutions and activity.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, socialist period, politics, judiciary, repression

Družbeni okvir

Politični sistem ljudske demokracije in nato socializma je bil v Sloveniji po koncu 2. svetovne vojne vzpostavljen na mešanici navdušenja in represije.

Slovensko (jugoslovansko) partizansko vojsko so po okrašenih mestih in vaseh sprejemale množice s cvetjem, z godbami in proslavami. V navdušujočih govorih so mladi, novopečeni politiki, prepričani, da lahko spremenijo svet, še v

* Dr., redni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; e-mail: Bozo.Repe@guest.arnes.si

partizanskih uniformah obljubljali svetlo prihodnost: enakopravno življenje narodov v novi Jugoslaviji, odpravo socialnih krivic in enakost med ljudmi. Človeške žrtve med 2. svetovno vojno so bile velike, tako zaradi okupatorjevega nasilja kot bojev in medsebojnih spopadov. Tudi za Slovence je bila 2. svetovna vojna totalna vojna. V celoti je življenje med vojno ali neposredno po njej izgubilo več kot 70.000 Slovencev, njena posledica pa so bile tudi množične migracije zaradi političnih in nacionalnih razlogov. Vojna je prizadela gospodarstvo, zlasti infrastrukturo.

Socialna sestava družbe se je začela naglo spreminjati. Vodilni ljudje iz partizanskega in predvojnega revolucionarnega gibanja so postali nova družbena elita. Večinoma so izšli iz nižjih slojev in so bili mnogokrat pomanjkljivo izobraženi. Izvedena sta bili agrarna reforma in nacionalizacija. Cerkev je bila ločena od države. Pojem meščanstvo je dobil negativni prizvok. Ključni kriterij za doseg položaja v družbi je postal politični in ne strokovni. Ena glavnih novih značilnosti je postala egalitarnost. Vpeljan je bil kult fizičnega dela, medsebojnega tekmovanja v doseganju zastavljenih delovnih rezultatov, udarništva. "Junakom borbe, naj slede junaki dela", je bilo tedaj vodilno geslo, ki ga je izrekel Boris Kidrič. Na kulturnem in umetniškem področju se je povečeval sovjetski vpliv, kulturni ustvarjalci so postali državni uradniki, organizirani v stanovskih društvih, prevladujoča smer v umetnosti je postal socrealizem. V razmerah zelo skromnega standarda in vsesplošnega pomanjkanja so oblasti oskrbo še zlasti mestnega prebivalstva poskušale reševati s prisilnim odkupom pridelkov in živine pri kmetih (ti so se temu upirali), z administrativnim razdeljevanjem živil (živilske in druge nakaznice) ter z mednarodno pomočjo Unrre. Uvedena je bila večja socialna in zdravstvena zaščita, še posebna skrb je bila namenjena zaščiti in varstvu otrok ter zagotovitvi enakih možnosti za šolanje vsem slojem prebivalstva. Med zapoznelimi procesi modernizacije slovenske družbe, ki so jih nove oblasti na hitro poskušale uresničiti v okviru uvajanja novega družbenega reda, je bila tudi ženska emancipacija. Ta je bila pojmovana na specifičen, socialistični način, glavne nosilke enakopravnosti so bile revolucionarke, ki so se prebile v politični vrh med vojno in so svet dojemale "skozi Marxa in Lenina" ter z "ognjem svetega zanosa." Ženske naj bi v vsakem pogledu, tudi kar zadeva fizično delo, postale enakovredne moškimi. Dobile so volilno pravico, večje možnosti zaposlitve, porodniški dopust (sprva zelo skromen, manj kot trimesečni). Zasedle so okrog 10% vodilnih položajev v politiki. Kljub tem posebnostim je začeti proces v kasnejših desetletjih omogočil, da se je zaposlilo skoraj dve tretjini žensk, da so se po doseženi izobrazbi postopoma izenačevale z moškimi, v posameznih poklicih (tudi intelektualnih) pa začele tudi prevladovati.

Neposredne oblike nasilja

Oblike nasilja v Sloveniji in v Jugoslaviji v prvih letih po 2. svetovni vojni je treba ocenjevati v luči medvojnega dogajanja, zlasti ključnih procesov, kot so okupacija, kolaboracija, odpor in na delu slovenskega ozemlja v specifičnih razmerah (znotraj okupacije) tudi državljanska vojna. Zato je povojni obračun potekal na treh osnovah:

1. obračun s kolaboranti (narodnimi izdajalci, kot so jih tedaj poimenovali)
2. obračun iz razrednih vzgibov (kot posledica državljanske vojne in revolucije)
3. obračun na nacionalni osnovi (velja zlasti za nemško manjšino, ki je po vojni praktično izginila, medtem ko je pri Italijanih sicer na podlagi dogovora na pariški mirovni konferenci prišlo do izseljevanja, vendar se je manjšina ohranila).

Vse tri vrste obračuna so se med sabo prepletale in jih ni mogoče mehanično ločevati, dodati pa je treba tudi osebne vzgibe, zlasti željo po maščevanju. Metode obračuna so bile različne, nekatere so se začele že med vojno.

Na različne načine, zlasti pa s sodnimi procesi (skozi sodne postopke je po približnih ocenah šlo okrog 20.000 ljudi, obsojenih naj bi bilo okrog 8000) so obračunavale s političnimi in razrednimi nasprotniki ter z resničnimi in domnevnimi kolaboranti.

Obračun z nasprotniki je potekal tako po izvensodni kot sodni poti.

Zaradi različnih razlogov, političnih, razrednih, nacionalnih, verskih, kot posledica dogajanja med vojno (kolaboracija, državljanska vojna na ozemlju t.i. Ljubljanske pokrajine) in povojne spremembe oblasti, je iz Slovenije po ocenah Službe državne varnosti emigriralo okrog 30.000 oseb. Zbežala ali izgnana je bila nemška manjšina. Več tisoč ljudi (po uradnih ocenah okrog 7000 do 8000 tisoč) je bilo obsojenih na različnih procesih na zaporne ali na administrativne kazni (to je največkrat prisilno delo). Skozi sodne ali administrativne postopke naj bi šlo okrog 25.000 ljudi. Usmrčeni so bili vrnjeni domobranci (po zadnjih ocenah okrog 11.000). Različne oblike epuracije so bile najbolj intenzivne v prvih dveh letih po vojni. Leta 1948 je prišlo do novega obračuna, ki ni bil povezan z vojno, pač pa z razkolom med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo.

Poleg izvensodnega poboja domobrancev so bile najpomembnejša metoda obračuna različne oblike sodnih procesov. Sodni procesi so imeli različen način izpeljave, različni pa so bili tudi vzroki in posledice teh procesov. Pri organizaciji procesov je oblast izhajala iz prepričanja, da je vsako nespoštovanje ne samo tedanjih zakonov pač pa tudi moralnih norm dejanje proti novi državi, ljudstvu in oblasti.

Osnovni namen sodnih procesov v letih neposredno po 2. svetovni vojni, tako političnih kot nepolitičnih je bil "razkrinkavanje" protiljudske politike bivših režimov, obračun z razrednimi nasprotniki (trgovci, industrialci, kulaki in podobno) iz vrst meščanskih strank, pa tudi obračun z Rimskokatoliško cerkvijo, ki je državi in njeni oblasti želela predstavljati opozicijo. Ena od značilnosti je tudi ta, da so bili politični procesi umeščeni med procese proti vojnim zločincem in narodnim izdajalcem ter kriminalne procese. Vsi procesi so tudi doživljali veliko publiciteto: javne razprave s prenosi po radiu in zvočnikih po mestu, odmevna poročanja in komentarje v dnevnem časopisju. Opazna je težnja prenesti ogorčenje, jezo, prizadetost ljudi, ki je zaradi medvojnih zločinov prihajala do izraza na sojenjih vojnim zločincem in sodelavcem okupatorja, tudi na druge procese. Podlaga za procese je bila največkrat politična in ne strokovna odločitev, precejšen del postopkov je potekal pred izrednimi sodišči in po hitrem postopku. Branilci so bili podvrženi hudemu pritisku javnost in tiska, pojmovanje tedanje zakonodaje in vloge sodišč je bilo v funkciji razrednega boja (predvsem podržavljenja lastnine). Sodišča so sebe pojmovala kot "borbene organe", ki se morajo boriti zoper razredne sovražnike in ki so orožje v rokah delovnega ljudstva, sodniki, ki se temu niso bili pripravljani

podrediti, pa so morali svoja mesta zapustiti.

Zlasti politični sodni procesi so bili pomemben sestavni del novega ideološkega in političnega sistema. Začeli so se z ustanovitvijo posebne oblike sodstva. To je bilo Sodišče slovenske narodne časti, ustanovljeno na podlagi sklepa s seje CK KPS 7. marca 1945; delovalo je od 5. junija do 25. avgusta 1945. Postavilo ga je predsedstvo SNOS, delovalo pa je v več senatih. Taka sodišča so delovala še v nekaterih delih Jugoslavije. Gre za posebno obliko sodstva, ki je izhajalo predvsem iz moralnih načel, kakršna so se oblikovala med narodnoosvobodilnim bojem. Dejavnost tega sodišča je temeljila na prepričanju, da sta boj in trpljenje preoblikovala narodni značaj slovenskega naroda (kar je bil sicer tudi del programa OF, zapisan v 4. temeljni točki) in da je treba ta "notranji moralni uspeh" (kot ga je označil predsednik SNOS Josip Vidmar) zaščititi. Sodišče narodne časti naj bi iz naroda, ki je kot celota dobro preстал zgodovinsko preizkušnjo, izločila tiste, ki so ga osramotili. Pri tem ni šlo za narodne izdajalce in vojne zločince (ti so bili v pristojnosti rednih in vojaških sodišč in tudi nekaterim obsojenim pred sodišči narodne časti so na teh sodiščih še dodatno sodili), pač pa za tiste, ki naj bi ugledu in časti slovenskega naroda škodovali zaradi svojega sodelovanja z okupatorjem na političnem, propagandnem, umetniškem, gospodarskem in upravnem področju. Sodišče narodne časti je postopek lahko začelo na prijavo javnega tožilca, odseka za zaščito naroda, narodnoosvobodilnih odborov, pa tudi posameznika. Obtožbo je zastopal javni tožilec, sodišče so sestavljali ljudje raznih poklicev, predsednik je bil profesionalni sodnik. Obtoženim so lahko izrekli hude kazni: od izgube narodne časti, lahkega in težkega prisilnega dela (največ deset let) do delne ali popolne zaplembe premoženja. Zaplembe premoženja (zlasti velikih podjetij) so bila tudi eden od osnovnih namenov sojena. Zato so bili obsojeni zlasti gospodarstveniki (cele skupine članov upravnih odborov, delničarjev, vodilnih v podjetjih), poleg njih pa tudi uradniki, lastniki tiskarskih podjetij, uredniki in sodelavci časopisov, politiki, ki so sodelovali z okupatorjem (npr. člani Narodnega sveta, ki ga je aprila 1941 ustanovil bivši ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen in ki je kasneje deloval kot sosvet t.i. Ljubljanske pokrajine), kulturniki, ki so bili obtoženi, da so prekršili kulturni molk ali izvajali dela v italijanskem oziroma nemškem jeziku ipd.

Dvom v smiselnost in način delovanja sodišča narodne časti je bil navzoč že od njegove ustanovitve, saj je bilo njihovo delo pospremljeno z javnimi političnimi zahtevami, da mora vsa javnost sodelovati pri moralnem čiščenju, ki naj bi ga sodišča izvajala. Poleg tega njihove pristojnosti niso bile jasno razmejene z delom rednih sodišč. Zato so jih (brez posebne obrazložitve) po dobrih dveh mesecih delovanja ukinili. Od srede septembra 1945 so začela delovati redna sodišča, ki so jih izvolili narodnoosvobodilni odbori. Obsojence je SNOS na podlagi zveznega amnestijskega odloka iz avgusta 1945 pomilostil oziroma jim kazni omilil, vendar pomilostitev ni veljala za zaplenjeno premoženje.

Ena zvrst procesov so bili procesi proti bivšim okupatorjem. Ti so potekali ves čas od osvoboditve in to pred vojaškimi sodišči. Osrednji proces je potekal od 11. do 19. julija 1947 v Ljubljani, na njem pa so bili (večinoma na smrt) obsojeni vodilni okupatorski nacistični politični in vojaški funkcionarji, to je dr. Friedrich Rainer in njegovi sodelavci. Sodišče je pri obsodbi izhajalo iz določb konference sveta zunanjih ministrov štirih velesil jeseni 1945 v Moskvi in določil Statuta

mednarodnega sodišča v Nürnbergu. Obtoženci so bili obsojeni za zločine, ki so jih storili vsak na svojem položaju za časa okupacije Slovenije. Za obsodbo domačih sodelavcev okupatorja sta bila politično najbolj pomembna dva procesa. Prvi, decembra 1945 (imenovan "božični proces", ker so bile sodbe izrečene 23. decembra, tik pred božičem) je bil proces proti organizatorjem in vojaškim vodjem prvih oboroženih formacij, ki so sodelovale z okupatorjem - najprej strankarskih legij (Slovenske, Sokolske in Narodne legije), nato pa jugoslovanske kraljeve vojske v domovini (t.i. mihailovičevcev ali plave garde). Deloma je proces (kjer je šlo za iste ljudi) zajel tudi organizatorje MVAC (Prostovoljne protikomunistične milice) oziroma kasnejšega domobranstva.

Druga skupina ljudi, obsojenih na "božičnem procesu" (v njej je bilo tudi nekaj duhovnikov), je bila obsojena zaradi aktivnega delovanja v protiosvobodilnih vojaških formacijah, zaradi odrejanja oseb, ki so jih odpeljali v koncentracijska taborišča, izdajanja, sodelovanja pri aretacijah (npr. t.i. "božičnih racijah" leta 1942 v Ljubljani), streljanja ujetih partizanov, mučenj, sojenj in umorov. Drugi, podoben proces je bil avgusta 1946 proti Leonu Rupniku, Ervinu Rösenerju, dr. Mihi Kreku, Milku Vizjaku, dr. Lovru Hacinu in škofu dr. Gregoriju Rožmanu, ki so bili obtoženi kot organizatorji bele garde in domobranstva oziroma zaradi sodelovanja z okupatorjem v političnem in (ali) vojaškem smislu. Tu pa je že opazen tudi politični interes (kar sicer velja tudi za prvi božični proces): konkretne obtožbe na račun medvojne dejavnosti so se mešale s težnjo po obračunu z nekdanjimi političnimi veljaki, zlasti tistimi iz SLS (dr. Miha Krek - obsojen v odsotnosti) in najvišjimi predstavniki Rimskokatoliške cerkve (dr. Gregorij Rožman - prav tako obsojen v odsotnosti), ki so po oceni partijskih politikov predstavljali največjo nevarnost, saj bi ob ugodnem razmerju sil v svetu in doma z njihovo pomočjo (kljub temu, da so bili v emigraciji) lahko prišlo do obnove predvojnega sistema. Ta proces je imel tudi širši, jugoslovanski kontekst, podobni procesi so potekali po drugih jugoslovanskih republikah, v svetu sta bila najbolj odmevna procesa proti Draži Mihailoviću v Beogradu in kardinalu dr. Alojziju Stepincu v Zagrebu.

Potekali so tudi procesi proti terorističnim skupinam, vohunom, saboterjem in organizatorjem "Kraljeve vojske" v domovini (zlasti med leti 1946 in 1949). Na njih so sodili ljudem, ki so, zlasti iz Avstrije, vdirali na jugoslovansko ozemlje, širili propagando proti Jugoslaviji in novemu družbenemu redu, ropali, ubijali, posiljevali, vohunili ipd. S tem naj bi, po pisanju tedanjega tiska, hoteli ljudstvo odvrniti od ljudske oblasti, pred svetovno javnostjo pa pokazati anarhijo in nered ter tako pripraviti teren za tujo intervencijo, odpravo ustavne ureditve in pridobitev osvobodilnega boja. Na procesih so bili obsojeni tudi ljudje, ki so tem skupinam ali posameznikom pomagali, med njimi tudi nekateri duhovniki. Osrednji tak proces je bil proti Mirku Bitencu in njegovi skupini med 11. in 16. aprilom 1948 pred vrhovnim sodiščem Ljudske republike Slovenije v Ljubljani.

Procesi proti duhovnikom sodijo v različne kategorije, saj je bil del duhovnikov obsojen zaradi medvojne sodelovanja z okupatorji, narodnega izdajstva in delovanja proti Osvobodilni fronti, drugi del zaradi pomoči posameznikom ali skupinam, ki so se ilegalno vračale v Jugoslavijo in delale proti novi državni ureditvi, nekateri zato, ker so skrivali ljudi, ki jih je oblast iskala, pomagali ubežnikom oziroma vzdrževali zveze s tujino, pa tudi zaradi drugih razlogov. Število obsojenih

duhovnikov je bilo precejšnje, kazni pa visoke (blizu 270 duhovnikov in redovnikov od 531 iz ljubljanske škofije, več kot 80 iz lavantinske in blizu 50 iz sedanje koprške škofije). Precejšen del teh procesov je imel v celoti političen namen, bil je v funkciji utrditve nove oblasti in obračuna z opozicijo oziroma možno opozicijo. Za tak način obračunavanja se je decembra 1945 odločil politbiro CK KPS, ki je vlogo duhovščine povezoval s svetovnimi razmerami (širjenjem vatikanskega vpliva) in je pričakoval dolg in trdovratni boj. V osnovi so procesi proti duhovnikom svoj namen dosegli: drastično so omejili zelo velik predvojni in medvojni vpliv Rimskokatoliške cerkve na Slovenskem. Oblast je Cerkev štela za največjega političnega nasprotnika in je njeno medvojno ravnanje v t.i. Ljubljanski pokrajini izkoristila za razredni obračun (poleg sodnih procesov tudi zaplembe cerkvenega premoženja, omejevanje njene dejavnosti v javnosti in vrsta drugih postopkov).

Izrazito političen proces je bil t.i. Nagodetov proces, ki je potekal od 29. julija do 18. avgusta 1947 v Ljubljani pred senatom Vrhovnega sodišča LRS. Obtoženih je bilo petnajst ljudi in sicer za poskus ustanavljanja legalne opozicije proti ljudski oblasti, sodelovanje s tujimi obveščevalnimi službami, povezovanje s sovražno emigracijo, za obveščevalno dejavnost, netočno prikazovanje razmer v Sloveniji in Jugoslaviji v tujih časopisih. Jedro obtožb je bilo v tem, da naj bi skupina nadaljevala delo Nagodetove skupine "Stara pravda." Na sojenju so obtoženci delovanje skupine prikazovali kot vzpostavljanje legalne opozicije, kar ni bilo v nasprotju s tedanjo zakonodajo. Stike s tujimi konzularnimi predstavniki (kar je bil tudi del obtožbe in prav tako ne kaznivo dejanje) so, kot so povedali v zagovoru, imeli zato, ker v domačem tisku niso dobivali dovolj informacij. Ilegalno delo v korist obveščevalnega centra so zanikali. Pobuda za proces je prišla iz političnih krogov, v javnosti se je ustvarjalo močno nerazpoloženje proti obtoženim (razprave na raznih sestankih, negativno pisanje tiska o obtoženih, javen pritisk na branilce, češ da poklica ne opravljajo "v interesu ljudstva", ampak "na liniji obtožencev").

Posebna vrsta procesov so bili t.i. dachauski procesi, ki so se začeli 26. aprila 1948 v Ljubljani. Začetek procesov sega v leto 1946, ko je v hrastniški steklarni prišlo do eksplozije na kotlu, kar je bilo razglašeno za sabotažo. Eden od obtožencev je v preiskavi priznal, da je med vojno v Gradcu podpisal izjavo o sodelovanju z gestapom. To je sprožilo proces obtožb in sodb zaradi "zavestnega sodelovanja taboriščnikov z gestapom", aretacije bivših taboriščnikov, in v letih 1948 in 1949 deset sodnih procesov pred vojaškim sodiščem in enega pred rednim sodiščem v Ljubljani. Na smrt ali na visoke zaporne kazni je bilo obsojenih štiriin- trideset ljudi, trije pa so umrli v preiskovalnem zaporu.

Bistvo dachauskih procesov ni bilo v tem, da bi neodvisna sodišča ugotovila resnico, pač pa, da bi vnaprej določena politična hipoteza o "sovražnikih" dobila videz zakonitosti. Priznanja so bila v glavnem izsiljena s psihičnim in fizičnim mučenjem, tožilstvo je praktično izvrševalo odločitve politične policije, ta pa političnega vodstva.

Sodni procesi po vojni, še posebej pa politični procesi, so bili pomemben sestavni del novega ideološkega in političnega sistema. Z njegovo utrditvijo so od začetka petdesetih let dalje najbolj grobe oblike represije, tudi sodne, začele slabeti. Za začetek tega procesa štejemo IV. plenuma CK KPJ v začetku junija 1951 v Beogradu; resolucija o krepitvi pravosodja in zakonitosti, ki je med drugim

zahtevala ločevanje funkcije pregona od funkcije preiskovanja in spodbudila sprejetje novega zakona o kazenskem postopku. Vendar se pravosodje vpliva politike tudi v naslednjih desetletjih ni otreslo, tudi zakonodaja ni v celoti zagotavljala njegove neodvisnosti (možnost sojenja zaradi verbalnih deliktov in kontrarevolucionarne dejavnosti, sojenje civilistom pred vojaškimi sodišči), čeprav se je z leti mehčala.

Politični procesi, zlasti proti kritičnim intelektualcem, so občasno potekali vse do ponovne vzpostavitve večstrankarskega sistema (1990). Niso pa bili več množični in z izjemo procesa proti Jožetu Pučniku leta 1958, tudi obsodbe niso bile več tako drastične. Med obsojenimi zaradi političnih deliktov so bili v kasnejših letih še nekateri intelektualci, npr. profesor Oto Vilčnik, publicist Viktor Blažič, sodnik France Miklavčič, pisatelj Drago Jančar in še nekateri drugi. Zadnji odmeven proces s političnim obeležjem pred osamosvojitvijo je bil proces proti t.i. četverici leta 1988, ki ga je organiziralo sodstvo JLA.

Znotrajpartijski obračuni

Po prevzemu oblasti s strani komunistične stranke (formalno Osvobodilne fronte) in obračunu z izvenpartijsko opozicijo ob in po koncu 2. svetovne vojne se je težišče političnih trenj preneslo v samo Komunistično partijo (leta 1952 preimenovano v Zvezo komunistov). Do sredine osemdesetih let v Sloveniji z izjemo Rimskokatoliške cerkve ni bilo organizirane opozicije. Intelektualni opoziciji, zbrani okrog posameznih literarnih revij, je prostor svobode določalo trenutno razporeditev in razmerje sil na oblastnem vrhu, ki je tudi odločal o ustanovitvi ali ukinitvi teh revij. Med vsejugoslovanskimi kampanjami in čistkami večjih razsežnosti, ki so posegle tudi v Slovenijo in hkrati segle tudi čez rob znotrajpartijskih obračunov, so bile od konca štiridesetih do začetka osemdesetih let 20. stoletja zlasti trije veliki obračuni: Informbiro, dilasovščina in partijski "liberalizem."

V Sloveniji se je le malo ljudi odkrito izjasnilo za Informbiro, tako da o organizirani informbirojevski opoziciji ne moremo govoriti. Bojazni, da bi, tako kot v tradicionalno rusofilskih predelih Jugoslavije (Črna gora, Srbija), lahko obstajala nevarnost "pete kolone" v primeru sovjetskega napada, v Sloveniji ni bilo. Bilo pa je na spiskih Uprave državne varnosti (Udbe) veliko ljudi, ki so iz različnih razlogov kritizirali oblast. Ker je izraz informbirojevec postal sinonim za notranjega državnega sovražnika, so oblasti take kritike proglasili za "informbirojevce." Večina je bila zaprtih brez sodnega postopka, doživljali so, tako kot "pravi" informbirojevci fizična in psihična mučenja; mnogi so jih tudi popisali (Janez Jezeršek, Martin Mencej, Radovan Hrast, Cene Logar, Jože Jurančič, Igor Torkar). V letu 1948 aretacij še ni bilo veliko. Še pred sporom med jugoslovansko in sovjetsko partijo oziroma KPJ in Informbirojem je bil aretiran Dragotin Gustinčič, ki so mu nato v zaporu prisodili informbirojevstvo.

Političnim nasprotnikom je bila svoboda lahko odvzeta na dva načina. T.i. upravno kazen je neposredno izrekala Uprava državne varnosti brez sodelovanja sodstva. Pooblastila Udbe so bila velika, saj je lahko posameznika poslala na t.i. družbeno koristno delo (DKD) za čas do dveh let, ta postopek pa so lahko ponavljali (zapornika so za kratek čas izpustili in ga nato ponovno aretirali). Drug

način je bila obsodba pred civilnimi in vojaškimi sodišči. V celoti je bilo aretiranih 731 ljudi (tako članov kot nečlanov in pripadnikov vseh slojev), upravno kaznovanih (kazen do dveh let z možnostjo ponovitve je določila Uprava državne varnosti) 334, sodno pa 157. Nekateri se s prestajanja kazni niso vrnili. V celoti so ocenjevali, da je v Sloveniji okrog 1000 informbirojevcev, kar je bilo primerjalno precej manj kot v drugih delih Jugoslavije. Informbirojevce so oblasti iskale zlasti med intelektualci, saj so bili ti do napak oblasti najbolj kritični.

Sredi petdesetih let so obsodbe zaradi Informbiroja (z nekaj izjemami) ponehale, čeprav so bivše zapornike skrbno spremljali in jih po "stopnji nasprotovanja" kategorizirali v štiri skupine. Ta kategorizacija je bila predvsem posledica ponovne zaostritve jugoslovansko-sovjetskih odnosov leta 1956 (razpust Informbiroja kot koordinativnega organa komunističnih partij, nemiri na Poljskem, intervencija Rdeče armade na Madžarskem). Ker ta zaostritev po ostrini ni primerljiva s tisto iz leta 1948 in ker so se tudi razmere v Jugoslaviji medtem že postopoma demokratizirale, so oblasti hotele informbirojevce prevzgojiti. Zato so jih razdelili v kategorije, od katerih bi tiste iz prve skupine lahko takoj ponovno sprejeli v Zvezo komunistov, zadnji v četrti skupini pa so bili po mnenju oblasti odkrito sovražni (leta 1958 so za take šteli 58 oseb). Tedaj informbirojevstvo dejansko ni več obstajalo niti kot jugoslovanski niti kot slovenski politični problem, čeprav se je nadzor nad informbirojevci nadaljeval še do srede osemdesetih let.

Sporu z Informbirojem je v začetku petdesetih let sledilo iskanje alternativne poti v socializem. Komunistična partija, leta 1953 preimenovana v Zvezo komunistov, je položaj v državi že celovito obvladovala, zato je postopoma popuščala represija. Po podatkih javnega tožilstva LRS je bilo leta 1952 v Sloveniji 207 političnih obsojencev, leta 1953 pa 91; v letih 1948-1950 je bilo zaradi političnih deliktov letno obsojenih okrog 1000 oseb, v kar niso vštete t.i. administrativne kazni. Iz zaporov je bila izpuščena večina duhovnikov, oblasti so dovolile začetek izhajanja verskega lista Družina in ustanovitev semenišča v Vipavi (vendar tudi izključile teološko fakulteto iz univerze). Opuščena je bila kolektivizacija kmetijstva, ki naj bi jo v dokaz, da resnično sledi sovjetskemu tipu socializma leta 1948 začela uvajati jugoslovanska oblast in so se ji kmetje upirali; leta 1954 je bilo v Sloveniji le še 43 kmečkih delovnih zadrug, ko je bila kolektivizacija na vrhuncu, je bilo v 382 zadrug vključenih 8600 kmečkih gospodarstev z 32.000 družinskimi člani. Novi gospodarski sistem, uveden v začetku petdesetih let, je v slovenskih razmerah pomenil predvsem sprostitev notranje trgovine in posodobitev bančništva na modernejših osnovah (med drugim uvedba t.i. komunalnih bank, ki so začele v omejenem obsegu poslovati z občani, dajati stanovanjske kredite in nuditi druge usluge). Novi gospodarski sistem je prinesel tudi precejšnje spremembe v oskrbi prebivalstva. Oktobra 1951 je bil ukinjen sistem zagotovljene preskrbe, nakaznice so bile zamenjane z denarjem, v naslednjih mesecih pa so bile za racionirano blago uvedene tržne cene. Oskrba prebivalstva je postala odvisna od delovanja trgovskih podjetij in zaslužka kupca. Leta 1952 je bil ukinjen agitpropovski aparat; v blažji obliki ideološke komisije pri CK ZKS je bil obnovljen leta 1956. Ideološki nadzor je popustil, kar je imelo za posledico nastanek vrste ideološko neobremenjenih del na raznih kulturnih področjih (tipičen je npr. film Vesna režiserja Františka Čapa). K bolj sproščenim odnosom je prispevala ureditev mejnih vprašanj po hudi zaostritvi jugoslovansko-italijanskih

odnosov leta 1953 sta prispevala podpisa t.i. Londonskega memoranduma leta 1954 in Državne pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije leta 1955. Leta 1955 sta Jugoslavija in Italija podpisali sporazum o obmejnem prometu, t.i. videmski sporazum, ki je bil nedvomno prvi tovrstni sporazum med dvema sosedama v času tik po hladni vojni. Odprtost meje je prinesla možnost primerjave in slovenske oblasti so bile - bolj kot oblasti v drugih delih Jugoslavije - prisiljene, da osebni in družbeni standard poskušajo približati sosednjima državam. Tudi slovenska industrija je - sicer počasi in okorno - sledila željam kupcev in sredi petdesetih let začela izdelovati hladilnike, pralne stroje in druge gospodinjske aparate, razvijati privlačnejšo tekstilno in drugo industrijo. Vpliv zahoda v postinformbirojevskem obdobju je treba upoštevati v širšem kontekstu, skupaj z zahodnimi filmi in glasbo, ki so začeli prihajati v začetku petdesetih let, z razvojem televizije konec petdesetih, z naraščanjem motorizacije in tujkega turizma. Posledice procesa zgodnje liberalizacije so se kazale v postopnem zviševanju standarda in hitrejši usmerjenosti k potrošništvu. Kljub tem spremembam se stvari niso spremenile, kar zadeva dominantno vlogo Zveze komunistov v družbi, prevladujočo ideologijo na vseh področjih družbenega življenja in prevlado političnih elit nad ekonomskimi in drugimi centri moči.

To se je nazorno pokazalo že ob prvem poskusu liberalizacije jugoslovanske družbe katere glavni nosilec je bil črnogorski politik Milovan Đilas, ki se je zavzemal za dvostrankarski socialistični sistem. Liberalizacija se je začela v začetku petdesetih let, končala pa leta 1954, ker se je Tito zbal, da bo partija izgubila kontrolo v družbi, hkrati pa je po Stalinovi smrti zaznal možnost ponovnega zbližanja s Sovjetsko zvezo, zaradi česar ni hotel tvegati ponovnega ideološkega in političnega spora. Zaostritev je segla predvsem na ideološko področje in se je zavlekla v pozna petdeseta leta. V Sloveniji je zapozneno, a precej močno refleksija "đilasovščina" v očeh partijskih ideologov in analitikov uprave državne varnosti dobila v drugi polovici petdesetih let, ko so bili kot glavni "đilasovci" označeni sodelavci Revije 57.

Tretji veliki povojni znotrajpartijski obračun je zajel privrženca t.i. partijskega liberalizma v začetku sedemdesetih let. Ta obračun ni potekal sočasno, saj se je "liberalizem" razvijal heterogeno in je imel različne dimenzije (na Hrvaškem tudi nacionalistično). Na Hrvaškem in v Srbiji so obračun lahko izvedli le s pomočjo centralnih oblasti in Titove avtoritete. Še posebej v Srbiji je Titu - zanj je bila to zadnja velika politična kampanja - to uspelo le s skrajnimi napori, po neformalnih poteh (srbski "liberalci" so namreč imeli večinsko podporo v vodilnih organih). V Sloveniji (tudi Makedoniji in Bosni in Hercegovini) centralnim organom v obračun ni bilo treba posegati, saj so to izpeljali republiški nasprotniki "liberalizma" sami. Skupni jugoslovanski obračun se je začel s pismom predsednika Zveze komunistov Jugoslavije in izvršnega biroja predsedstva ZKJ, ki je imelo naslov Vsem organizacijam in članom Zveze komunistov Jugoslavije. Pismo je bilo datirano z 29. septembrom 1972. Čistka je bila v pismu napovedana z ugotovitvijo, da bo tedanja "etapa revolucije odločilna za usodo socializma v Jugoslaviji", od njenega uspeha pa bo odvisno, "ali bo delavski razred zagospodaril s celotno družbeno reprodukcijo in zagotovil odločilno vlogo pri političnem in družbenem odločanju, ali pa se bodo okrepili tisti odnosi in sile, ki nasprotujejo interesom delavskega razreda, socializma in samoupravljanja".

Alternativna struja se je konec petdesetih in v začetku šestdesetih let 20. stoletja

zlagoma začela prepoznavati v delih Zveze komunistov Jugoslavije, še posebej pa tudi Zveze komunistov Slovenije predvsem ob vprašanju gospodarskega koncepta in reševanja praktičnih gospodarskih problemov. V Sloveniji je bil njen glavni nosilec Stane Kavčič (predsednik republiškega izvršnega sveta - vlade med leti 1967 in 1972). "Liberalistični" koncept je ostajal znotraj socializma, zagovarjal pa je več pluralizma v obstoječih družbenopolitičnih organizacijah (socialistična zveza delovnega ljudstva, naslednica OF naj bi se tudi vrnila h koalicijski zasnovi), resnično odločanje v skupščini in drugih voljenih organih. Na gospodarskem področju naj bi razvijali predvsem turizem, trgovino, bančništvo, promet, storitvene dejavnosti, svetovanje in inženiring. Slovenija naj bi se razvijala policentrično in izkoristila ugodno geografsko lego ter položaj med vzhodom in zahodom, severom in jugom, razvitim in nerazvitim delom Evrope. V odnosu do Jugoslavije naj bi bila čim bolj samostojna, z možnostjo razvijanja neposrednih gospodarskih in drugih stikov z drugimi, zlasti sosednjimi državami in tudi delno lastno obrambno politiko (ustanovitev Teritorialne obrambe leta 1969).

Konflikt se je najprej odvijal skozi razne afere (t.i. cestna afera leta 1969 zaradi razdelitve mednarodnih cestnih kreditov, "akcija 25 poslancev" leta 1971, v kateri so nekateri poslanci ob volitvah člana zveznega predsedstva zahtevali, da dobijo pravico kandidirati po lastni presoji, s čimer bi bil konec kadrovskega monopola zveze komunistov). Leta 1972 je bil Kavčič prisiljen odstopiti, sledila pa je politična čistka med njegovimi privrženci, ki je po približnih ocenah v Sloveniji zajela okrog tristo ljudi na različnih vodilnih položajih v politiki, gospodarstvu, v izobraževanju in znanosti, na univerzi in drugih področjih. Staropartijska nomenklatura z Edvardom Kardeljem na čelu se je utrdila, njeno politiko pa je jasno izrazil vplivni slovenski politik Stane Dolanc na razgovoru s komunisti Dalmacije (na njem je napovedal notranje čistke) z besedami: "Predvsem nam mora biti popolnoma jasno, da smo komunisti v tej državi na oblasti. Ko ne bi bili, bi to pomenilo, da je kdo drug, vendar to ni in nikoli tudi ne bo."

Po porazu "liberalizma" je bila z ustavo leta 1974 uvedena nova politična ureditev, ki je temeljila na delegatskem sistemu (namesto neposredno voljenih poslancev so bile uvedene delegacije z več člani, s čimer se je osebna odgovornost za odločitve zameglila, prikriti pa so bili dejanski centri odločanja). Delegatski sistem je v odločanje navidezno vključil najširše množice (leta 1977 je skoraj 300.000 ljudi imelo kakšno funkcijo, skoraj vsi zaposleni so bili člani sindikata in SZDL). Z zakonom o združenem delu iz leta 1976 je bila tudi formalno opuščena tržna usmeritev in uvedena t.i. "dogovorna ekonomija" (podjetja naj med sabo ne bi tekmovala, ampak se dogovarjala, samoupravi organi znotraj njih pa naj bi določali, kaj in koliko bodo podjetja proizvajala in kako bodo porabila denar). Kljub uspehi kampanji proti "liberalizmu", pa njegovih posledic za vsakdanje življenje ni bilo mogoče odpraviti. Politika je poudarjala socialno enakost in omejevala zasebno pobudo, Zveza komunistov pa si je legitimnost pa poskušala utrditi tudi z množicami proslav in s sklicevanjem na vrednote revolucije, katerih zaščitnik naj bi bila. Politični sodni procesi so se še uporabljali kot oblika boja proti "razrednim sovražnikom", vendar bolj izjemoma (med obsojenimi so bili npr. publicist Viktor Blažič, sodnik Franc Miklavčič, pisatelj Drago Jančar).

Ob Titovi smrti maja 1980 in v prvih letih po njej je vsaj navzven še uspela homogenizirati članstvo, tako da do nove kampanje, ki bi zajela celoten jugoslo-

vanski prostor, ni prišlo. Velik napor je bil vložen v to, da bi se članstvo poenotilo ob vprašanju "Titove dediščine", to je kontinuitete titoizma (izraženo v geslu "Tudi po Titu-Tito"), kar pa je v razmerah naraščajoče krize postalo nemogoče.

Uporabljena literatura

- Cortois Stéphane, Kauffer Rémi: Črna knjiga komunizma: zločini, teror in zatiranje. Ljubljana 1999.
- Čepič Zdenko: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji : (1945-1948). Maribor 1995.
- Dolinar France: Resnici na Ljubo : Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih. Ljubljana 1998.
- Državni zbor Republike Slovenije : 1992-2002. Ljubljana 2002.
- Demosov zbornik. Darko Friš (ur.). Maribor 2001. (Časopis za zgodovino in narodopisje, zv. 3-4).
- Gabrič Aleš: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952. Ljubljana 1991.
- Gabrič Aleš: Socialistična kulturna revolucija : slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995.
- Grieser-Pečar Tamara, France Martin Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996.
- Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990 : zbornik člankov in dokumentov. Drago Jančar (ur.). Ljubljana 1998.
- Slovenci v XX. stoletju : simpozij. Ljubljana 2001.
- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955: znanstveno poročilo. Ljubljana 1995.
- Mati, Domovina, Bog : zbornik. Monika Kokalj Kočevar (ur.). Ljubljana 1999.
- Kos Stane (Niko Jeločnik): Stalinistična revolucija na Slovenskem. Ljubljana-Buenos Aires, 1991, 1994.
- Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo : 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003.
- Dachauski procesi : (raziskovalno poročilo z dokumenti). Martin Ivanič (ur.). Ljubljana 1990.
- "Nemci" na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta : zbornik. Dušan Nečak (ur.). Ljubljana 2002.
- Pirjevec Jože: Tito, Stalin in zahod. Ljubljana 1987.
- Pirjevec Jože: Jugoslavija 1918-1992 : Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995.
- Prinčič Jože: Povojne nacionalizacije v Sloveniji : 1945-1963. Novo mesto 1994.
- Povojna zgodovina na Slovenskem : zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu. Slovenj Gradec 1992.
- Repe Božo: "Liberalizem" v Sloveniji. Ljubljana 1992.
- Repe Božo: Obračun s Perspektivami. Ljubljana 1990.
- Repe, Božo: Rdeča Slovenija : tokovi in obrazi socializma. Ljubljana 2003.
- Slovenci v letu 1945 : zbornik referatov (z mednarodnega znanstvenega posveta Slovenija v letu 1945, 27. in 28. septembra 1995 v Ljubljani). Ljubljana 1996.

Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 : poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije = I raporti italo-sloveni 1880-1956 : relazione della commissione storico-culturale italo-slovena = Slovene-Italian relations 1880-1956 : report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana 2001.

Država in cerkev : izbrani zgodovinski in pravni vidiki : mednarodni posvet. Ljubljana 2002.

Troha Nevenka: Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana 1999.

Vodušek Starič Jerca: Prezem oblasti: 1944-1946. Ljubljana 1992.

Vodušek Starič Jerca: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994. (Viri 7).

Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Metod Benedik (ur.). Celje 1991.

Božo Repe

POLITICAL REPRESSION IN SOCIALIST SLOVENIA (YUGOSLAVIA)

S u m m a r y

After the Second World War, the political systems of popular democracy and, later, socialism were established in Slovenia in a mixed atmosphere of euphoria and repression. The judicial processes after the war, especially the political ones, were an important component of the new ideological and political system. With its solidification in the early 1950s, the most brutal forms of repression, also judicial, started to weaken. The forms of violence in Slovenia and Yugoslavia in the first years after the Second World War need to be considered in the light of the wartime events, in particular: the occupation, collaboration, resistance and also the civil war on the Slovene territory in specific conditions (under the occupation).

Apart from the extra-judicial executions of the Home Guard members (Domobranci) immediately after the end of the war, the main method of settling accounts were various judicial processes. The ways of carrying out these judicial processes were different as were their causes and consequences. The authorities organised these processes on the conviction that any disrespect, not only of the existing laws, but also of moral norms constituted an act against the new state, the people and the authorities. The main purpose of the judicial processes in the years immediately after the Second World War, both political and non-political, was the settling of accounts with former politicians, class enemies (merchants, industrialists, peasants etc.) and also the Roman Catholic Church which sought to present an opposition to the state and its authorities. The political judicial processes, in particular, were an important component of the new ideological and political system. It all started with the establishment of a special branch of judiciary, the so-called Court of the Slovene National Honour. One of the categories of the processes were those against former occupiers. After the liberation these were held regularly before military courts. One such obviously political process was the so-called Nagode trial, held in August 1947, in which fifteen people were accused of attempting to organise an illegal opposition, of collaboration with foreign intelligences and establishing contacts with the hostile emigrants. With the exception of the Roman Catholic Church there was no organised opposition in Slovenia until the mid 1980s. What existed was the so-called intellectual opposition, gathered around certain literary journals.

After securing its grip on power and settling accounts with its political opposition (both real and illusioned) the bulk of political friction shifted to within the Communist Party itself (which changed its name to the Communist Alliance in 1952).

Among the all-Yugoslav campaigns and purges, which also reached Slovenia and, at the same time, went beyond the limits of internal partisan confrontation, there were three main confrontations between the late 1940s and the early 1980s: the Cominform, the Đilas case and the Party "liberalism". Since only a few people in Slovenia openly supported the Cominform, one cannot speak of organised opposition against it. In the early 1950s Yugoslav politics and society wanted to wrestle free from the Stalinist system, but in spite of many changes the Communist Alliance retained the leading role. This became obvious during the first attempt at the liberalisation of the Yugoslav society. The main protagonist of this attempt was Milovan Đilas, a Montenegrin politician who strove for a bi-party socialist system. This liberalisation started at the beginning of the 1950s and ended in 1954, because of Tito's fears that the Party might lose its control in society. The third major post-war attempt at liberalisation and

democratisation within the Party, the so-called Party liberalism, was launched at the beginning of the 1970s. "Liberalism", which developed throughout Yugoslavia, assumed different dimensions, even nationalistic, as in Croatia. The settling of accounts within the Communist Alliance was not simultaneous. Its representative in Slovenia was Stane Kavčič, the President of the Executive Council, who was forced to resign in 1972. What followed was a political purge among his followers which affected some 300 people in leading positions in politics, business, education, science, university and other areas. After the defeat of "liberalism", the 1974 Constitution introduced a new political order - socialist self-management. In spite of a successful campaign against "liberalism" it was not possible to remove its consequences from day to day life. Although the political judicial processes as a means of fighting the "class enemy" continued, they were rather exceptional.

1.01
15)"1945/1947"
Prejeto 18. 5. 2004

UDK

261.7(497.4-

Marija Čipić Rehar*

Konflikti med slovenskimi oblastmi in goriškim nadškofom Margottijem ter tržaško-koprskim škofom Santinom (1945-1947)

IZVLEČEK

Članek obravnava konflikt med slovenskimi oblastmi in tedanjima predstavnikoma katoliške Cerkve na Primorskem, ki pa sta bila oba italijanskega rodu. Najprej je nakazan odnos obeh škofov do slovenskih duhovnikov in vernikov, sledi odnos do novih povojnih oblasti. Članek se potem nadaljuje s težavami, ki jih je škofoma povzročala slovenska oblasti pri vzpostavljanju jurisdikcije v coni B. Škofa sta doživljala hude omejitve pri obiskovanju župnij v coni B, poleg tega pa so v tedanjem časopisju redno izhajali članki, ki so blatili oba škofa in ju poskušali očrniti v očeh vernikov. Na posebne težave sta oba škofa naletela ob birmovanjih v coni B, kajti takrat so slovenske oblasti z obsežno propagando v časopisju, na množičnih sestankih in s partijskimi aktivisti poskušale preprečiti prihod škofa in onemogočiti birmovanje, kar jim je v več primerih tudi uspelo. Članek se zaključuje s predstavitevjo odnosa primorskih duhovnikov do obeh škofov.

Ključne besede: goriški nadškof Carlo Margotti, tržaško-koprski škof Antonio Santin, časopisje, birmovanja, množične organizacije, Virgil Šček

ABSTRACT

THE CONFLICT BETWEEN THE SLOVENE AUTHORITIES AND CARLO MARGOTTI, BISHOP OF GORIZIA AND ANTONIO SANTIN, BISHOP OF KOPER-TRIESTE (1945-1947)

The article deals with the conflict between the post-war Slovene authorities and the then representatives of the Catholic Church in Primorska, both of whom were of Italian origin. First of all, the bishops' attitude towards the new, post-war authorities is indicated. The article continues by presenting the obstacles, created by the Slovene authorities, the bishops embarked upon while trying to establish their jurisdiction in Zone B. The bishops experienced serious restrictions when visiting the parishes in the zone. Besides, newspapers regularly published articles which cast slur upon the two bishops in an attempt to blacken them in the eyes of their faithful. The bishops encountered particular difficulties when administering the sacrament of confirmation in Zone B. By using extensive propaganda in the newspapers, organising mass gatherings and employing party activists, the Slovene authorities attempted to prevent the bishop from coming and administering confirmation,

* Prof. zgodovine in dipl. etnologinja, SI-5271 Vipava, Glavni trg 5.

which they also succeeded on several occasions. The article concludes by presenting the attitude of the priests from Primorska towards the two bishops of Italian nationality.

Key words: Carlo Margotti, Bishop of Gorizia, Antonio Santin, Bishop of Trieste-Koper, newspapers, confirmations, massive organisations, Virgil Šček

V primorskem prostoru je po končani 1. svetovni vojni prišlo do sprememb državnih mej. Primorska je bila po italijanski okupaciji in raznih mednarodnih dogovorih priključena k Italiji. Zaradi novih državnih mej so morali popraviti tudi cerkveno upravne meje. Goriški nadškofiji so tako leta 1918 začasno pripojili dekaniji Idrija in Vipava. Dokončno pa ju je konzistorialna kongregacija dodelila goriški nadškofiji z odlokom leta 1933. Dekanat Postojna so dodelili tržaški škofiji, Trbiž in Kanalsko dolino pa videmski nadškofiji.¹ Na novo določene cerkvene meje so vzdržale tudi 2. svetovno vojno in so ostale take tudi v letih 1945-1947, ko je bilo vprašanje Primorske predmet mednarodnih pogajanj.

Goriško nadškofijo je jeseni 1934 vodil Carlo Margotti, tržaško-koprsko škofijo pa od junija 1938 Antonio Santin.² Različni viri dajejo o obeh škofih nasprotujočo si podobo. Na eni strani predstavljajo oba škofa kot globoko verna človeka, ki sta se med vojno zavzemala za svoje trpinčene vernike in duhovnike, na drugi strani pa delujeta kot velika italijanska patriota, ki sta hotela zatreti uporabo slovenskega in hrvaškega jezika med verniki in duhovniki.

Goriški nadškof Carlo Margotti

Carlo Margotti je ob svojem nastopu leta 1934 želel poglobiti versko in katoliško zavest med verniki. Nepoznavanje in nerazumevanje razmer v škofiji je Margottija pahnilo v izrazito italijanizacijo verskega življenja. Luigi Tavano meni, da je Margottija zanimalo predvsem versko življenje in da je poskušal ob dobrem sodelovanju z državo doseči čim večji pastoralni napredek.³ Že oktobra 1934 je uvedel nov red, po katerem so morali semeniščniki nositi dolge obleke po rimskem vzorcu in italijanske klobuke. V semenišče so uvedli italijanščino kot uradni in občevalni jezik. Podobno je uvedel tudi nove predpise v Alojzijevišče: odpravljeni sta bili slovenska maša in molitev v slovenščini, tudi v zasebnih razgovorih je bila dopuščena samo italijanščina, močno je spodbujal italijansko Katoliško akcijo, v katero naj bi se včlanili tudi slovenski verniki.⁴ V začetku leta 1936 je Margotti izdal odredbo za čisto slovenske župnije, da se na sestankih Katoliške akcije lahko razpravlja tudi v slovenskem jeziku, vendar pa so morali voditi zapisnik v italijanščini. Avgusta istega leta je goriški kvestor v goriški cerkvi prepovedal pridige, petje in molitev v slovenskem jeziku. Župnika sta se pritožila

¹ Rudolf Klinec: Zgodovina goriške nadškofije 1751-1951. Gorica 1951, str. 51.

² Carlo Margotti, enajsti goriški nadškof (Alfonsine pri Faenzi, Emilia Romana, 22. 4. 1891 - Gorica, 31. 7. 1951). Antonio Santin, tržaško-koprski škof (Rovinj v Istri, 9. 12. 1895 - Trst, 17. 3. 1981).

³ Luigi Tavano: L'arcivescovo C. Margotti e la chiesa goriziana di fronte alla guerra ed ai movimenti di liberazione. V: I cattolici isontini nel XX secolo, III. parte, Il goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940-1947). Gorizia 1987 (dalje Tavano, C. Margotti), str. 119.

⁴ Tavano, C. Margotti, str. 116.

pri nadškofu zaradi kršitve konkordata, vendar pa je nadškof menil, da ne more nič storiti zoper višjo silo. Čez tri tedne je v škofijskem listu objavil predpise, po katerih naj bi se duhovniki tudi na zunaj poenotili z italijanskimi.⁵

Nadškof Margotti je bil v svojih prizadevanjih precej nespreten, kar gre pripisati njegovemu nepoznavanju goriških razmer, saj je na to službeno mesto prišel kot vatikanski diplomat in ni bil seznanjen z manjšinskim vprašanjem. Predvsem Slovence so motili Margottijevi pretesni odnosi s političnimi oblastmi, vroče čestitke ob raznih uspehih, odredbe, s katerimi so se italijanizirali pomembni predeli verskega področja (npr. vpeljava italijanskega jezika v uradni škofijski list "*Folium*" in drugi ukrepi).⁶ V škofijskem listu je redno objavljaval hvalospeve italijanskim vojakom in spodbujal pomoč vojakom na fronti.⁷ Blagoslavljal je vojake in njihove družine ter jih spodbujal k zmagi. Tako je ob veliki noči 1942 spodbujal vernike in še posebej člane KA, naj ob praznikih pošljejo voščilnice vojakom na fronto.⁸

Slovenska revolucionarna oblast je presojala obnašanje škofov na podlagi svoje obveščevalne službe, gledala pa je predvsem javne nastope obeh škofov. Margotti je kot bivši oficir italijanske vojske v času priprav na vojno in v začetku vojne sprejemal tudi italijanske generale. Med vojno ni nikoli nastopil proti fašizmu, izreči pa se ni želel tudi o narodnoosvobodilnem gibanju.⁹ Kljub velikim simpatijam do italijanske države in politike se je Margotti s propadom fašistične države leta 1943 začel zavzemati za zaprte, pregnane in begunce ter posredoval pri oblasteh. Župniki in verniki so mu trumoma pošiljali prošnje za posredovanje.¹⁰

Nadškof je duhovnike v pastirskih pismih pogosto opominjal na nevarnost komunizma, vendar pa proti duhovnikom, aktivnim v politiki slovenskega NOG, ni nastopil s sankcijami. V zvezi s komunizmom je opomnil duhovnike na papeževe okrožnice *Rerum novarum*, *Quadragesimo anno* in *Divini redemptoris*.¹¹ Poleg tega so se v Trstu v bogoslovnem semenišču 14. marca 1944 zbrali škofje iz videmske, goriške, tržaško-koprske, reške in poreško-puljske škofije

⁵ Lavo Čermelj: Slovinci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana 1965, str. 219-224.

⁶ Primorski slovenski biografski leksikon (dalje PSBL), 9. zvezek. Gorica 1983, str. 356-357; Tavano, C. Margotti, str. 128-130.

⁷ Advent zmage in miru. V: Bollettino dell' archidiocesi di Gorizia (dalje Bollettino), 29, 1935, str. 7-8.

⁸ Pastirski list za postni čas 1942. V: Bollettino, 48, 1942, str. 17-18.

⁹ Ivo Juvančič: Goriški nadškof Margotti in narodnoosvobodilni boj. V: Goriški letnik, 1976 (dalje Juvančič, Goriški nadškof), str. 152-154.

¹⁰ Archivio archivescovile di Gorizia (dalje AAG), Carteggio cancelleresco (CC) Carlo Margotti, š. 2; 58, 60/Pisma nadškofu.

¹¹ Arhiv Republike Slovenije, fond 1635, Okrožje za zapadno Primorsko (dalje AS 1635), š. 582, 1/7, Pismo Edvarda Ferjančiča - Tarasa, 22. 9. 1944.

Papeži so izdali več enciklik o komunističnem režimu. Okrožnica *Rerum novarum* (15. 5. 1891) je sodila, da niti individualizem - liberalizem niti socializem (komunizem) ne bosta zadovoljivo rešila delavskega vprašanja in s tem razdora med delavci in delodajalci. Okrožnica *Quadragesimo anno* (15. 5. 1931) je pojasnjevala, da se socializma ne more spraviti v sklad z verskimi nauki katoliške cerkve, zakaj "*njegova zamisel družbe je popolnoma tuja krščanski resnici. Nihče ne more biti obenem dober katoličan in pravi socialist*". (Tamara Griesser-Pečar, France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996, str. 79). *Divini redemptoris* (19. 3. 1937) je obsojala komunizem zaradi načel, izoblikovanih na temeljih dialektičnega materializma. Nasprotovale so njegovemu nauku, ki se ne ozira na ljudi, ampak s svojimi nasilnimi sredstvi poskuša odpraviti zasebno lastnino. Okrožnice so poudarjale, da je komunizem v nasprotju z božjim razodetjem, da ruši temelje družbe in odreka človeku pravico, dostojanstvo ter svobodo. Pastirsko pismo škofov Treh Benečij je bilo izdano 24. 1. 1937. Pismo je bilo prevedeno v slovenščino ter razdeljeno vsem duhovnikom. Pismo je prikazovalo nevarnost komunizma in opozarjalo vernike.

ter

pripravili

skupno

poslanico, v kateri so obsodili nasilje do duhovnikov, ki povzročajo beg duhovnikov čez meje. Protestirali so proti širjenju komunizma, češ da povzročajo degradacijo človeka in vodi ljudi v brezup. Poleg tega so spomnili vernike, da tudi Cerkev ponuja rešitev socialnih vprašanj.¹²

Z razvojem vojnih dogodkov, ko so se zahodni zavezniki odločili podpreti NOG, se Margotti ni več tako javno opredeljeval, pojavile so se tudi težnje po stikih z NOG. Pri tem naj bi med Margottijem in NOG posredoval Edko Ferjančič¹³ kot duhovnik in pripadnik NOG. Ferjančič je bil prepričan, da se je nadškofovo mnenje od začetka vojne do leta 1944 precej spremenilo in ni več zagovarjal dejanj italijanske države.¹⁴ Do resnejših pogovorov med Margottijem in NOG pa ni prišlo.

Po osvoboditvi Gorice so nove jugoslovanske oblasti 2. maja 1945 Margottija aretirale in ga prepeljale v Coroninijevo palačo, kjer je bil zaprt štiri dni. V tem času so pregledali arhiv nadškofijske palače in iskali obremenilne dokaze proti nadškofu.¹⁵ Peti dan so mu izročili odločbo, da mora zapustiti Gorico in oditi v Videm, ker je nasprotoval narodnoosvobodilnemu boju.¹⁶ 8. maja so ga prepeljali v Videm k nadškofu Giuseppeju Nogari.¹⁷ Iz Vidma je nato odpotoval v Vatikan, kjer je bil 16. maja v avdienci pri papežu Piju XII.¹⁸

Margotti se je v Gorico vrnil 13. julija 1945. Pred prihodom je pisal msgr. Ignaciju Valentinčiču ter zahteval pogovor s Francetom Bevkom in Borisom Kraigherjem, da bi se dogovorili o vračanju nekaterih pobeglih duhovnikov in njegovi predaji poslov.¹⁹ Margotti je sicer želel, da ga zamenjajo z nekom, ki bi bil domačin in bi bolje razumel razmere in duhovnike, vendar pa se Sveti sedež na to ni oziral.²⁰

Zamenjavo nadškofa Margottija so podpirale tudi slovenske oblasti, idejo pa je zaradi priložnosti, da bi dobili škofa domačina, podprla tudi večina slovenske duhovščine. Valentinčič je videl možno zamenjavo v Furlanu Alojziju Fogarju. Za nadškofovo zamenjavo je bila tudi furlanska duhovščina, ki je zahtevala, da se desni breg Soče priključi k videmski nadškofiji, saj se je bala priključitve k Jugoslaviji, ki je bila takrat v njihovih očeh sinonim za partizanski teror.

Nadškof Margotti je po vrnitvi v Gorico sklical duhovščino na konferenco z naslovom *Katoliki in volitve*. Na njej je predlagal resolucijo, ki je bila zanj pravzaprav zaupnica, za katero so glasovali tudi slovenski duhovniki. Duhovniki so mu tudi predali vdanostno izjavo, v kateri so sočustvovali z njegovo usodo po koncu vojne. Ob tem pa so nekateri slovenski duhovniki med njimi izjavili, da vse le ni

¹² AAG, CC Carlo Margotti, š. 2, 59/ 10. 3. 1944.

¹³ *Edvard (Edko) Ferjančič, psevdonim Taras*, župnik v Kojskem (Vipava, 14. 3. 1898 - Kojsko, 19. 9. 1957).

¹⁴ AS 1635, š. 582, 1/7, Pismo Tarasa, 22. 9. 1944.

¹⁵ Srečko Šuligoj: Aretacija nadškofa Margottija. V: Koledar GMD, Gorica 1990 (dalje Šuligoj, Aretacija nadškofa Margottija), str. 34-39.

¹⁶ AAG, CC Carlo Margotti, š. 2; 60/ Dekret 3, 7. 5. 1945.

¹⁷ Šuligoj, Aretacija nadškofa Margottija, str. 34-39.

¹⁸ Mojim sobratom in sinovom. V: *Folium ecclesiasticum archidiocensis goritiensis* (dalje Folium), 51, 1945, št. 4-7, str. 21.

¹⁹ Nevenka Troha: *Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana 1999 (dalje Troha, *Komu Trst*), str. 178.

²⁰ Tavano, C. Margotti, str. 166-167.

bilo tako tragično in da je treba ohraniti občutek za mero.²¹

Nadškof je 25. julija 1945 izdal poslanico *Mojim sobratom in sinovom*, v kateri je opisal aretacijo in bivanje v Coroninijevi palači, da bi "razpršil dvome, nespo-razume, izmišljotine in pretiravanja, ki so o dogodku krožile". Z opisom je želel preprečiti širjenje različice, objavljene v italijanskih časopisih. Ti so namigovali na slabo ravnanje z nadškofom. Margotti pa je v svoji poslanici poudaril, da so z njim ravnali dobro, medtem ko so na drugi strani nekateri redovniki in duhovniki doživljali preganjanje in nasilje. V poslanici je tudi ostro zanikal obtožbe o nasprotovanju NOG in Osvobodilni fronti ter o netenju državljanske vojne. Pozval je Italijane in Slovence, naj si sežejo v roke, pozabijo naj medsebojne krivice ter skupno stopijo novim ciljem naproti. Poleg tega je dodal, da naj duhovniki v prihodnosti upoštevajo navodila, ki jih je izdal Sveti sedež, vzdržali naj bi se tudi udejstvovanja v političnih strankah. Duhovniki so morali po naročilu Svetega sedeža vernike poučiti o veri in krščanski nramnosti, posebno pozornost pa naj bi namenili socialnim vprašanjem (po naukih katoliške cerkve) in s trdnimi dokazi odklanjati brezbožni komunizem.²²

Nadškof je svoje pastirsko pismo za post leta 1946 poimenoval *Obnova krščanske morale*, v njem pa se je posvetil predvsem moralnemu propadanju po župnijah. Obenem je opozoril na procese, ki so potekali v Sloveniji proti duhovnikom "kot proti onim, ki so drugačnega svetovnega prepričanja", in poudaril, da se "malo upošteva vest in pravičnost pri iskanju, sodbi in obsodbi pravih krivcev vojnega gorja". Nadškof se je osredotočil predvsem na cono B, kjer so bile uvedene velike spremembe na področju sklepanja civilnih zakonskih zvez. Te spremembe je obsojal, posebej pa ga je prizadela sprememba verouka iz obveznega v neobvezni predmet, ki so ga izvajali po končanem šolskem urniku.²³

Margotti je po podpisu mirovne pogodbe z Italijo izdal 16. februarja 1947 v pričakovanju priključitve Primorske k Jugoslaviji pastirsko pismo, v katerem je svojim vernikom priporočil, naj ne zapuščajo domov. Podobno je naročil tudi duhovnikom. Pojasnil je, da bo po izvedeni dejanski priključitvi Primorske k Jugoslaviji poskrbljeno za duhovno vodstvo.²⁴ S tem pastirskim pismom se je nadškof poslovil od vernikov, ki so s priključitvijo prišli pod Jugoslavijo.

Tržaško-koprski škof Santin

Antonio Santin je prišel kot škof v Trst 3. septembra 1938. Že takoj na začetku se je srečal z močnim pritiskom na Slovence, Hrvate in Jude. V zvezi s tem se je srečal tudi z Mussolinijem in papežem Pijem XII., vendar ni prišlo do kakršnihkoli sprememb.²⁵ V pogovoru z Mussolinijem decembra 1938 sta se oba strinjala, da ni

²¹ Troha, Komu Trst, str. 178.

²² *Mojim sobratom in sinovom*. V: *Folium*, 51, 1945, št. 4-7, str. 18-22.

²³ *Obnova krščanske morale*, pastirsko pismo za post 1946. V: *Folium*, 52, 1946, št. 3, str. 9-19.

²⁴ Pastirsko pismo 16. 2. 1947. V: *Folium*, 53, 1947, št. 1-2, str. 8-12; AS 1931, mikrofili (dalje AS 1931, mfs), SOVA - UNZ, serija A, 002, II002479-82.

²⁵ Santin se je z Mussolinijem srečal dvakrat; enkrat v Trstu, 20. 9. 1938, in potem še istega leta 19. 12. v Rimu. Srečanja sta bili kasneje vir očitkov Santinu o njegovemu sodelovanju z Mussolinijem. Posebej po vojni so ta srečanja omenjali v časopisih in poskušali pokazati močno povezavo med Santinom in Mussolinijem, vendar pa Galimberti navaja ta srečanja le kot nujnost, ki jo je moral Santin kot

smiselno vsiljevati v verske obrede italijanski jezik, ker naj bi Slovenci in Hrvatje

ostali lojalni državljani, ki se v Italiji dobro počutijo. Mussolini je tako Santina povabil, naj spregovori o tem v njegovem imenu s prefekti in drugimi lokalnimi predstavniki oblasti, kar je Santin tudi storil.²⁶ Pritisk se je s tem še povečal. Proti uporabi slovenskega jezika pri maši so lokalne oblasti ponovno nastopile v Trstu leta 1940. Pritiskali so, naj odpravijo slovenske pridige in pobožnosti, kolikor jih je še ostalo. Škof se je postavil v obrambo svobode pri bogoslužju. Duhovnikom je dal navodila, naj nadaljujejo dotedanjo prakso, čeprav je le prišlo do omejitev.

Ob njegovem prihodu v Trst so bili tržaški semeniščniki v Kopru, slovenski pa v Gorici, bogoslovci pa v Centralnem medškofijskem bogoslovju v Gorici. Za vzgojo semeniščnikov je sam skrbel in skoraj nadomeščal ravnatelja. Zato so fantje trpeli predvsem zaradi nedovoljene uporabe slovenskega jezika.²⁷ Kasneje je prepovedal semeniščnikom, da bi odhajali iz župnije brez njegovega dovoljenja, celo v času praznikov, da ne bi drugi duhovniki vplivali nanje. Slovenski duhovniki v njegovi škofiji so nasprotovali njegovim načelom, kajti v slovenske župnije je nastavljal italijanske duhovnike, kar je pomenilo absolutno prevlado italijanskega jezika.²⁸

Santinovo nasprotovanje slovanskemu verskemu življenju pa ni bilo prvo te vrste, kar je tudi botrovalo njegovi nastavitvi v Trst. Pred tem je namreč deloval kot škof na Reki, kjer se je trudil italijanizirati prebivalstvo. Tako je z odlokom junija 1934 prepovedal rabo slovenskega, hrvaškega in staroslovanskega jezika v liturgičnih obredih in zahteval latinščino, vendar se duhovniki temu niso podrejali, zato je sledila grožnja suspenzov.²⁹

Med vojno je škof Santin pomagal svojim vernikom in duhovnikom z različnimi intervencijami pri oblasteh: za begunce, internirane duhovnike, za Slovence, Hrvate, Jude, obiskal je taborišči Fraschette in Cairo Montenotte, posredoval je za zapornike, za moške na prisilnem delu, partizane, za pregnane vojake, po 8. septembru 1943 pa tudi za slovenske šole in ustanove.³⁰

Santin je slovanske vernike v svoji škofiji v pastirskem pismu 3. septembra 1943 opozoril na nevarnost, ki jo je prinašalo partizansko gibanje oziroma komunistična misel.³¹ V pastirskem pismu za leto 1945 (20. januarja) je Santin opozoril na umore in prelivanje krvi. Pri tem ni neposredno navedel partizanskega gibanja, kljub temu pa je iz besedila razbrati, da gre za NOG in Komunistično partijo Slovenije. V pismu škof svari pred posamezniki, ki želijo ljudi odvrniti od Boga in Cerkve ter spodbujati nemoralno življenje in ateizem.³² Kljub svarilom pred partizanskim gibanjem je bil pri vodstvu NOG Santin bolje zapisan kot

tamkajšnji škof opraviti. (Sergio Galimberti: Santin : Testimonianze dall'archivio privato. Trst 1996 (dalje Galimberti, Santin), str. 23-24).

²⁶ Galimberti, Santin, str. 199.

²⁷ PSBL, zv. 13, str. 294-297.

²⁸ Bojana Žokalj - Jesih: Bili so Čedermaci, primorski duhovniki od konca prve do konca druge svetovne vojne. Ljubljana 1996, str. 54-55.

²⁹ Milica Kacin - Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi : Primorska 1925-1935. Koper 1990, str. 196-197.

³⁰ Galimberti, Santin, str. 35, 65, 81; PSBL, zv. 13, str. 294-297.

³¹ Galimberti, Santin, str. 73, 287-289.

³² Galimberti, Santin, str. 299.

Margotti, predvsem zato, ker je z njimi navezal stike s pomočjo župnika Budina,³³ pri čemer naj bi bil vez Janez Stanovnik.³⁴ Poleg tega se javno ni nikoli izrekel proti NOG,

kar so storili nekateri drugi škofje, npr. ljubljanski škof Gregorij Rožman.³⁵ Santinovo držo so v vodstvu NOB pozitivno sprejeli. V pričakovanju konca vojne, 29. aprila 1945, je Santin nastopil na radiu in prebivalce pozval, naj bodo mirni, naj pozabijo na neporavnane račune in maščevanje ter naj ne povzročajo nemirov ter izgredov.³⁶

Slabi in napeti odnosi med škofom Santinom in velikim delom slovenskih duhovnikov iz predvojnega obdobja, ki so bili posledica Santinovih zahtev po italijanizaciji verskega življenja, so zaznamovali tudi prva povojna leta. Škof Santin je sicer aktivno posegel v politiko. Zavzemal se je namreč za vzpostavitev mej po Wilsonovi črti.³⁷ Po osvoboditvi se je 4. maja 1945 srečal s predstavnikoma novih jugoslovanskih oblasti - Vladom Vodopivcem in Francem Štoko³⁸ - in poskušal posredovati med sovražnimi stranmi: umikajočimi se nemškimi enotami in partizanskimi silami. Poskušal je preprečiti vsesplošno zapiranje Italijanov, sprostitvev maščevalnih sil nad prebivalstvom kot povračilo za leta pod fašizmom in množično ropanje po Trstu. Opozarjal je pred zapiranjem ljudi brez kakršnihkoli dokazov.³⁹ Poleg tega je Santin v primerjavi z Margottijem ostal na svojem mestu in nadaljeval delo.

V začetku junija 1945 je v Primorskem dnevniku izšla njegova izjava o prijaznem postopanju slovenskih oblasti in neoviranem verskem življenju v Trstu. V izjavi je Santin poudarjal, da ni ujet ali zasledovan v svojem stanovanju, da so oblasti do njega prijazne. Poleg tega naj bi se sam odločil skrajšati procesijo, ki so jo jugoslovanske oblasti pomagale izpeljati.⁴⁰

Santin je poskušal narediti korak v smeri zahtev slovenskih duhovnikov po neoviranem delovanju v slovenskem jeziku, zato je 15. julija 1945 imenoval paritetno komisijo iz štirih italijanskih in štirih slovenskih duhovnikov. Komisija naj bi preučila slovenske zahteve na področju bogoslužja, vendar je bila zaradi

³³ Ivan Budin, duhovnik (Miren pri Gorici, 25. 12. 1905 - Miren pri Gorici, 11. 1. 1990).

³⁴ Janez Stanovnik, politik (Ljubljana, 4. 8. 1922).

³⁵ Juvančič, Goriški nadškof, str. 152. Škof Rožman se je v Pastirskem pismu o nevarnosti brezbožnega komunizma (Ljubljanski škofijski list, 30. 11. 1943) pridružil papežu in obsodil komunizem. V pismu je vernikom pojasnil nevarnosti brezbožnega komunizma, "ki je pri nas z narodnimi gesli mnoge prevaral in se pod krinko osvobodilne vojske skuša polastiti oblasti, da bi do konca dovršil svojo krvavo revolucijo in družbo po brezbožnih načelih, kakor je to storil pousod, kjer je mogel priti vsaj začasno do oblasti".

³⁶ Galimberti, Santin, str. 303.

³⁷ Troha, Komu Trst, str. 167-168. Wilsonova črta se je od ostalih razlikovala predvsem v spodnjem delu, kjer je Italiji prisodila še vse ozemlje zahodno od Divače - Hrpelj - Buzeta - Učke - Šumberga, kar je Santin močno zagovarjal z namenom zaščite Pulja, Rovinja in Poreča.

³⁸ Vlado Vodopivec, borec NOV in politični delavec (Gorica, 27. 1. 1898 - Ljubljana 27. 12. 1982). Ob osvoboditvi leta 1945 je bil prvi komandant mesta s činom polkovnika. Franc Štoka psevdonim Rado, borec NOV in politični delavec (Kontovel pri Trstu, 11. 8. 1901 - Ljubljana, 25. 8. 1969). Prve dni maja 1945 je skupaj z zavezniki vodil pogajanja za predajo zadnjih nemških oporišč v mestu. Po osvoboditvi je bil izvoljen za prvega podpredsednika mestnega osvobodilnega sveta za Trst (PSBL, zv. 15, str. 584-585).

³⁹ Galimberti, Santin, str. 83, 303-304.

⁴⁰ Primorski dnevnik (dalje PD), 2. 6. 1945, Izjava tržaškega škofa o prijaznem postopanju naših oblasti in neoviranem verskem življenju v Trstu.

odhoda dveh slovenskih članov razpuščena. Na predlog preostalih dveh slovenskih članov msgr. Jakoba Ukmarja⁴¹ in Lojzeta Škerla⁴² v Trstu je bilo sicer znova uvedeno slovensko bogoslužje v cerkvi sv. Antona in sv. Vincenca, kar pa odnosov med slovenskimi duhovniki in škofom ni izboljšalo. Santin je bil do hrvaških duhovnikov bolj popustljiv, saj je imel ob odprtju semenišča v Pazinu leta 1945 mašo v hrvaškem jeziku, Božu Milanoviću⁴³ pa je dal dovoljenje za odhod na mirovno konferenco v Pariz poleti 1946.

Josip Vidav⁴⁴ je 10. septembra 1945 na pobudo Virgila Ščeka⁴⁵ sklical sestanek slovenskih duhovnikov v tržaško-koprski škofiji, o katerem Santin ni bil obveščen. Ker je za sestanek vseeno izvedel, je tja poslal Jakoba Ukmarja z naročilom, naj duhovnike opomni na njihovo poslušnost škofu. Vidav je sestanek ponovno sklical po enem tednu, a ga je škof znova prepovedal. Vidav je zato dokončno odpovedal sestanek in se opravičil škofu, da je to naredil na željo Ščeka. S tem se je spor med Santinom in Ščekom še povečal.⁴⁶ V napadih na škofa v Primorskem dnevniku je s svojimi članki sodeloval tudi Šček, kar je Santina, ki ga je skrbel predvsem vpliv Ščeka na ostale slovenske duhovnike v tržaško-koprski škofiji, hudo motilo.⁴⁷ Škof je zato onemogočil obnovitev Zbora svečnikov sv. Pavla, ker so se njegovi voditelji izrekli za OF.⁴⁸

Slovenskim vernikom je 22. junija 1946 poslal pastirsko pismo z naslovom "*Ljubljenim vernikom slovenske in hrvaške narodnosti*", v katerem je poudaril, da ni bil naklonjen fašizmu in ni podpiral ukinitve slovenskih organizacij ter šol. Škof je zapisal, da je vedno nastopal v obrambo Slovencev in ob prihodu v Trst izdal naročilo, naj se po cerkvah brez njegovega dovoljenja ne spreminja jezik. Škof je naštel svoja posredovanja za zaprte v taboriščih, za zaprte in mučene Slovence pri Nemcih. Slovenci naj bi v njem našli branitelja pred nasiljem okupatorja (poboji, požigi). Fašistične oblasti naj bi mu tudi grozile z zaporom in konfinacijo.⁴⁹ Duhovniki pisma niso hoteli prebrati, ker se z njegovo vsebino niso strinjali, po grožnji s cerkvenimi kaznimi pa so ga prebrali vsi razen Ukmarja v Škedenju.

Santin je 2. julija 1946 sklical shod duhovnikov, katerega uradni namen je bil, da bi se izboljšali odnosi med slovensko in italijansko duhovščino v škofiji. Na shodu je bilo malo slovenskih in hrvaških duhovnikov. Večina se ga demonstrativno namreč ni udeležila, ker se je bala, da bo to videti kot politična podpora

⁴¹ Jakob Ukmar, duhovnik, nabožni pisatelj (Opčine pri Trstu, 13. 7. 1878 - Škedenj, 2. 11. 1971).

⁴² Lojze Škerl, duhovnik (Sežana, 24. 4. 1914 - Opčine pri Trstu, 9. 3. 1995).

⁴³ Božo Milanović, duhovnik (Kringa v Istri, 10. 10. 1890 - Pazin, 29. 12. 1980).

⁴⁴ Josip (Jože) Vidav (Vidau, Vidali), duhovnik (Opčine pri Trstu, 5. 3. 1894 - Rodik, 10. 4. 1974).

⁴⁵ Virgil Šček, duhovnik, politik, narodnoobrambni delavec, poslanec, urednik in pisec (Trst, 1. 1. 1889 - Ljubljana, 6. 7. 1948). V letih 1921-1923 je bil poslanec v italijanskem državnem zboru, kjer se je zavzemal za pravice slovenske manjšine. Aktivno je sodeloval pri razvoju primorskega tiska, bil je pobudnik Goriške Mohorjeve družbe, izdajal je več katoliških glasil in otroških revij. Zaradi suspenza 1927 je postal župnijski upravitelj v Avberju, kjer je skrbel za bogato duhovno življenje župnije. Po drugi svetovni vojni se je aktivno vključil v prizadevanja za priključitev Primorske k Jugoslaviji. Zaradi spora s škofom Santinom je bil ponovno suspendiran, vendar je pred objavo suspenza umrl julija 1948 (PSBL, zv. 15, str. 520-521).

⁴⁶ Galimberti, Santin, str. 188.

⁴⁷ Galimberti, Santin, str. 189-190.

⁴⁸ Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka 1918 - 1947 (Viri 11). Ljubljana 1997 (dalje Korespondenca), str. 195.

⁴⁹ AS 1487, š. 18. Mojim vernikom slovenskega in italijanskega jezika; Galimberti, Santin, str. 333-335.

škofu.⁵⁰ Prisotni slovenski in hrvaški duhovniki so sicer na tem sestanku soglasno sprejeli poslušnost škofu in Cerkvi ter obsodili napade na škofa v časopisju in nasilna dejanja proti duhovnikom. Obenem so pripomnili, da vsa Santinova dejanja niso v redu. Ukmar je dobil nalogo, da zbere vse pripombe. V promemoriji je tako

najprej poudaril zvestobo slovenskih duhovnikov katoliški cerkvi in pokorščino škofu ter obžaloval nasilna dejanja oblasti proti cerkvenim hierarhom. Poleg je priložil pritožbe zaradi političnega delovanja škofa in zapostavljanja slovenščine.⁵¹ Pri tem je Ukmar v pismu škofu pojasnil, da naj tega dejanja ne sprejme kot nasprotovanje njemu, ampak kot odkritosrčno dejanje slovanskih duhovnikov v njegovi škofiji.⁵²

Slovensko časopisje se je na sklicani sestanek odzvalo s posebnim člankom v Ljudski pravici, kjer so Santinov poskus označili kot reševanje lastne kože in vzbujanje videza dobrohotnosti do slovenskih duhovnikov: "*Leta 1939 je sklical konferenco vseh duhovnikov svoje škofije. Nekateri slovenski duhovniki so izostali, ker so zaslužili nakano. Bil je velik pomp s sprejemom, z govori, celo s fotografom. Nekaj dni potem je bilo poslano poročilo v Rim: nihče ne preganja ne vernikov ne duhovščine; nasprotno, vsi so složni in sporazumni, tesno zbrani okrog svojega škofa. Dokaz: fotografija. Danes, sedem let kasneje, škof Santin ponavlja ta poskus. Od približno 300 duhovnikov tržaške škofije se je letošnjemu Santinovemu pozivu na sestanek odzvalo okrog 100 duhovnikov. Komaj polovica Italijanov in približno pet Slovanov.*"⁵³

Škof Santin je 4. julija 1946 zaradi okrožnice, ki je pozivala na abstinenco na sklicanem sestanku, suspendiral Virgila Ščeka (odvzel mu je pravico maševanja in delitve zakramentov ter s tem vir preživljanja), in dekana v Klancu Gabrijela Piščanca, ki mu je odvzel mašo in dekanat.⁵⁴

Santin je očital Ščeku zavzemanje za priključitev Primorske k Jugoslaviji, medtem ko je sam odkrito nasprotoval omenjeni priključitvi. Na ameriške in angleške cerkvene dostojanstvenike je naslovil brzojavko, v kateri je obsodil "*krivične odločitve*" v Parizu. Poleg tega je pisal zunanjim ministrom odločilnih držav (z izjemo Sovjetske zveze), da so predlagani sklepi mirovnih pogajanj velika krivica in zanikanje etničnega principa.⁵⁵ Že maja 1945 se je Santin obrnil na generala Harolda R. Alexandra, da bi bil tudi vzhodni del Istre pod anglo-ameriško za-

⁵⁰ Korespondenca, str. 175.

⁵¹ Troha, Komu Trst, str. 173.

⁵² Galimberti, Santin, str. 191.

⁵³ Ljudska pravica, 19. 7. 1946, Fašistična politika škofa Santina.

⁵⁴ Nadškofijski arhiv Ljubljana (dalje NŠAL), Društva in ustanove, š. 50, Ustanovni občni zbor CMD 1949, str. 40; Troha, Komu Trst, str. 173. Santin je Virgilu Ščeku očital pretirano nacionalno zavzemanje na strani jugoslovanskih oblasti ter pomanjkanje duhovniškega čuta in morale. Poleg Ščeka je kot duhovnike, ki dajejo duhovniškemu poklicu slab zgled, navedel še duhovnike, ki "*delajo politične kariere na strani OF*": Anton Piščanec, Gabrijel Piščanec, Franc Malalan, Ivan Bidovec in Tone Požar. Škof se je zavedal, da ga slovenski duhovniki ne marajo, vendar večina proti njemu ni javno nastopala. Santin je bil do delovanja Boža Milanovića bolj spravljiv, kajti za njegovo delo je menil, da je "kljub močni nacionalni usmerjenosti in političnemu udejstvovanju" usmerjeno v modus vivendi med duhovniki, ki živijo pod Titovo oblastjo, in komunističnimi oblastmi. Poleg tega se je Milanović pogosto obračal tudi na škofa in ga obveščal o dogajanju (Galimberti, Santin, str. 193-194).

⁵⁵ Korespondenca, str. 192; Galimberti, Santin, str. 336-337.

vezniško upravo.⁵⁶ Santin je v prvi polovici leta 1946 napisal tudi več pisem, naslovljenih na diplomate in cerkvene dostojanstvenike, kjer je opisoval potrebo po priključitvi Julijske krajine k Italiji. Nato je 7. julija 1946 poslal telegram tudi trem kardinalom v Chicagu, Detroitu in Londonu s prošnjo, naj pomagajo, da se tudi v Julijski krajini ne razbohoti komunizem.⁵⁷

Santin tudi ni dovolil verskega tednika v slovenščini. Po prenehanju izhajanja časopisa *Božji vrelci*, ki je bil strogo verski, je 8. maja 1947 začel izhajati katoliški *Teden*, katerega urednik je bil Andrej Gabrovšek. Julija 1948 je umrl Šček in *Teden* bi, če bi ignoriral njegovo smrt, popolnoma izgubil verodostojnost v očeh vernikov in tudi duhovnikov, ki so Ščekovo delovanje na Tržaškem pred tem večinsko podpirali. Urednik Gabrovšek je kot njegov dolgoletni prijatelj zato napisal nekrolog, v katerem pa ni zamolčal dejstva, da je bila tedaj že večina slovenskih duhovnikov nasprotna Ščekovi polemiki s cerkvenimi oblastmi. Škof Santin je zato 19. avgusta 1948 časopis ukinitil.⁵⁸

Med svojim delovanjem je Santin ob obiskih v slovenskih krajih doživel napade, ki so jih spodbujale Slovansko-italijanska antifašistična unija (SIAU) in OF. Najbolj odmeven napad je bil 19. junija 1947 v Kopru, ko so v koprski stolnici praznovali svojega zavetnika sv. Nazarija.⁵⁹ Škof je prišel v Koper sam, brez spremstva, saj so tudi njegovega tajnika pogosto napadali. Poleg tega naj bi bil sam bolj neopazen. V semenišču so ga pričakale štiri osebe, ki so se predstavile kot odposlanci zunaj zbrane množice in od njega zahtevale, naj takoj zapusti Koper. Škof se je odločil ostati, saj je bilo v Kopru veliko število vojakov in policistov, ki bi lahko vzpostavili red. Odposlanci so odvrnili, da ne prevzemajo odgovornosti za dejanja množice, ko bo izvedela za škofov prihod v Koper. Med tem časom so se že začeli zbirati številni protestniki, ki so prihajali tudi iz delavskih četrti Trsta.

Množica je poskušala vdreti v semenišče, zato se je škof umaknil v notranje prostore. Približno dvajset ljudi je vseeno vdrlo v semenišče, napadlo škofa in uničilo opremo. V času napada je bila prisotna tudi Narodna zaščita, ki v napad ni posegla. Po napadu je zdravnik oskrbel Santina, medtem ko je množica pred semeniščem še vedno glasno protestirala. Narodna zaščita je potem organizirala prevoz Santina do meje v tovornjaku, ki ga je ves čas spremljala množica protestnikov.⁶⁰

Težave škofov pri vzpostavljanju jurisdikcije

Slovenski časopisi so se takoj po osvoboditvi pripravili na množično preganjanje obeh škofov. V Primorskem dnevniku in Ljudskem tedniku v Trstu, Soškem tedniku v Gorici, Primorski borbi v Ajdovščini, Slovenskem poročevalcu in Ljudski pravici v Ljubljani so izhajali skoraj identični članki, ki so opisovali delovanje obeh škofov. Člankom, ki so izhajali v časopisih OF in KP, so protiutež predstavljali članki v Slovenskem Primorcu, ki so ostro zanikali vsebino člankov v prej omenjenih časopisih.

⁵⁶ Galimberti, Santin, str. 315-316.

⁵⁷ Prav tam, str. 237-276, 337.

⁵⁸ Troha, Komu Trst, str. 173-174.

⁵⁹ Sv. Nazarij goduje 19. 6. in je zavetnik koprške stolnice.

⁶⁰ Galimberti, Santin, str. 111-114, 352-354.

Članki, naperjeni proti škofoma, so začeli izhajati že takoj po vojni, vendar pa je največ obtožujočih člankov izšlo junija 1946, ko so vsi časopisi obširno pisali o delovanju obeh škofov. Časopisna kampanja je bila povezana z birmovanji, saj so se birmovanja začela v poznem spomladanskem času, junija pa jih je bilo največ. V časopisih in na množičnih sestankih so izvedli skupno kampanjo, da bi preprečili birmovanja in obiske obeh škofov v coni B. Prav birmovanja so bila priložnost, kjer je bilo prisotnih veliko ljudi in so partijski aktivisti lahko spodbujali nasprotovanje škofoma.

Članki so posebno pozornost namenjali predvsem "fašističnemu delovanju" Margottija. Predvojno in medvojno obnašanje Margottija je piscem člankov namreč močno olajšalo delo, saj je bila naklonjenost nadškofa italijanski vojski prebivalstvu precej poznana. Pisci so tako samo morali povezati italijanske vojake, Margottija in fašistične zločine, da so bralci videli v Margottiju "krvnika".⁶¹

Pri slovenskih oblasteh je prevladovalo stališče, da je treba člankom za njihovo večjo verodostojnost dodati pisne dokaze. V ta namen so objavljali Margottijeva pisma in mnenja, ki so jih o njem pisali fašistični funkcionarji. Margottijevo delo za poitalijančevanje in prijateljevanje naj bi fašistična vlada tudi finančno nagradila.⁶² Posebno nasprotovanje pa naj bi pri ljudeh povzročilo prisrčno komuniciranje med Mussolinijem in Margottijem. Nadškof naj bi, kot so pisali, Mussoliniju poslal več čestitk in posebno poslanico, polno blagoslovov in najboljših želja, da bi fašistične armade premagale sovražnike in diktirale fašistični mir.⁶³ Opisovanja Santinovega sodelovanja s fašističnimi veljaki je bilo občutno manj, povezovali so ga le z Mussolinijem, na podlagi dveh že omenjenih srečanj.⁶⁴

Medtem ko je Primorska borba v glavnem prinašala članke o Margottiju, sta Primorski dnevnik in Ljudski tednik pisala o obeh škofih skupaj, nekaj člankov pa je bilo posvečenih vsakemu posebej. Veliko besed so namenili obnašanju škofov do slovenskega prebivalstva in slovenske kulture. Močno so poudarili, da jim ne gre za "boj proti katoliškim škofom, ampak za boj proti italijansko fašistični politiki škofov, ki je stremela za tem, da pomaga poitalijančiti slovensko in hrvaško ljudstvo Primorja". Škofa naj bi ves čas delovala proti slovenskemu narodu. Dopustila naj bi preganjanje slovenske duhovščine samo zato, ker je branila slovenske pravice in pravice hrvaškega ljudstva.⁶⁵

V Primorskem dnevniku so izhajali tudi članki s krajšimi opisi zgodovine slovenskih goriških in tržaških škofov. Izpostavljali so škofa Alojzija Fogarja in Frančiška Borgio Sedeja, predvsem njuno delo za ohranitev slovenskega jezika, ter opisovali njun dober odnos s slovenskimi duhovniki. Na drugo stran so postavili oba aktualna škofa in njun odnos do slovenskih duhovnikov. Članki so namigovali na nujno potrebno odstranitev obeh škofov, ki bi ju nadomestili s slovenskima škofoma.⁶⁶

Sovražno naravnani članki so dali vedeti, da je "ljudstvo" tisto, ki nasprotuje

⁶¹ Primorska borba (dalje PB), 6. 4. 1946, Med fašisti je dvignil glavo tudi nadškof Margotti.

⁶² PB, 6. 4. 1946, Med fašisti je dvignil glavo tudi nadškof Margotti; Slovenski poročevalec (dalje SP), 15. 8. 1945, Škof - fašist, razkritja o delovanju goriškega nadškofa Margottija.

⁶³ PB, 6. 4. 1946, Med fašisti je dvignil glavo tudi nadškof Margotti.

⁶⁴ PD, 16. 6. 1946, Fašistični škof napada slovanske duhovnike.

⁶⁵ PD, 9. 7. 1946, Nočemo več krivic.

⁶⁶ PD, 5. 6. 1946, Paberki iz novejše zgodovine goriške in tržaško škofije; PD, 15. 6. 1946, Vsa Koprščina na braniku svoje narodne časti.

škofoma. Ljudstvo naj bi bilo tudi tisto, ki ju bo obsodilo in spodilo iz cone B. Že naslovi člankov so na to nakazovali, kar se je v vsebini le še stopnjevalo. Naslovi, kot so "*Ljudstvo se ne more pomiriti*" ali pa "*Ljudstvo se bo odločilo*", so prinašali pompozne članke o pismih ljudi, ki so se jim dogajale razne krivice. Namen pisem je bil vzbujati sovraštvo do škofov. Protestna pisma naj bi napisali revni, trpeči ljudje npr. preprosta kmetica s tremi otroki, oče, ki je v vojni izgubil dva sinova.⁶⁷ Poseben učinek pa naj bi imela mnenja krščanskih mater, ki niso hotele poslati otrok k birmi, ker bi jih birmal Margotti.⁶⁸ Ogorčenje so poskušali vzbuditi tudi z omenjanjem padlih partizanov in invalidov v boju za osvoboditev Primorske, pri čemer so precej pretiravali: "*Nihče od teh škofov se ni zanimal za usodo tistih desetisočev invalidov, ki so postali invalidi v bojih za osvoboditev Trsta in Julijske krajine.*"⁶⁹

Člani SIAU v coni A (Kobarid, Bovec) in v coni B (Idrija, Košana, Postojna, Tolmin) so na raznih sestankih pripravljali proteste proti Margottiju in odvrčali ljudi od pošiljanja otrok k birmi, do česar je tudi prišlo.⁷⁰ Prisotnost Margottija naj bi bila za slovenske vernike žaljiva in naj bi jih odvrčala od verskih obredov.⁷¹ Vernike naj bi prisotnost Margottija tako motila, da so celo pisali papežu. Prebivalci Cerovega in Snežatna so v pismu papežu zahtevali premestitev nadškofa in na njegovo mesto postavitev nadškofa slovenske narodnosti.⁷²

Uredništva časopisov so ves čas prejemale številna pisma protestov iz vseh krajev Primorske. Večino pisem naj bi objavili, "*da bo svet spoznal iz njih, kaj naše ljudstvo boli in kaj hoče*".⁷³ Pisma so bila namenjena predvsem prebivalcem, ki naj bi s pomočjo časopisne kampanje in množičnih sestankov prišli do spoznanja, kakšen je goriški nadškof. Po številu objavljenih člankov prednjači Margotti, ki ga tudi izpostavljajo kot bolj naklonjenega fašizmu.⁷⁴ Škofu Santinu niso tako močno očitali sodelovanja s fašističnimi oblastmi, bolj so ga kritizirali zaradi nasprotovanja slovenskim duhovnikom in oviranja slovenskega kulturnega življenja. Nevenka Troha poudarja, da so napadi na Santina in Margottija sicer potekali vzporedno, vendar naj bi bili po njenem mnenju napadi na Margottija vseeno manj goreči. Njegovo delovanje med ljudmi naj ne bi vzbujalo toliko nasprotovanja kot izrazito proitalijansko delovanje Santina tudi po letu 1945.⁷⁵ Pregled vseh tedanjih časopisov kaže, da so pri Margottiju izbrali opisovanje njegovega delovanja v času fašizma zaradi njegove neaktivnosti po končani vojni in močnejših vezi z italijanskimi generali. Santin je bil v primerjavi z Margottijem po vojni v večjem konfliktu s slovenskimi duhovniki. Spori so pripeljali celo do suspenzije duhovnikov, ki je močno odmevala ne samo med slovenskimi duhovniki ampak tudi v slovenski javnosti, saj je šlo celo za velikega slovenskega domoljuba Ščeka.

Oblasti so nasprotovanje škofoma dopolnile s konkretnimi protesti pred bir-

⁶⁷ PB, 8. 6. 1946, Vaše krvave roke, gospod Margotti, se ne smejo dotikati naših nedolžnih otrok.

⁶⁸ PD, 4. 6. 1946, Val ogorčenja po vsej deželi; 12. 6. 1946, Ljudstvo se ne more pomiriti.

⁶⁹ PD, 18. 5. 1946, Nekaj pripomb k "zaskrbljenosti" tržaškega in goriškega škofa.

⁷⁰ PB, 15. 6. 1946, Ljudstvo je odgovorilo na Margottijeva izzivanja.

⁷¹ Soški tednik (dalje ST), 22. 6. 1946, Tiho, tiho prav počasi, da stopinja se ne glasi.

⁷² PD, 8. 6. 1946, Sredstva, ki ne posvečujejo dobrega namena.

⁷³ PD, 5. 6. 1946, Mar naj se nadaljuje?

⁷⁴ PD, 9. 7. 1946, Nočemo več krivic.

⁷⁵ Troha, Komu Trst, str. 176-179.

mami in fizičnimi napadi na oba škofa. Župnije so se v letu 1946 sicer množično pripravljale na birmo, saj so bile v zadnjih dveh letih vojne velike težave pri izvajanju verskih obredov. Otroci so obiskovali veroučno pripravo na birmo, župnije pa so poskušale praznično okrasiti cerkve za veliko slovesnost. V škofijskih pisarnah v Gorici in Trstu so pripravili razpored birmovanj. Lokalne oblasti so bile seznanjene z dogajanjem v župnijah in so se na napovedana birmovanja pripravila. Okrajni komiteji KPS so spodbujali partijske celice po posameznih krajih, naj "*razvijejo močno kampanjo proti udeležbi otrok na birmi*". Ljudem so morali v

govorih nazorno prikazati vsa "*nečastna dejanja*", ki naj bi jih Margotti in Santin izvršila v času fašistične Italije, med vojno in po osvoboditvi.⁷⁶

Med prebivalci posameznih krajev je steklo agitiranje proti škofu; partijski organi so pripravljali množične sestanke in v časopisju so se pojavljali članki proti škofoma. Aktivna propaganda naj bi prepričala vernike, naj se ne udeležijo birmovanja, ampak ob prihodu škofa protestirajo. Kjer kampanja proti škofoma ni zadostovala, so pristojne lokalne oblasti obiskale duhovnike. Tem so zagrozili, da ne morejo poskrbeti za varnost škofov, če pa bi se škofu kaj zgodilo, bi bili duhovniki sami odgovorni. V kolikor pa bi duhovniki vztrajali, da mora birmati Santin, so pripravili tudi demonstracije in razne protestne shode. Oblasti so se pripravile tudi za primer, če bi škof Santin za birmanje pooblastil duhovnika v okraju. V takšnih primerih bi proti duhovniku uvedli sankcije.⁷⁷

Številna množična zborovanja, ki so potekala po vaseh, so oblastem prinesla določene uspehe, s katerimi so bili okrajni komiteji KPJK zadovoljni. Pri teh zborovanjih je bil poudarek na ženskah kot moralnih stebrih v družinah, ali pa tudi zato, ker so bile oblasti prepričane v žensko podvrženost vplivu duhovnikov. Zanje so sklicevali dobro organizirane sestanke, kjer je bila udeležba precejšnja. Govorniki so podrobno opisovali delovanje "*protijudske duhovščine*", pri čemer pa se niso omejili le na primorske duhovnike in oba škofa, temveč so poseben poudarek namenili tudi ljubljanskemu škofu Rožmanu. Sestanki so bili precej uspešni, saj "*ko so naše žene vse to slišale, se je marsikateri utrnila solza, ker so spoznale svojo prejšnjo zablodo*".⁷⁸ Pogosto so bili rezultat sestankov protestna pisma udeležencev, nastala je tudi cela vrsta resolucij proti škofoma. Udeleženci sestankov so podpisovali izjave po nareku voditeljev sestankov.⁷⁹ Ponekod se ljudje na sestankih niso pustili prepričati in so vseeno vztrajali pri odločitvi za birmo svojih otrok. Zaradi velike kampanje proti birmi pa so odpravili zunanje priprave - slavoloke, krašenje z rožami.⁸⁰

SIAU je s parolo "*Otroke ne bo birmal fašistični škof!*" spomladi pozvala na abstinenco, ki je bila v slovenskih krajih tržaško-koprske škofije, razen v Tomaju, kjer je bil župnik Albin Kjuder, popolna.⁸¹ Na poti na birmo v Sežano 23. junija

⁷⁶ Pokrajinski arhiv Nova Gorica (dalje PANG), Okrožni komite KPS za Goriško, š. 1, Zapisnik seje okrožnega komiteja ZKMJK za Goriško, 3. 6. 1946.

⁷⁷ Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), Okrajni komite KPS Postojna, š. 2, Zapisnik seje okrajnega komiteja, 12. 8. 1947

⁷⁸ PANG, Okrožni komite KPJK za vzhodno Primorsko, š. 3. Zapisnik seje okrajnega komiteja KPJK za Vipavsko, 12. 9. 1946.

⁷⁹ PANG, Okrožni komite KPJK za vzhodno Primorsko, š. 4. Poročilo o nasprotovanju škofom, Agit-prop pri okrožnem komiteju KPJK za vzhodno Primorsko.

⁸⁰ PANG, Okrožni komite KPS za Goriško, š. 1, 15-dnevna poročila, 3. 5. 1946.

⁸¹ Troha, Komu Trst, str. 166-174.

1946 so tako Santina kamenjali, zato se je moral vrniti v Trst.⁸² V Miljah so sklenili, da škofu ne bodo pustili birmati, prav tako ni mogel ostati v Kopru na že omenjenem prazniku sv. Nazarija. Italiji naklonjeni Tržačani pa so škofu med procesijo sv. Rešnjega telesa izkazali množično podporo tudi s tisoči podpisi, ki so jih zbirali ob vhodih v cerkev. Polemika o vprašanju birmo se je nadaljevala leta 1947, ko je škof Santin razglasil birmo za slovenske otroke v Trstu pri sv. Antonu. Šček je svetoval, naj množičen obisk preprečijo, ker bo sicer škof triumfiral. Priporočal je, naj omogočijo v coni A in coni B birmanje slovenskemu kanoniku.⁸³ Poleg onemogočanja birmovanja je iz Ščekovih pisem Borisu Kraigherju razvidno, da so pripravljali kampanjo proti odstranitvi Santina, pri kateri naj bi sodeloval tudi Šček.⁸⁴ Aprila 1946 je v pismu Borisu Kraigherju glede Santina poudaril: "*Kar se škofa tiče, upam, da si prišel do spoznanja, da je ta škof najbolj nevaren od vseh in v duši fašist, dočim so drugi oportunisti več kot fašisti.*" Kampanja ni uspela, zato so jugoslovanske oblasti po nekaj mesecih prenehale z njo.⁸⁵

Tudi v goriški nadškofiji je spomladi 1946 potekala kampanja proti birmanju. V dnevniških zapisih škofijskega lista je zabeleženo pet primerov, ko nadškofu ni bilo dovoljeno birmati: v letu 1946 v Kanalu, Solkanu in Vrtojbi, v letu 1947 pa v Štandrežu in Borjani.⁸⁶ Ob birmi v Solkanu junija 1946 so ga ob izhodu iz cerkve kamenjali. V odgovor je bila 20. junija 1946 ob prazniku sv. Rešnjega telesa velika manifestacija solidarnosti s škofom, na kateri so bili tako Italijani kot Slovenci. Na njej je nadškof zaradi kampanje proti njemu in veri razglasil izobčenje sodelavcev časopisov *Il Lavoratore*, *Fronte unico*, *Primorski dnevnik* in *Soški tednik*.⁸⁷ Po posameznih krajih so s pomočjo časopisja pripravili povračilni ukrep nadškofovi objavi izobčenja. Ena od uradnic na uradu za tisk je podala službeno odpoved zaradi izobčenja. V strahu, da bo prišlo do množičnih odpovedi, so v tisku pripravili akcijo proti Margottiju.⁸⁸

Zaradi vse večjih težav pri birmovanju v coni B je Margotti večkrat pooblastil za birmovanje msgr. Mihaela Toroša,⁸⁹ profesorja cerkvenega prava v goriškem bogoslovju. Toroš je birmal le v večjih središčih z velikim številom birmancev,⁹⁰ nekajkrat pa je Margotti tudi birmal številne slovenske birmance, ki so kljub stalni komunistični obrekovalni kampanji prihajali v Gorico iz obeh con.⁹¹

Santin je zaradi velikih težav pri birmovanjih pooblastil za birmovanja Jakoba Ukmarja, vendar pa to ni zaustavilo težav, čeprav je bil Ukmar Slovenec. Tako je npr. 22. avgusta 1947 potekala v Kubedu birma za 800 birmancev. Že zjutraj se je

Albin Kjuder, apostolski administrator (Dutovlje na Krasu, 25. 2. 1893 - Sežana, 12. 3. 1967).

⁸² Korespondenca, str. 175.

⁸³ Troha, Komu Trst, str. 166-174.

⁸⁴ Korespondenca, str. 159.

⁸⁵ Nevenka Troha: Politično delovanje Virgila Ščeka po maju 1945. V: *Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka* (Knjižnica Annales 24). Koper 2001, str. 83.

⁸⁶ Franc Kralj: *Cerkveni in verski položaj Slovencev na Goriškem v letih 1940-1947*. V: *Cerkev in družba na Goriškem ter njihov odnos do vojne in osvobodilnih gibanj*, Gorica 1997 (dalje Kralj, *Cerkveni in verski položaj*), str. 130.

⁸⁷ Troha, Komu Trst, str. 176-179.

⁸⁸ PANG, Okrožni komite KPS za Goriško, š. 1, Poročilo glavnemu komiteju KPJK, 24. 6. 1916.

⁸⁹ *Mihael Toroš*, goriški apostolski administrator (Medana v Goriških brdih, 12. 8. 1884 - Kapela pri Novi Gorici, 29. 12. 1963).

⁹⁰ Franc Rupnik: *Slovenska Cerkev na Goriškem med leti 1945-1965*. V: *Cerkev in družba na Goriškem ter njihov odnos do vojne in osvobodilnih gibanj*. Gorica 1997, str. 297.

⁹¹ Kralj, *Cerkveni in verski položaj*, str. 130.

zbrala skupina 50 ljudi (med njimi so bili predvsem člani partije), da bi preprečili birmo, če bi slučajno prišel škof Santin ali njegov tajnik Edoardo Marzari. Skupina je vse prihajajoče ljudi spraševala, kdo so in kam gredo. Prepričati so se hoteli, da ni med njimi škofa Santina. Namesto njega je prispel Santinov pooblaščenec Jakob Ukmar. Zbrani ob njegovem prihodu niso preprečili birmovanja, odpadel pa je sprejem. Birma vseeno ni potekala neovirano, kajti med pridigo sta se v cerkvi zbrali dve skupini, ki sta Ukmarja zasmehovali in povzročali nered. Ljudje zaradi hrupa niso mogli poslušati pridige, pa tudi pri molitvah, razen tistih v neposredni

bližini niso odgovarjali. Med birmovanjem je bil po celi vasi hrup, v gostilni in po vasi so ljudje namreč prepevali in igrali na harmoniko, proti večeru pa so plesali. Birma je bila kljub velikim težavam vseeno izvedena, pri čemer je bilo za oblasti precej boleče, da so bili med birmanimi otroci tudi številni otroci partijcev.⁹²

Birmovanja v coni A, ki so bila pod cerkveno upravo goriške nadškofije, so potekala pod strogim nadzorom tamkajšnih oblasti. S strogim nadzorom so poskušali preprečiti proteste proti nadškofu. Pred birmo so tudi prebelili zidove, ki so bili popisani z gesli proti škofoma.⁹³

Tako je bila v Kanalu, ki je sodil v cono A, avgusta 1947 napovedana birma. Po zapisnikih okrajnega komiteja je 14. avgusta 1947 Margotti prispel v Kanal v spremstvu CP, detektivov in inšpektorjev, vseh skupaj naj bi bilo 30 mož. Vsi so bili oboroženi s pištolami, avtomatskimi puškami in brzostrelkami. Poleg posadke, ki je spremljala nadškofa, se je v tem času povečalo tudi število policistov s 35 na 130. Policija je tudi preventivno aretirala nekatere člane KP v Kanalu, po izpustu pa so ostali pod nadzorom. CP je obenem poskušala ugotoviti, kdo je trosil letake proti škofu Margottiju. Na dan birmovanja je bila cerkev močno zastražena, preverjali so sumljive osebe, birma sama pa je potekala pod strogim nadzorom, tako da ni prišlo do izgredov.⁹⁴

Odzivi duhovnikov na dejanja svojih predstojnikov

Razdvojenost med duhovniki v obeh primorskih škofijah je povzročilo tudi opredeljevanje glede podpore škofoma. V goriški nadškofiji so se duhovniki razdelili v dve skupini. Večina je podpirala škofa zaradi njegove vloge duhovnega pastirja, ki so mu odgovorni za delo v župnijah. V skladu s cerkveno hierarhijo so bili duhovniki namreč podrejeni svojemu škofu, zato so mu dolgovali pokorščino. Skupina se sicer ni strinjala z njegovo narodnostno politiko, vendar proti njemu ni nastopila. Druga skupina se je izrekla proti nadškofovi narodnostni politiki, ki je zaznamovala čas pred in med drugo svetovno vojno.

Narodnostno vprašanje je v odnosih s škofom zavzemalo pomembno mesto. Italijanizacija obeh semenišč in šol je pri slovenskih duhovnikih in bogoslovcih povzročala nezadovoljstvo in jih spodbudila k protestom. Po končani vojni so slovenski in hrvaški bogoslovci zato posredovali pri nadškofu Margottiju, da bi namesto italijanščine kot uradni jezik zopet uvedel latinščino. Poleg tega so po-

⁹² PAK, Okrajni komite ZKS Sežana, š. 7, Poročilo o birmi, 23. 8. 1947.

⁹³ PANG, Okrajni komite KPS Gorica, š. 1. Škof Margotti se pripravlja na birmo v Kanalu.

⁹⁴ AS 1931, mfs, SOVA - UNZ, serija U, 006, 6580-3; PANG, Okrajni komite KPS Gorica, š. 1. Zapisnik seje okrajnega komiteja KPS za Gorico, 28. 9. 1947.

stavili zahtevo, da bi pastoralne predmete poučevali v slovenskem jeziku, ker bi s tem duhovnikom omogočili lažje delovanje ob nastopu službovanja. Izrazili so tudi željo po spremembi semeniškega pravilnika, ki bi ga bilo treba prilagoditi tradicionalnim lokalnim navadam.⁹⁵

Malce drugačne so bile razmere v tržaško-koprski škofiji, kjer je Oddelek za zaščito naroda tik pred osvoboditvijo že zaznaval, da so duhovniki manj "*reakcionarni*" kot duhovniki, ki spadajo pod goriško nadškofijo.⁹⁶ Na Tržaškem je bila

večina duhovnikov združena okrog Ščeka in škofu sovražna, manjšina, ki so jo predstavljali zlasti duhovniki, ki so bili politični emigrantje iz Slovenije, pa je škofa podprla. Vendar pa so odločni odgovori Santina marsikaterega duhovnika na Tržaškem utišali, tako da se razen ozkega kroga okoli Ščeka, ki je nadaljeval s kritiko, ostali niso več toliko javno distancirali od škofa, čeprav niso vedno odobraval njihove navodil.⁹⁷

Duhovniki, zbrani okrog Ščeka kot neformalnega vodje, so se vključili v delo za priključitev Primorske k Jugoslaviji, kar je še poslabšalo odnose s Santinom. Šček je bil s škofom Santinom v slabih odnosih že pred vojno, okrožnica proti udeležbi na shodu, ki ga je sklical Santin, pa je spor še poglobila. Santin je v odgovor suspendiral Gabrijela Piščanca in Virgila Ščeka. Prvi je svoje dejanje obžaloval in prosil škofa odpuščanja, ki je potem preklical suspenz.⁹⁸

Šček in somišljeniki so v Primorskem dnevniku večkrat objavili razne pozive vsem duhovnikom, ki so obiskovali semenišče v Kopru in v Gorici, naj pošljejo svoje dnevnike, spomine in beležke, da bi zbrali čimveč dejstev in jih uporabili v obliki brošure, ki bi jo poslali v Rim, da bi tam spoznali, kaj vse so morali pretrpeti slovenski in hrvaški semeniščniki.⁹⁹ Šček je svoj spor s škofom nadaljeval vse do svoje smrti. V Primorskem dnevniku je objavljala članke o Santinu in jasno zahteval njegovo odstranitev. Poleg dejanj med vojno mu je očital nasprotovanje verskemu tedniku, ki naj bi ga škof onemogočil.¹⁰⁰

Goriški duhovniki so bili v primerjavi s tržaškimi manj aktivni in tudi manj jih je nasprotovalo nadškofu. Proti Margottiju so javno nastopili le redki posamezniki in še ti niso nasprotovali Margottiju neposredno, ampak je šlo bolj za podporo novi oblasti. Tudi večina ostalih duhovnikov ni nastopala proti nadškofu, ampak je nasprotovala novim pridobitvam revolucionarne oblasti. V ta namen so potekale razne molitve in devetdnevnic za razsvetlitev voditeljev ljudstva. Duhovnikov, ki so nastopali proti nadškofu, je bilo tako malo, da bi ostali v ozadju, če jih ne bi slovenska oblast izpostavljala kot primere "*ljudskih*" duhovnikov. Med njimi je bil tudi banjski župnik Alojz Lojk. Margotti ga je pozval na obisk zaradi premestitve. Lojk se je premestitvi odločno uprl. Na masovnem sestanku v vasi Banjšice je zato javno kritiziral Margottija, ker naj ne bi deloval "*po zakonih vere*". Še več, ljudstvu je razložil, da je prostovoljno delo ob nedeljah zaradi pomoči bližnjemu odpustek

⁹⁵ AAG, CC Carlo Margotti, fasc. 2, 60, Pismo nadškofu Margottiju, 29. 11. 1945.

⁹⁶ AS 1931, mfs, SOVA - UNZ, serija A, 012, II0017458.

⁹⁷ Gorazd Bajc: Nesoglasja med Virgilom Ščekom in slovenskim katoliškim tiskom v cona A. V: Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka. Koper 2001 (dalje Bajc, Nesoglasja), str. 91.

⁹⁸ Korespondenca, str. 181.

⁹⁹ Bajc, Nesoglasja, str. 95.

¹⁰⁰ PD, 21. 9. 1946, Zagovor slovenskega duhovnika pred tržaškim škofom msgr. Santinom.

in ne greh. Po zapisniku okrajnega komiteja naj bi Lojk vztrajal, da ostaja z ljudstvom.¹⁰¹ Javno se je izrekel za sodelovanje z oblastmi: "*Duhovščina naj bo z ljudstvom in naj opravlja svojo službo*".¹⁰²

Odločno nasprotovanje duhovnikov nadškofu Margottiju je bilo javno manifestirano v časopisju. Že avgusta 1945 je izšel prvi članek primorske duhovščine o protislovenskem delovanju nadškofa. V članku od nadškofa zahtevajo, da ponovno vpelje slovenske značilnosti pri delovanju duhovnikov in škofije (škofijski list v

latinščini, slovenska nošnja oblek, pokrival). V kolikor nadškof ne bi uvedel zahtevanih sprememb, bi objavili dokumente o njegovem delovanju med drugo svetovno vojno.¹⁰³ Članku so sledili novi s podobnimi zahtevami in kritikami, med drugim tudi z zahtevo po odstopu nadškofa Margottija.¹⁰⁴

Med Margottijem in z novimi oblastmi sodelujočimi duhovniki je prišlo tudi do manjšega konflikta. Margotti je duhovnike, ki so se javno izpostavljali, namreč opomnil. Ivo Juvančič je ob tem nadškofu pojasnil, da njegova opredelitev za priključitev k Jugoslaviji ni nastop proti nadškofu ali proti goriški nadškofiji temveč odločitev za narodnost in državo.¹⁰⁵ Edko Ferjančič pa je nadškofu pojasnil, da se za svoje delovanje ne čuti krivega, saj ni nikoli javno, posredno ali neposredno napadal nadškofa ali o njem sovražno govoril. V dokaz mu je poslal svoje izvlečke iz pridig in govorov.¹⁰⁶ K manjšemu odporu proti Margottiju naj bi pripomogel tudi močan vpliv nadškofa, saj naj bi po njegovi okrožnici duhovnikom, naj prenehajo s političnim udejstvovanjem, župnik v Repentaboru celo odstopil od funkcije člana okrajnega odbora Rdečega križa.¹⁰⁷

Z vzpostavitvijo novih državnih mej po priključitvi Primorske k Jugoslaviji je bilo potrebno urediti tudi cerkvene meje, tako je bil 15. septembra 1947 za apostolskega administratorja za slovenski del goriške nadškofije imenovan Franc Močnik, ki je bil hkrati tudi apostolski administrator slovenskega dela tržaške škofije pod Jugoslavijo.¹⁰⁸ Ker sta s tem škofa Margotti in Santin izgubila jurisdikcijo nad slovenskim prostorom pod jugoslovanskimi oblastmi, je nasprotovanje škofoma počasi prenehalo.

Marija Čipić Rehar

THE CONFLICT BETWEEN THE SLOVENE AUTHORITIES AND CARLO MARGOTTI, BISHOP OF GORIZIA AND ANTONIO SANTIN, BISHOP OF KOPER-TRIESTE (1945-1947)

S u m m a r y

¹⁰¹ PANG, Okrožni komite KPS za vzhodno Primorsko, š. 2, Zapisnik okrajnega komiteja KPJK Grgar, 9. 6. 1946.

¹⁰² LT, 14. 11. 1946, Ljudski župnik odobrava.

¹⁰³ PD, 12. 8. 1945, Odločna beseda goriških duhovnikov.

¹⁰⁴ PD, 15. 8. 1945, Goriški, slovenski, furlanski duhovščini; 25. 1. 1946, Slovenski duhovnik: O goriškem katoliškem tedniku.

¹⁰⁵ AAG, CC Carlo Margotti, š. 2, 61/1, Pismo Iva Juvančiča nadškofu Margottiju, 7. 4. 1946.

¹⁰⁶ AAG, CC Carlo Margotti, š. 2, 61/1, Pismo Edka Ferjančiča nadškofu Margottiju, 29. 4. 1946.

¹⁰⁷ AS 1931, mfs, SOVA - UNZ, serija A, 012, II0017458.

¹⁰⁸ Cerkev na Slovenskem. Ljubljana 1971, str. 242.

After the Second World War, the state frontiers in Primorska became a subject of burning international negotiations, whereas the ecclesial boundaries remained unchanged until 1947. The Slovenes in Primorska, who lived along the western Slovene border, were thus divided between the Archdiocese of Gorizia, which was led by Archbishop Carlo Margotti, and the Diocese of Trieste-Koper, at the head of which was Bishop Antonio Santin. Both bishops were of Italian origin and had many problems with the minority question, as they had tried to forcedly introduce the Italian features and language into the hitherto Slovene territory.

During the war, the issue of attitude towards the partisan movement added to the inter-ethnic conflict. Margotti who, during the war, welcomed the Italian generals and also Kokalj, the Home Guard commander, towards the end of the war also showed the intention to meet the representatives of the partisan movement. This, however, never materialised. Although Santin actually met the representatives of the National Liberation War, no closer links were established.

After the end of the Second World War, when the equation of Fascism with the Italians was still strongly present in Primorska, the bishops, both of whom were Italian, inspired hostility and aversion among the Slovene population, with the aid of appropriate propaganda. In their campaign against the bishops, the authorities mainly focused on the ethnic issue, deliberately emphasising the Italian character of the bishops, in order to win over the local population. Between 1945 and 1947, extensive articles about the bishops were published in the newspapers. With Archbishop Margotti these mainly concentrated on the wartime period and his contacts with the Italian generals, portraying him as a sympathiser of Fascism. When it came to Bishop Santin, on the other hand, they emphasised his opposition to the Slovene language and the Slovene priests.

The Slovene authorities endeavoured to annihilate the role of the bishops by trying to prevent their access to the territory of Zone B. The bishops who, as a result, were no longer able to visit certain places, nevertheless tried to continue administering the sacrament of confirmation. Confirmations, where many people were gathered, in fact, presented opportunities for the party activists to incite opposition against the bishops. By means of extensive propaganda in the newspapers, at mass gatherings and through the party activists, the authorities endeavoured to prevent the coming of the bishop, and on many occasions they succeeded. Several times they even resorted to the use of physical violence, hence the bishops started sending their delegates to the confirmations in Zone B.

The relationship between the Slovene clergy and the two Italian bishops was difficult due to the ethnic issue. In the Archdiocese of Gorizia, the clergy was divided into two groups. The great majority supported the bishop because of his role as a spiritual shepherd. Although they disagreed with his nationalist policy they did not stand against him. In the case of Margotti, only a few stood against him publicly, and even those not directly, but more in order to support the new authorities. The majority of the clergy in the Diocese of Trieste-Koper was connected with Virgil Šček, who was in constant conflict with Santin, and hostile towards the bishop. On the other hand, the minority mostly composed of priests who were political emigrants from Slovenia, supported the bishop. Santin's firm reaction and the threats of sanctions silenced the majority of the clergy in the Trieste region, in such a way that, with the exception of a narrow circle around Šček who continued his criticism until his death, no they longer publicly expressed their opinions.

1.01
Prejeto 10. 11. 2003

UDK 330.342.15(497.4)"1954/1990"

Jože Prinčič*

Pospeševanje gospodarskega razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji (1954-1990)

IZVLEČEK

Leta 1970 je Izvršni svet skupščine SR Slovenije potrdil načela dolgoročne in načrtne gospodarske pomoči manj razvitim območjem, ki so potem veljala še naslednjih dvajset let. Ta načela niso sledila jugoslovanskemu zgledu pomoči nerazvitim republikam, saj so temeljila na predpostavki, da nosilec gospodarskega napredovanja ni republika, temveč lokalne skupnosti v manj razvitih območjih. Republika naj bi le ustvarjala pogoje za skladnejši regionalni razvoj. Tako zasnovan sistem, ki je dajal prednost ekonomskim merilom pred socialnimi, je v sedemdesetih letih preteklega stoletja omogočil, da sta gospodarska rast in stopnja zaposlovanja na manj razvitih območjih naraščali hitreje od republiškega povprečja. Pozitivni gospodarski premiki so upočasnili izseljevanje prebivalstva. V osemdesetih letih pa je poglobljajoča se gospodarska kriza zaustavila obetaven začetek pospešenega odpravljanja problema manj razvitih območij v Sloveniji.

Ključne besede: regionalizem, regionalni razvoj, manj razvita območja, gospodarstvo

ABSTRACT

THE PROMOTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN LESS DEVELOPED AREAS IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF SLOVENIA (1954-1990)

In 1970, the Executive Council of the Assembly of the Socialist Republic of Slovenia endorsed the principles of long-term, planned economic aid for less developed areas, which remained in force for the subsequent twenty years. These principles did not follow the Yugoslav model of aid for undeveloped republics, since they were based on the supposition that the carrier of economic advance was not a republic but local communities in the less developed areas. The republic was only supposed to create conditions for coordinated regional development. A system thus conceived, which gave precedence to the economic criteria over the social, made it possible in the 1970s for the economic growth and the rate of employment in the less developed areas to increase faster than the republic average. The positive economic trends (movements) slowed down the emigration of the population. The deepening economic crisis in the 1980s, however, put a stop to a promising start in solving the problem of less developed areas in Slovenia.

Key words: regionalism, regional development, less development area, economy

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Joze.Princic@inz.si

Sklad za gospodarsko pomoč Primorski, Kočevski in Dolenjski

V Sloveniji so o načrtnem oživljanju gospodarskega razvoja v manj razvitih delih republike začeli resneje razmišljati že oktobra 1946, ko se je zaključilo obdobje gospodarske obnove. Predvideli so ustanovitev posebnega sklada, v katerem bi zbirali sredstva za pospeševanje razvoja v nerazvitih okrajih.¹ Velike gospodarske težave in preizkušnje so v naslednjih letih to zamisel potisnile v ozadje. Po umiritvi in preureditvi gospodarskega življenja pa je zopet prišla v ospredje.

Januarja leta 1954 je posebna komisija Izvršnega sveta Skupščine LR Slovenije pripravila poročilo o stanju v devetih okrajih na Primorskem, Kočevskem in Beli krajini, ki naj bi naslednjih nekaj let prejeli subvencije iz posebnega investicijskega sklada za pasivne kraje. Naslednji mesec je republiški izvršni svet sprejel smernice za delovanje sklada. Sklad naj bi, pri razdelitvi sicer omejenih sredstev, zagotovil prednost naložbam v "osnovne" industrijske objekte, na posameznih območjih (na primer v Novi Gorici in v Kopru) pa bi investicijska sredstva osredotočil za graditev stanovanj in komunalnih objektov. Dotacije naj bi bile omejene le za čas graditve novih objektov in montaže opreme. Z začetkom proizvodnje naj bi obveznosti sklada do novoustanovljenega podjetja usahnile. Republiški izvršni svet je svoj gospodarski odbor in Zavod za gospodarsko planiranje LRS, ki sta bila zadolžena za pripravo in izpeljavo tega projekta, posebej opozoril, da sklad sredstev ne sme "razpršiti", temveč jih mora usmeriti v manjše število industrijskih objektov, ki bodo zagotovo zgrajeni v predvidenem času in bodo na trg pošiljali izdelke, ki jih je v Sloveniji primanjkovalo. Marca 1954 je republiški izvršni svet nekoliko razširil prvotno zasnovo sklada. Dodal mu je še eno nalogo in sicer dokončanje obnove v gospodarsko nerazvitih okrajih ter skenil, da bo sklad sredstva za industrijske naložbe dajal v obliki ugodnejših kreditov.² V tem času republiški izvršni svet ni sprejel načrta sedmih primorskih in dolenjskih okrajev za pospešitev industrializacije teh območij. Eden od pomembnih razlogov so bila predvidena finančna sredstva, ki so daleč presegala zmoglosti republiškega proračuna.

Poseben sklad za pospeševanje gospodarskega razvoja manj razvitih okrajev v Sloveniji je bil ustanovljen aprila 1954. Imenoval se je Sklad za gospodarsko pomoč Primorski, Kočevski in Dolenjski. Za njegovo poslovanje je bila zadolžena Uprava za investicije LRS. Začetni kapital je zagotovil republiški izvršni svet in sicer tako, da mu je odstopil 5,5% od sredstev davka na dohodke okrajev in mest. Leta 1954 so ta sredstva znašala 2100 milijonov dinarjev. Sklad je imel možnost, da jih deli kot posojila ali kot dotacije. Največ sredstev je namenil industriji (805 milijonov dinarjev) ter stanovanjsko-komunalno graditvi (738 milijonov). Slednja je vključevala tudi sredstva za zaključitev obnove v vojni prizadetih naseljih. Preostala sredstva so dobili razvojni programi v prometu, gostinstvu, turizmu in kmetijstvu.

Družbeni plan za leto 1955 je predvidel samo nadaljevanje že začelih del iz preteklega leta ter skladu odmeril za skoraj polovico manjša sredstva. Prvotno je kazalo še slabše, vendar je potem izvršni svet za 2% povečal delež, ki je pripadal

¹ Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu : kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji : 1945-1956. Novo mesto 1992, str. 139-140, 149.

² Arhiv Republike Slovenije, fond AS 223, Vlada Republike Slovenije (dalje AS 223), š. 306, Zapisnik 14. seje Vlade LR Slovenije, 13. 3. 1954.

skladu od dohodkov okrajev in mest ter v sklad preusmeril del sredstev za izgradnjo avtoceste Zagreb-Ljubljana. Poleti in jeseni so se okrepili očitki na poslovanje sklada, češ da predstavlja le "potuho, ker teh sredstev nihče resno in z odgovornostjo ne vlaga".³ Konec leta 1955 je prišlo do preobrata v razvojni politiki države. Republiški izvršni svet je moral občutno zmanjšati investicijsko in drugo porabo. Omejevalni ukrepi so najprej zadeli investicije iz Sklada za gospodarsko pomoč Primorski, Kočevski in Dolenjski.

V Sloveniji se je torej prvi resni poskus hitrejšega gospodarskega napredovanja nerazvitih okrajev končal, še preden se je dobro začel. V naslednjih petnajstih letih so v Sloveniji dajali prednost razvoju t.i. "slovenskega koridorja" ali "slovenskega razvojnega ogrodja", ki je zajemal Ljubljano, Maribor ter še nekaj večjih mest in industrijskih središč. Za gospodarsko razvitejši del je bila značilna visoka stopnja industrializacije ter dobra infrastruktura. Druga območja v Sloveniji, zlasti v obrobni delih (pomursko območje, območje vzhodnega dela mariborske regije, kozjansko, belokranjsko in zahodnodolenjsko območje) so napredovala počasneje. Glavna gospodarska panoga v teh regijah je bilo kmetijstvo. Imele so nerazvito infrastrukturo in bile slabo povezane z bližnjimi razvojnimi centri. Do začetka sedemdesetih let so bile razlike v gospodarski razvitosti med posameznimi teritorialnimi območji že tako velike in očitne, da so postale eden izmed perečih slovenskih razvojnih problemov.

Pospeševanje manj razvitih območij v letih 1970-1990

Gospodarsko-politična zasnova

Leta 1970 je republiški izvršni svet ugotovil, da je prišel čas, ko se mora tudi Slovenija soočiti s problemom nerazvitih območij. Spomladi tega leta je začel razpravo o izhodiščih za odpravljanje razlik v stopnji gospodarske razvitosti in postopnega izenačevanja življenjskih in delovnih pogojev v republiki. Razmere za takšno akcijo so bile ugodne. Na zvezni ravni so že sprejeli odločitev, da lahko vsaka republika regionalni razvoj prilagaja svojim razvojnim načrtom in zmogljivostim. Slovenija se je odločila za policentrični razvoj, kar je pomenilo, da ne bo razvijala samo posameznih industrijskih središč in velikih mest, temveč si bo prizadevala za skladnejši razvoj večjih geografskih območij (regij).⁴ Ugodna je bila tudi okoliščina, da se je v tem letu začelo snovanje novega srednjeročnega načrta za obdobje 1971-1975.

Jeseni 1970 je republiški izvršni svet sprejel zasnovo za oblikovanje sistema požitve gospodarskega življenja v posameznih regijah. Pri tem je vseskozi zasledoval temeljno vodilo, po katerem je bilo treba problem manjše razvitosti v Sloveniji reševati specifično, racionalno in ekonomsko.⁵ Izvršni svet se je že na začetku odločil, da ne bo sledil jugoslovanskemu sistemu pomoči nerazvitim republikam. To pa zato, ker se je hotel izogniti razdelitvi Slovenije na razvite in nerazvite občine, saj bi s takšno delitvijo (tako kot se je dogajalo v državnem

³ Prinčič, n. d., str. 149.

⁴ AS 223, š. 2412, Zapisnik 44. seje Izvršnega sveta skupščine SR Slovenije (Izvršnega sveta), 1. 10. 1970.

⁵ AS 223, š. 3098, Zapisnik 27. seje Gospodarskega odbora Izvršnega sveta, 28. 9. 1970.

merilu) na široko odprl vrata uničujočim in brezplodnim regionalnim sporom s težko predvidljivimi političnimi posledicami.⁶ Jugoslovanski vzorec za Slovenijo ni bil sprejemljiv tudi za to, ker je predpostavljala dolgoročno "izvajanje" načela enakopravnega gospodarskega razvoja vseh teritorialnih enot,⁷ torej tudi še potem, ko za takšen razvoj ni bilo več potrebe.⁸ Slovenski izvršni svet je hotel ustvariti sistem gospodarske pomoči manj razvitim območjem, ki bi ustrezal "specifičnim" razmeram v SR Sloveniji. To je z drugimi besedami pomenilo, da bi se morala manj razvita območja čimprej "integrirati" v širši gospodarski prostor ter doseči "razvojno stopnjo, ki bo zagotavljala, da bodo lokalne skupnosti lahko same zadovoljevale potrebe".⁹

Zasnova za oblikovanje sistema pospeševanja gospodarskega razvoja manj razvitih delov Slovenije je imela več poudarkov. Najpomembnejša sta bila dva. Prvi je izpostavil odločilno vlogo in dolžnost lokalnih skupnosti na nerazvitih območjih kot nosilke hitrejšega gospodarskega razvoja. Republiko in njen proračun je postavil v ozadje, saj je bila njena naloga, da spodbuja in veča zanimanje podjetij z razvitejšega dela Slovenije za naložbe v manj razvita območja ter zagotovi ugodnejše pogoje za poslovanje novo ustanovljenih gospodarskih organizacij na nerazvitih območjih. Dotacije iz republiškega proračuna so bile mišljene samo za gradnjo infrastrukturnih objektov, torej cest, električnega in PTT omrežja in vodno-gospodarskih objektov. Drugi poudarek je bil na ekonomskem pristopu oziroma zagotavljanju prednosti ekonomskih meril pred socialnimi. Uveljavitev ekonomskih meril je predpostavljala, da skupni obseg vsakoletne pomoči ne sme preseči okvira, ki ga določajo gospodarsko-finančne zmogljivosti republike. Predvsem pa bi morala ekonomska merila zagotoviti, da bi v manj razvitih območjih razvijali samo tiste gospodarske dejavnosti, za katere so obstajali predpogoji, kot surovinski in energetske viri, delovna sila itn. V skladu z ideološko naravnostjo je bila industrija predvidena za nosilca hitrejšega gospodarskega razvoja.

V naslednjih dveh desetletjih je opisana zasnova večje gospodarske pomoči manj razvitim območjem v Sloveniji ostala skorajda nespremenjena. Po Dolgoročni strategiji regionalnega razvoja, sprejeta je bila sredi osemdesetih, naj bi veljala še do konca 20. stoletja.

Zakonski predpisi in razvojni načrti

Oktober 1970 je slovenska skupščina začela razpravo o osnutku zakona o pospeševanju gospodarskega razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji. Kot je izvršni svet pričakoval, je bila polemična in ostra, posebno še, ko so se vanjo vključila politična vodstva posameznih občin. Občine - najbolj glasne so bile primorske, koroške in zasavske, pa tudi metliška in kočevska - so osnutek zelo kritizirale, ker jim ni zagotovil statusa manj razvitih območij. Očitale so mu, da je "zgrešen v pristopu, da nima ustreznih meril in da je poenostavljen".¹⁰ Politični

⁶ AS 223, š. 2424, Zapisnik 39. seje Izvršnega sveta, 15. 7. 1970.

⁷ AS 223, š. 2456, Zapisnik 33. seje Izvršnega sveta, 14. in 21. 5. 1970.

⁸ AS 223, š. 2412, Zapisnik 44. seje Izvršnega sveta, 1. 10. 1970.

⁹ AS 223, š. 2410, Zapisnik 33. seje Izvršnega sveta, 14. in 21. 5. 1970.

¹⁰ AS 223, š. 2426, Magnetogram 49. seje Izvršnega sveta, 4. 11. 1970.

pritiske in odklonilna stališča občinskih vodstev so po besedah Staneta Kavčiča, takratnega predsednika republiškega izvršnega sveta, dosegli takšen obseg, kakršnega slovenski politični prostor dotlej ni poznal. Izvršni svet ni bil pripravljen popustiti lokalnim pritiskom. Po premisleku je sklenil pridobiti "zaveznštvo" (40) razvitejših občin in sicer z argumentom, da čim več bo v Sloveniji manj razvitih občin, tem več bodo morali prispevati iz "svojega žepa".¹¹ Na koncu je moral izvršni svet vendarle nekoliko popustiti, zlasti pri določitvi obsega manj razvitih območij. Spremenil je tudi naslov zakona. Zakon o ukrepih za pospeševanje razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji je skupščina sprejela februarja leta 1971.¹² Zakon je skrb za hitrejši razvoj manj razvitih območij naložil občinam, delovnim organizacijam, poslovnim bankam in regionalnim centrom. Republiške organe je obvezal, da pospešujejo razvoj z graditvijo infrastrukturnih objektov, z ugodno obrestno mero za investicijske kredite, s sofinanciranjem razvojnih programov in z ukrepi za pospeševanje kmetijstva. Za usklajeno delovanje republiških in lokalnih organov je zakon predvidel ustanovitev posebne Komisije za pospeševanje razvoja manj razvitih območij SR Slovenije.

Zasnovano, ki jo je prinesel zakon iz februarja 1971, je bilo treba v naslednjih letih večkrat prilagoditi spremembam družbeno-političnega sistema in drugačni razporeditvi prioritetenih nalog v srednjeročnih načrtih. Družbeni plan razvoja SR Slovenije v letih 1971-1975¹³ je poudaril vlogo "razgibane lokalne iniciative", večjo in smotrnejšo izrabo razpoložljivih gospodarskih virov na manj razvitih območjih. Poleg industrije je predvidel tudi hitrejši razvoj turizma ter kmetijske pridelave in prireje. Med infrastrukturnimi objekti je dal prednost hitrejšemu posodabljanju cest. Kot posebno nalogo je opredelil hitrejši razvoj obmejnih predelov, zlasti na manj razvitih območjih, kjer se je zaradi kmetijske nerazvitosti in oddaljenosti od gospodarskih središč bodisi zmanjševala poselitev prostora bodisi povečala dnevna migracija prek meje.

Zakon o pospeševanju skladnejšega regionalnega razvoja v SR Sloveniji¹⁴ je bil sprejet decembra 1975, torej v času, ko sta bila samoupravna preobrazba gospodarstva in uvajanje t.i. dogovorne ekonomije na višku. Zakon je kot gibalno hitrejšega gospodarskega napredovanja predvidel t.i. samoupravno združevanje dela in sredstev, oziroma tesnejše proizvodno in poslovno sodelovanje delovnih organizacij z razvitega in manj razvitega območja. Novi srednjeročni plan¹⁵ in poseben družbeni dogovor¹⁶ sta nadaljevala začeto politiko pospeševanja gospodarskega razvoja manj razvitih območij. Posebno pozornost sta namenila naložbam v terciarne dejavnosti in drobno gospodarstvo. V drugi polovici sedemdesetih let je republiški izvršni svet "odkril" dodaten vir sredstev za naložbe v manj razvita območja, to so bila devizna sredstva zdomcev.

Zakon, ki ga je skupščina sprejela konec leta 1980, je spremenil le merila in kazalce za določanje manj razvitih območij.¹⁷ Družbeni plan SR Slovenije za ob-

¹¹ Prav tam.

¹² Uradni list SR Slovenije (dalje UL SRS), št. 4-16, 11. 2. 1971.

¹³ UL SRS, 4-23, 7. 2. 1973.

¹⁴ UL SRS, 29-1442, 31. 12. 1975.

¹⁵ UL SRS, 20-947, 10. 8. 1976, Družbeni plan SR Slovenije za obdobje od 1976-1980.

¹⁶ UL SRS, 24-1101, 21. 10. 1976, Družbeni dogovor o pospeševanju skladnejšega regionalnega razvoja v SR Sloveniji v obdobju 1976-80.

¹⁷ UL SRS, 30-1466, 8. 12. 1980, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o pospeševanju

dobje 1981-1985 je predvidel ugodnejšo obrestno mero in še druge kreditne in davčne olajšave za vlaganje v manj razvita področja ter okrepil vlogo Gospodarske zbornice Slovenije pri usmerjanju dela medobčinskih gospodarskih zbornic. Uvedel je novo obliko pomoči manj razvitim območjem in sicer mladinske delovne brigade. Z letom 1980 so se začeli hitro slabšati pogoji za skladnejši regionalni razvoj v Sloveniji. Gospodarski zastoj in poglobljajoča se gospodarska kriza sta zahtevala preureditev razvojnih ciljev in omejitev vseh vrst porabe. Leta 1981 so se zmanjšale davčne olajšave pri naložbah v manj razvita območja, ki so v prejšnjem obdobju znašale do 71,6% od vrednosti naložbe (potem ko so odšteli zmanjšani davek in vrednost prispevkov). Takrat so tudi prenehale veljati oprostitve plačevanja prispevkov za večino SIS-ov materialne proizvodnje, ki so jih bile deležne gospodarske organizacije, če so investirale na manj razvitih območjih. V naslednjih dveh letih je republiška skupščina sprejela več sklepov, katerih skupni imenovalec je bil, da morajo zaradi težav pri prehrani prebivalstva dobiti prednost naložbe v kmetijstvo.¹⁸ Republiški izvršni svet je v prvi polovici osemdesetih iskal možnosti, da bi breme financiranja manj razvitih območij bolj prenesel na razvita "ekonomska jedra" in jim zato pustil večjo svobodo pri naložbah. S hrvaškim izvršnim svetom je načel vprašanje razvoja manj razvitih območij ob meji. Spremenil je odnos do Sklada federacije za pospeševanje hitrejšega odpiranja delovnih mest na manj razvitih in izrazito migracijskih območij. Pred tem so njegovi predstavniki sodelovali le pri sprejemanju politike tega sklada in spremljali njegovo poslovanje. Leta 1983 pa se je izvršni svet odločil, da se bo potegoval za del sredstev iz tega sklada.

Dolgoročni družbeni plan SR Slovenije za obdobje od 1986-2000, sprejet je bil januarja 1986,¹⁹ je pospeševanje skladnejšega regionalnega razvoja uvrstil med prednostne razvojne cilje. Opreделil se je za razvojno strategijo, ki se generalno gledano ni v ničemer razlikovala od tiste, sprejete pred petnajstimi leti. To je pomenilo, da naj bi bil tudi bodoči gospodarski razvoj manj razvitih območij, ob siceršnjem spodbujanju republike, največ odvisen od pripravljenosti posameznih območij za kapitalsko in tehnološko sodelovanje ter od njihovih obstoječih gospodarskih, prostorskih, ekoloških in še drugih možnosti ter naravnih danosti. Prednost je zadržal "kakovostni" razvoj industrije. Sledila je "produktivna in intenzivno kmetijska pridelava".

V Družbenem planu SR Slovenije za obdobje 1986-1990, sprejet je bil le štirinajst dni kasneje²⁰, je bilo zapisano, da ob njegovem zaključku v Sloveniji ne bo več nerazvitih območij.

Teritorialni obseg in opredelitev manj razvitih območij

Oblikovalci politike skladnejšega regionalnega razvoja Slovenije so imeli največ težav pri merjenju stopnje gospodarske nerazvitosti ter pri določitvi njene teritorialne podlage. Pri določanju meril so sicer lahko izbirali med vrsto pokazateljev,

skladnejšega regionalnega razvoja v SR Sloveniji.

¹⁸ AS 223, š. 6255, Zapisnik 49. seje Odbora za družbenogospodarsko ureditev, razvojno in tekočo gospodarsko politiko, 14. 3. 1984.

¹⁹ UL SRS, 1-1, 17. 1. 1986.

²⁰ UL SRS, 2-157, 31. 1. 1986.

kot so bili družbeni proizvod oziroma narodni dohodek na prebivalca, stopnja razvitosti infrastrukture, razvitost družbenega standarda, delež kmečkega prebivalstva in zaposlenosti itn. Težava je bila v tem, da niso mogli sestaviti kombinacije, ki bi zajela vsa območja, ki so po splošnem prepričanju zaostajala za republiškim in državnim povprečjem. Problemi pri določitvi teritorialnega izhodišča so nastali zato, ker je bilo treba najti vmesno pot med zahtevo, da mora biti podlaga za določanje stopnje nerazvitosti občina, ki naj potem sama določi, kam sega nerazvito območje, in zahtevo, da je treba upoštevati tudi širša območja, zlasti z vidika razvoja infrastrukture. Po večmesečnem obotavljanju je izvršni svet konec leta 1970 sprejel merila za določanje stopnje manjše razvitosti. To so bila: narodni dohodek na prebivalca (manj kot 5000 dinarjev na prebivalca), delež kmečkega prebivalstva (več kot 40% kmečkega prebivalstva v skupnem številu prebivalstva) ter delež zaposlenih v skupnem prebivalstvu območja (manj kot 20% zaposlenih v primerjavi s skupnim prebivalstvom). Decembra 1970 se je izvršni svet odločil tudi za dvojni ali diferencirani pristop, po katerem je občina postala teritorialna podlaga za ugotavljanje stopnje razvitosti. Za posamezne razvojne "posege" pa je bil predviden tudi širši teritorialni pristop.²¹

Na podlagi sprejetih meril in diferenciranega teritorialnega pristopa je izvršni svet sredi leta 1971 določil enajst občin, ki so do leta 1975 uživale ugodnosti manj razvitega območja. Te občine so bile: Črnomelj, Gornja Radgona, Lenart, Lendava, Ljutomer, Murska Sobota, Ormož, Ptuj, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah in Trebnje.

Preglednica 1: Stopnja razvitosti manj razvitih občin v SR Sloveniji leta 1971²²

Občina	Narodni dohodek na prebivalca v letu 1968 (v din)	% kmečkega prebivalstva v letu 1970	% zaposlenega prebivalstva v letu 1970
Črnomelj	4989	44,5	21,8
Gornja Radgona	4342	48,3	19,1
Lenart	2565	62,3	6,2
Lendava	4481	61,5	13,4
Ljutomer	4357	52,5	17,7
Murska Sobota	4251	64,3	15,8
Ormož	2646	62,5	10,8
Ptuj	5549	42,4	18,1
Šentjur pri Celju	3150	49,6	9,9
Šmarje pri Jelšah	3706	52,9	14,0
Trebnje	4059	47,9	12,2
SR Slovenija	9226	22,7	32,2

Površina manj razvitih območij v SR Sloveniji je znašala 3832 km² ali 18,9% površine SRS. V njih je živel 313.416 prebivalcev, kar je predstavljalo 18,2% vsega prebivalstva. Ta območja so bila teritorialno skoraj v celoti povezana in so se

²¹ AS 223, š. 2408, Zapisnik 3. korespondenčne seje Izvršnega sveta, 9. 12. 1970.

²² AS 223, š. 4619, Zapisnik 56. seje Izvršnega sveta, 17. 5. 1979.

nahajala predvsem v severovzhodni Sloveniji, z izjemo občin Črnomelj in Trebnje.

Zakon iz konca 1975²³ je obseg pojma manj razvita območja razširil, tako v vsebinskem kot teritorialnem pogledu. Manj razvita območja so bila:

Manj razvite občine. To so bile občine, ki so izpolnjevale po eno merilo iz štirih skupin meril. Te skupine meril so bile: gospodarska razvitost (družbeni proizvod na prebivalca in delež zaposlenosti), demografske značilnosti (delež kmečkega prebivalstva, zmanjšanje števila prebivalstva v obdobju 1971-1975), razvitost družbenega standarda (delež predšolskih otrok, delež slušateljev višjih in visokih šol), gospodarska infrastruktura (delež gospodinjstev z vodovodom, delež magistralnih in regionalnih cest).

Manj razvita geografska območja. To so bile občine združene v medobčinske skupščine na podlagi 193. člena ustave SR Slovenije, ki so izpolnjevale najmanj en merilo iz vseh štirih (zgoraj predstavljenih) skupin meril.

Manj razvite (obmejne) krajevne skupnosti. Te krajevne skupnosti so bile v pretežno deset kilometrskem pasu ob državni meji in so izpolnjevale naslednje pogoje: da se je v zadnjem desetletju število njihovega prebivalstva zmanjšalo; da je bil delež kmečkega prebivalstva najmanj 50% večji od slovenskega povprečja; da so bile sestavni del občine, ki je izpolnjevala merila za določitev manj razvitih občin.

Po novih merilih, veljala so do leta 1980, je bilo v Sloveniji deset manj razvitih občin. Od prejšnjih sta izpadli Gornja Radgona in Ptuj, na novo pa je bila vključena občina Tolmin. Položaj manj razvitih geografskih območij (regij) so dobili: Brkini, Kobansko, Kozjansko, Haloze in Slovenske Gorice ter še 84 krajevnih skupnosti v petnajstih občinah: Gornja Radgona, Ptuj, Slovenska Bistrica, Laško, Sevnica, Krško, Brežice, Kočevje, Mozirje, Ilirska Bistrica, Postojna, Sežana, Dravograd, Radlje ob Dravi in Maribor (krajevni skupnosti Kamnica in Selnica ob Dravi le delno); število krajevnih skupnosti je bilo v posameznih občinah različno (npr. v Občini Dravograd in Krško po ena, v občini Ptuj pa šestnajst). S temi spremembami se je torej konec leta 1975 površina manj razvitega območja v SR Sloveniji povečala na 30% površine republike (6068 km²) in zajela 20,7% vsega prebivalstva SR Slovenije (358.000 prebivalcev). Manj razvite občine so obsegale 3916 km² in imele skupaj 247.999 prebivalcev.

Ob prehodu na novo srednjeročno plansko obdobje je republiški izvršni svet spremenil in dopolnil nekatera določila Zakona o pospeševanju skladnejšega regionalnega razvoja v SR Sloveniji iz leta 1975. Poudaril je potrebo po hitrejšem gospodarskem razvoju obmejnih krajev ter uvedel tri nova merila za določanje manj razvitih območij. Ta merila so bila: razvitost proizvodnih sredstev in družbenega standarda ter doseženi proizvodni in poslovni rezultati. Za opredelitev teh meril je predvidel vrsto kazalcev (delež zaposlenosti, družbeni proizvod na prebivalca, delež predšolskih otrok itn.).²⁴ Po novih merilih bi se moral teritorialni obseg manj razvitih območij precej zmanjšati, zato je bil zakonski predlog deležen številnih pripomb in oporekanj. Večine pripomb izvršni svet ni upošteval. Ukloniti pa se je moral zahtevi, da je treba pri vrednotenju manj razvitih območij dati širšim geografskim območjem prednost pred občinami. Predlagal je načelo

²³ UL SRS, 29-1442, 31. 12. 1975, Zakon o pospeševanju skladnejšega regionalnega razvoja v RS Sloveniji.

²⁴ AS 223, š. 4657, Zapisnik 124. seje Izvršnega sveta, 5. 6. 1980.

pretežnosti, kar je pomenilo, da so bila posamezna geografska območja lahko proglašena za manj razvita območja tudi takrat, ko večina občin, ki so jih sestavljale, ni izpolnjevala meril za priznanje manj razvitosti.²⁵ Za omilitev nezadovoljstva med posameznimi občinami je moral izvršni svet stopiti še korak nazaj. Uvedel je še eno obliko manj razvitih območij in sicer območja v prehodnem obdobju. Na ta način je nekaterim območjem lahko (še za tri leta) podaljšal status manjše razvitosti. Z zakonom, ki ga je skupščina sprejela konec leta 1980, je položaj manj razvitih območij dobilo šest občin: Lenart, Lendava, Ljutomer, Ormož, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah. Poleg njih pa še geografska območja: Slovenske gorice, Haloze, Kozjansko, Pokolpje, Suha krajina, Brkini in Bloška planota. Med manj razvita območja so spadale tudi nekatere krajevne skupnosti v občinah Tolmin, Mozirje, Dravograd, Radlje ob Dravi, Maribor in Murska Sobota. Območja, ki so v preteklem planskem obdobju spadala med manj razvita, v novem planskem obdobju pa so ta status izgubila, so v letih 1981-1983 uživala ugodnosti prehodnega obdobja. Leta 1980 je teritorialni obseg manj razvitih območij zajemal 29,1% površine SR Slovenije, na njem je živel 15,6% prebivalstva Slovenije.

Do leta 1990 se je teritorialni obseg manj razvitih občin v SR Sloveniji še nekoliko zožil. Število manj razvitih območij se je zmanjšalo na pet. Izpadla je občina Lendava, ki pa je bila uvrščena med manj razvita obmejna območja skupaj še z nekaterimi krajevnimi skupnostmi v občinah Murska Sobota, Gornja Radgona, Maribor-Pesnica, Radlje ob Dravi in Mozirje. Položaj prehodnega obdobja so si zagotovila manj razvita geografska območja Brkinov in Bloške planote ter obmejne krajevne skupnosti v občinah Tolmin, Dravograd, Maribor Ruše, Maribor-Rotovž, del obmejnega območja v občini Radlje ob Dravi ter nekaj krajevnih skupnosti v občini Ljubljana in Lendava.²⁶

Uresničevanje politike hitrejšega razvoja manj razvitih območij

V letih 1971-1975 je Slovenija spodbujala gospodarska vlaganja v manj razvitih območjih z beneficiranjem obrestne mere pri bančnih kreditih. Leta 1976 pa je to ugodnost zamenjala z davčnimi olajšavami za te naložbe. Gospodarskim organizacijam, ki so investirale v manj razvita območja, se je znižala davčna osnova za obračun davka iz dohodka TOZD za štirikratni znesek vrednosti naložb v posamičnem letu. Z znižanjem davčne osnove se je znižala tudi osnova, od katere so se obračunavali republiški prispevki (za razvoj magistralnih in regionalnih cest, za razvoj železniških zmogljivosti itn.). Tako zastavljeni sistem pospeševanja gospodarskega razvoja je že v sedemdesetih letih omogočil, da so bili gospodarska rast, rast naložb in zaposlovanja na obravnavanem območju precej hitrejši kot pa je bilo republiško povprečje. Pozitivni gospodarski premiki so upočasnili izseljevanje prebivalstva.

V letih 1971-1974 sta bili v gospodarstvo na manj razvitih območjih vloženo več kot dve milijardi dinarjev. Slabo polovico od teh sredstev (40,3%) so predstavljali bančni krediti. Podjetja iz razvitejših delov Slovenije so vložila 22,9% od

²⁵ AS 223, š. 6223, Zapisnik 10. seje Odbora Izvršnega sveta za družbenoekonomsko ureditev, za družbeni plan in razvoj, 14. 10. 1980.

²⁶ UL SRS, 2-157, 31. 1. 1986, Družbeni plan SR Slovenije za obdobje 1986-1990.

celotnih sredstev, republiški izvršni svet pa je zagotovil 8% sredstev. Glavnino (79,7% vseh naložbenih sredstev) je dobila industrija. Sledili so gostinstvo in turizem (8,2%), gradbeništvo (5%), kmetijstvo (3,8%), obrt in komunalna (2,3%) ter promet (1%).²⁷

Razpredelnica 2: Udeležba manj razvitih območij v skupnih investicijah SRS v osnovna sredstva in sredstva skupne porabe v letih 1965-1980²⁸

v %

Leto	Skupaj 10 manj razvitih občin*	Skupaj 6 manj razvitih občin**
1965	4,69	2,42
1970	3,89	1,69
1975	8,42	4,97
1978	9,35	5,77
1980	7,52	3,75

* Občine, ki so bile obravnavane kot manj razvite v obdobju 1976-80

** Občine, ki so bile obravnavane kot manj razvite v obdobju 1981-1985

V sedemdesetih letih so na manj razvitih območjih zgradili več novih industrijskih objektov. Tako je Krka zgradila svoj obrat v Ljutomeru, ravska železarna je zgradila obrata nerjavečih armatur na Muti, Gorenje novo tovarno kompresorjev v Črnomlju. Nekaj investicijskih sredstev je bilo porabljenih za razširitev že obstoječih proizvodnih zmogljivosti. Na primer v Lisci in Trimu.

Z letom 1972 se je začelo obdobje, ko je bila rast zaposlenosti na manj razvitih območjih hitrejša od republiškega povprečja. V naslednjih treh letih so manj razvita območja imela v povprečju 5% višjo stopnjo rasti zaposlenosti kot pa SR Slovenija. V drugi polovici sedemdesetih let se je ta rast upočasnila, vendar je bila še vedno višja kot v republiki.

Razpredelnica 3: Povprečne letne stopnje rasti števila zaposlenih delavcev v manj razvitih občinah v letih 1961-1980²⁹

v %

	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980
SR Slovenija	3,8	0,9	4,5	3,2
Skupaj 10 manj razvitih občin	5,3	-0,1	6,3	5,3
Skupaj 6 manj razvitih občin	4,8	-1,3	6,1	5,8

Okrepljena gospodarska dejavnost je zaustavila desetletja trajajoče zaostajanje manj razvitih območij za razvitejšimi. V letih 1971-1975 so imela manj razvita območja v povprečju 5% višjo gospodarsko rast kot SR Slovenija. Tudi v naslednjih petih letih je bil gospodarski razvoj manj razvitih hitrejši od republiškega povprečja, tako da so se razlike še naprej zmanjševale. Več občin je raven nerazvitosti že preseglo.

²⁷ AS, 223, š. 4046, Zapisnik 21. seje Odbora Izvršnega sveta za gospodarstvo in finance, 9. 7. 1975.

²⁸ AS, 223, š. 5571, Poročilo o uresničevanju nalog in ciljev glede skladnejšega regionalnega razvoja v SRS, 1. 6. 1982.

²⁹ Prav tam.

Razpredelnica 4: *Povprečne stopnje rasti družbenega proizvoda po tekočih cenah v letih 1961-1980*³⁰

v %

	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980
SR Slovenija	20,4	16,3	27,0	24,6
Skupaj 10 manj razvitih občin	23,1	13,6	27,6	27,6
Skupaj 6 manj razvitih občin	22,8	12,8	28,8	27,0

Graditev infrastrukture je v sedemdesetih letih precej zaostala za postavljenimi cilji. Posodobitev cestnih povezav je še nekako sledila načrtanim smernicam, saj je republiška skupnost za ceste namenila za posodobitev in obnovo magistralnih in lokalnih cest slabo tretjino vseh sredstev, ki jih je v ta namen porabila v republiki. Graditev vodnogospodarskih objektov je že krepko zaostajala. Izboljšanje oskrbe manj razvitih območij z električno energijo in PTT omrežjem pa ni doseglo niti polovice predvidene realizacije.

Konec sedemdesetih republiški izvršni svet ni skrival zadovoljstva nad uspehi, ki jih je prineslo načrtno pospeševanje gospodarskega razvoja manj razvitih območij. Zato je lahko toliko lažje spregovoril tudi o problemih in ovirah, ki so stale na poti hitrejšega vključevanja manj razvitih v slovenski gospodarski prostor. "Samoupravno združevanje sredstev" oziroma udeležba gospodarskih organizacij v skupnih naložbah z ostalega dela Slovenije je bila precej manjša od pričakovane. Neugodno je bilo tudi, da so prevladovali bančni krediti in da so bila investicijska sredstva "razpršena" na manjše proizvodne programe oziroma objekte. Kljub hitrejšemu odpiranju novih delovnih mest je bila brezposelnost še vedno prisotna in pereča. Leta 1977 na primer je na teh območjih čakalo na delo 8000 ljudi, 7000 zdomcev pa se je želelo vrniti domov.

Po letu 1980 je prišlo do poslabšanja že doseženih rezultatov. Gospodarska kriza in z njo povezane zaostrene gospodarske razmere so zaustavile hitrejšo gospodarsko napredovanje manj razvitih območij. Do leta 1984 je bila stopnja rasti zaposlovanja na manj razvitih območjih še hitrejša od republiškega povprečja. Nato pa se je razlika hitro zmanjšala. Hitrejšemu odpiranju novih delovnih mest pa ni sledila nadpovprečna gospodarska rast oziroma rast družbenega proizvoda. Družbeni proizvod v manj razvitih občinah je bil v nekaterih letih nad, v drugih pa pod republiškim povprečjem. V občinah, ki so imele status prehodnega obdobja, je naraščal počasneje kot v republiki. Nihanje družbenega proizvoda v manj razvitih območjih je bilo posledica dveh činiteljev. To sta bila slabša delovna storilnost ter manjše zanimanje gospodarskih organizacij iz razvitejših delov Slovenije za naložbe v manj razvita območja. Zaradi slednjega je vztrajno padala vrednost naložb v manj razvita območja in s tem tudi njihov delež v skupnih naložbah v republiki. Leta 1981 je bil delež šestih manj razvitih občin v skupnih investicijah SR Slovenije 3,9%, leta 1982 je bil 2,8 in leta 1983 le 2,3%. Skupaj s štirimi občinami, ki so imele prehodni status, se je ta delež zmanjšal od 7,3%, kolikor je znašal leta 1981, na 6,5% v letu 1983.³¹ Po številu naložb je bila na prvem mestu občina Ormož, kjer so gradili novo tovarno sladkorja in tovarno obutve. Največja naložba je bila v občini Šmarje pri Jelšah in sicer v Steklarno Boris Kidrič. Analiza naložbene politike, ki je bila napravljena sredi osemdesetih let, je opozorila na neugodno

³⁰ Prav tam.

³¹ AS 233, š. 4766, Zapisnik 36. seje Izvršnega sveta, 6. 12. 1984.

sestavo investicijskih naložb. Prevladovale so investicije v tehnološko intenzivne razvojne programe, čeprav je bilo dogovorjeno, da bodo imele prednost investicije v delovno intenzivne proizvodne programe. Kljub večjim naložbam v kmetijstvo se je stanje v tej panogi poslabšalo. V prvi polovici osemdesetih so demografska gibanja na manj razvitih območjih zopet zavila v negativno smer. Migracijski tokovi so se okrepli. Najbolj je upadlo število prebivalstva v občinah Lendava in Ormož.

V letih 1986 in 1987 so bile gospodarske napovedi spet bolj ohrabrujoče. Gospodarska rast na manj razvitih območjih se je dvignila nad slovensko povprečje. Tudi na investicijskem področju je dobro kazalo. Obseg naložb se je povečal, vendar pa ni dosegel ravni iz leta 1981. Na poživitev naložbene dejavnosti je vplival sistem dodatnih vzpodbud za investitorje na manj razvitih območjih. Republika je občutno zmanjšala obveznosti gospodarstva do Sklada federacije za financiranje hitrejšega razvoja manj razvitih območij v državi. V manj razvitih obmejnih območjih in občini Lenart celo na 50% od vloženih sredstev. Precejšnjih ugodnosti pri plačilu davka na dohodek so bili deležni tudi investitorji in novo ustanovljene gospodarske organizacije. Povečal se je tudi delež zaposlenega prebivalstva. Obujena gospodarska gibanja pa niso pospešila procesa odpravljanja razvojnih zaostankov niti niso zaustavila naraščanja nezaposlenosti. Med občinami sta imeli najvišjo stopnjo brezposelnosti Ormož (9,8%) in Lenart (6,4%).

Leta 1988 so se gospodarska gibanja, tako kot v ostalem delu Slovenije, obrnila navzdol. Zaradi skromne gospodarske podlage so bila manj razvita območja bolj občutljiva in ranljiva za stopnjevanje gospodarske krize.

Likvidnostne težave v osemdesetih letih so še omejile možnosti za dodelitev proračunskih sredstev za graditev in posodobitev infrastrukturnih objektov na obravnavanih območjih. Najslabše rezultate so dosegli pri graditvi elektroenergetskega prenosnega omrežja. Napetostne razmere na manj razvitih območjih so bile ponekod že tako slabe, da so omejevale normalen gospodarski razvoj in prekrbo prebivalstva z električnim tokom.

Jože Prinčič

THE PROMOTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN LESS DEVELOPED AREAS IN THE
SOCIALIST REPUBLIC OF SLOVENIA (1954-1990)

S u m m a r y

In the mid-1950s, a serious attempt was made in Slovenia to accelerate the economy in less developed areas. However, this came to an end even before it was well underway. In the subsequent years in Slovenia, precedence was given to the development of the "Slovene developmental structure", which embraced the largest cities and industrial centres. Other regions, especially the marginal areas of Slovenia, instead, started to lag behind significantly.

In 1970, conditions were met for long term and planned economic development in less developed areas. The Slovene system of economic promotion, as devised by the republic government, did not follow the Yugoslav model, but was based on the supposition that the carriers of economic advance should be municipalities and commercial companies. A system thus conceived, which gave precedence to the economic criteria before the social, made it possible in the 1970s for the economic growth and the rate of employment in the less developed areas to increase faster than the republic average. The positive economic trends slowed down the emigration of the population. With a deepening economic crisis in the 1980s, the banks and companies from more developed parts of Slovenia became less interested in economic investment in less developed areas. The liquidity problems restricted the budgetary means for the construction of the infrastructural objects in less developed areas. The new situation put a halt to a

promising start in solving the problem of less developed areas in Slovenia.

Zapisi

1.01
323.272(497.4)"194"
Prejeto 24. 5. 2004

UDK

Mitja Ferenc*

Kako do evidence prikritih grobišč v Republiki Sloveniji?

IZVLEČEK

Članek opisuje problematiko, metodologijo in rezultate prve faze evidentiranja prikritih grobišč v Republiki Sloveniji za obdobje april 2002 - februar 2003 in avgust 2003 - maj 2004. Medvojna in poveljna grobišča nasprotnikov partizanskega tabora so več kot 50 let ostala prikrita. Evidentiranih je bilo 290 grobišč od tega 36 kraških brezen, 7 rudniških jaškov in zaklonišč, 12 protitankovski jarkov in 236 običajnih jam.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, žrtve, poveljni poboji, grobišča, evidentiranje

ABSTRACT

HOW TO DOCUMENT HIDDEN GRAVE SITES IN REPUBLIC OF SLOVENIA?

The paper describes the problems, the methodology and the findings related to the documenting of the hidden grave sites from the Second World War and the first post-war years on the territory of the Republic of Slovenia. This was carried out between April 2002 and February 2003 and from August 2003 till May 2004 when the first phase of the national project of documenting all the grave sites from the mentioned period was carried out. The wartime and the post-war grave sites of the opponents of the partisan movement remained undisclosed for more than fifty years. A total of 290 grave sites were documented, 35 of which were located in Karst pits, 7 in mine shafts and shelters, 12 in anti-tank trenches and 236 in burial pits.

Key words: Second World War, grave sites, post-war executions, documenting

* Dr., docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; e-mail: Ferenc.Mitja@guest.arnes.si

Zakonodaja o vojnih grobiščih

V Sloveniji je 3811 grobov in grobišč, od katerih je 114 iz 1. svetovne vojne, 3694 iz 2. svetovne vojne in 3 iz ostalih vojn. Gre za okoli 108.000 pokopanih, od katerih jih večina - več kot 86.000 - sodi v čas 1. svetovne vojne. Seveda ne gre le za Slovence temveč za osebe različnih narodnosti, ki so padle na ozemlju Slovenije. Do junija 2003 so vojna grobišča urejali trije zakoni,¹ nobeden izmed teh zakonov pa ni urejal t.i. povojnih, prikritih množičnih grobišč. Od 3694 grobov 2. svetovne vojne je 2707 grobišč in grobov borcev NOV in 942 grobov žrtev vojnega nasilja.² V te uradne številke pokopališč, grobišč, grobnic, grobov niso zajeta tista grobišča, ki jih označujemo kot prikrita. V število žrtev vojne in zaradi nje pa tudi niso zajeti tisti, ki niso mogli in smeli imeti svojega groba.

Slovenija v dvanajstih letih svoje samostojnosti in še nekoliko daljšem obdobju, ko se je vprašanje teh grobišč v medijih lahko dotaknilo slehernega Slovenca, ni mogla začeti sistematično zbirati podatkov o prikritih grobiščih.³ Aktivneje je država - vsaj deklarativno - posegla v problem jeseni 2001, ko so javnost zasuli komentarji o odkritih grobiščih v Crngrobu, Lancovem, Slovenski Bistrici in se je upravičeno postavljalo vprašanje, kdaj bo država pridobila seznam prikritih grobišč in kdaj ter kako jih bo začela urejati. Sledila je izjava Vlade RS, v kateri se je zavezala da bodo državni organi storili vse, da se grobišča najdejo, označijo in kjer je treba, posmrtni ostanki tudi prekopljejo.⁴ Junija 2003 je Državni zbor RS sprejel Zakon o vojnih grobiščih, ki naj bi uredil vprašanje prikritih grobišč, med njimi tudi domobranskih in žrtev drugega medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja.⁵

Začetki evidentiranja povojnih množičnih grobišč

Začetki evidentiranja segajo v leto 2000. Državni zbor je oktobra 1999 ob obravnavi predloga zakona o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini (ZLKSDL) sprejel dva sklepa, od katerih eden predlaga Vladi Republike Slovenije, da Komisija za reševanje prikritih grobišč⁶ (dalje Komisija) pripravi

¹ Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije (dalje UL SFRJ), 60/75, *Zakon o znanovanju in vzdrževanju pokopališč in grobov pripadnikov zavezniških in drugih tujih armad v Jugoslaviji*; UL SFRJ, 29/73 in 29/76, *Zakon o pokopališčih in grobovih borcev v tujini*; UL SRS, 4/78, *Zakon o grobiščih in grobovih borcev*.

² Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve RS (dalje Ministrstvo za delo), Informacija o stanju na področju vojnih grobišč za sejo Vlade RS, 29. 7. 1999. V uradnih podatkih se pojavljajo tudi višje številke.

³ Treba je opozoriti, da so se s tovrstno problematiko že v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ukvarjali ljudje in društva zunaj pristojnih državnih organov; največ novinar in publicist Ivo Žajdela in Društvo za ureditev zamolčanih grobov. V posameznih občinah so v začetku devetdesetih let 20. stoletja ustanovili občinske komisije, ki so delo opravile z različnim uspehom (več ali manj so kmalu prenehale z delom, se povečini ukvarjale z okoliščinami usmrteitev in manj z iskanjem in določanjem ter označevanjem lokacij na terenu samem ali preverjanjem zanesljivosti).

⁴ Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih, 22. 11. 2001.

⁵ UL RS, 65/2003.

⁶ Ob ustanovitvi 24. 10. 1990 se je Komisija imenovala Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu; 13. 12. istega leta je dobila še

seznam

mno-

žičnih grobišč kot osnovo, na podlagi katere bo Vlada pripravila razglasitve za spomenike državnega pomena.

Tisti, ki smo se ukvarjali z zgodovinskimi spomeniki in njihovim razglašanjem, smo vedeli da takšen sklep Državnega zbora pomeni tudi potencialno nevarnost. Ob dejstvu, da ni obstajala evidenca grobišč, da se grobišča niso začela niti urejati, je bila namreč bojazen, da bi razglašali za kulturne spomenike, morda celo državnega pomena, tiste lokacije, ki bi bile nepreverjene, neraziskane, nepotrjene. Jasno je, da mora biti razglašanje za kulturne spomenike samo končna faza pri urejanju grobišč. Najprej je treba ugotoviti, ali gre v posameznem primeru za grobišče. Šele nato pride uvrstitev v register vojnih grobišč, ureditev, in na koncu morebitna razglasitev za kulturni spomenik. Spomeniška stroka se je s podobnimi pojavi in pritiski ubadala že pri sorodni zgodovinski dediščini iz obdobja 2. svetovne vojne.

Ko smo v Komisiji spoznali, da v bližnji bodočnosti ni realnih možnosti, da bi Ministrstvo za delo kot resorni organ evidentiranje izvedlo (kadrovska in tehnična nezmožnost, zavračanje pristojnosti, dokler zakon o Vojnih grobiščih ne bo sprejet, itd.), smo se v začetku leta 2000 priprave seznama lotili člani Komisije sami. Predlagali smo, da se razkorak med zahtevami Državnega zbora, med željami in nalogami Komisije, med prakso in strokovnimi načeli, ki veljajo v spomeniško-varstveni stroki (Ministrstvo za kulturo) in med trenutnim stanjem priprave topografije in ureditve grobišč (Ministrstvo za delo), reši tako, da si Komisija ali skupina članov Komisije, ki jo le ta pooblasti, ogleda vsa (ali že vnaprej izbrana) grobišča in pripravi seznam.

Od januarja do junija 2000 so delo na terenu izvajali: člana Komisije dr. Tine Velikonja - predsednik Nove slovenske zaveze, dr. Mitja Ferenc - Ministrstvo za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino (dalje MK, Uprava RS KD) in Mateja Bavdaž (MK, Uprava RS KD). Občasno so se skupini pridružili tudi drugi člani Komisije (npr. predsednik Viktor Blažič). Že takrat je delo potekalo v okviru Ministrstva za kulturo, saj Komisija ni imela nobenih materialnih in tehničnih sredstev za tak projekt. Po nekajmesečnem delu se je junija 2000 delo prekinilo, saj je vlada, takrat jo je vodil dr. Andrej Bajuk, zamenjala predsednika komisije in del članov. Novo vodstvo Komisije⁷ je imelo drugačne poglede in način dela. Vodja ekipe za evidentiranje, pisec tega članka, pa kljub prizadevanjem dotedanjega predsednika Komisije ni bil več njen član.⁸ Naslednje leto - junija 2001, je vlada dr. Janeza Drnovška sestavila novo komisijo - Komisijo Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč. Med sedmimi nalogami komisije je na prvem mestu napisano: "Evidentiranje podatkov o številu in območjih grobišč predstavnikov nezmagovite strani v 2. svetovni vojni - vzpostavljena evidenca bo lahko kasneje služila za normiranje grobišč". Priprava evidence je torej postala ena

pristavek " in drugih tovrstnih grobišč"; Arhiv Komisije, Sklepa o ustanovitvi in dopolnitvi.

⁷ Spremenila je tudi ime iz Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu in drugih tovrstnih grobišč v Komisijo Vlade RS za evidentiranje in označitev prikritih grobišč; Sklep Vlade RS, 9. seja, 27. 7. 2000. V tem sklepu je prvič kot naloga komisije navedeno evidentiranje prikritih grobišč.

⁸ Pismo Tineta Velikonje avtorju, 15. 9. 2000; Delo 30. 9. 2000, javno pismo Spomenke Hribar dr. Andreju Bajuku. Delo, 7. 10. 2000, Viktor Blažič: Grobovi tuljio.

glavnih nalog komisije.⁹

Ministrstvo za kulturo in evidentiranje prikritih grobišč

Poznavajoč sistem evidentiranja kulturne dediščine pri Ministrstvu za kulturo in njeni Upravi Republike Slovenije za kulturno dediščino (Uprava RK KD) in poznavajoč tehnične možnosti njihovega INDOK centra ter dejstva, da za tak projekt niso obstajala namenska sredstva v proračunu, je bilo najprimerneje, da je ta projekt začel nastajati v okviru Ministrstva za kulturo. Zakaj?

Pri Upravi RS KD namreč že nekaj let deluje računalniško podprta baza registra kulturne dediščine,¹⁰ kjer je vpisanih več kot 16.000 enot kulturne dediščine. Metodologija, ki jo je razvila Uprava RS KD, se nam je zdela najbolj primerna in najbližja osnova, na katero bi lahko navezali topografijo prikritih grobišč. Vsakršno uvajanje nove metodologije, novega načina dela, iskanje izvajalcev, proračunskih sredstev itd. bi delo zavleklo, vezano bi bilo na veliko večja sredstva, razpise, daljše roke itd. Realno gledano je v sistemu državne uprave takšen projekt zaradi metodologije in zagotovljenih tehničnih predpogojev lahko začel nastajati le pri tem organu. Kljub temu da Ministrstvo za kulturo ni resorni organ za vojna grobišča, se je odločilo, da bo projekt eno leto nastajal v okviru njenega ministrstva s pomočjo kadrov in s sredstvi ter tehnično podporo ministrstva oziroma njene uprave.

Načela priprave projekta Evidentiranje prikritih grobišč v RS

Osnovne usmeritve projekta so bile izdelati evidenco in register prikritih grobišč, ki bo kartografsko in fotografsko ter dokumentacijsko podkrepjen. Nastajal naj bi v okviru državne uprave in ob obstoječih kadrovskih in finančnih možnostih, po enotni metodologiji. Vseboval naj bi rezultate, na podlagi katerih se bo država lažje odločala o postavitvah spominskih znamenj in smernicah za urejanje grobišč. Omogočal bi nadgradnjo in nadaljevanje dela in bil osnova za delo resornemu organu - Ministrstvu za delo, ko bo ta imel zagotovljene kadrovske in tehnične možnosti za nadaljevanje. V pomoč naj bi bil tudi drugim državnim organom - Ministrstvu za notranje zadeve, Ministrstvu za okolje in prostor, tožilstvom, sodiščem (pri odločitvah sodišča o posegih pri sondažah, izkopih), medijem in raziskovalcem ter drugim. Zaradi kratkega roka smo se dela lotili nivojsko; ne v detajlno raziskavo posameznih grobišč, temveč čimprej pridobiti osnovne podatke za čim več lokacij. Za najpomembnejše smo imeli določitev kraja s satelitsko navigacijo, ki je bila osnova za kasnejše digitaliziranje in kartografski izris in določitev zemljiškoknjižnih podatkov ter fotodokumentacija

⁹ Sklep o ustanovitvi Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 33. seja Vlade RS, 21. 6. 2001.

Naloga komisije so bile še: priprava konkretnega programa aktivnosti za ustrezno zavarovanje in vzdrževanje teh grobišč do sprejetja ustreznega zakona, ki bo pokrival to področje; dajanje mnenj o vprašanih, ki se nanašajo na obstoječa in novo odkrita grobišča ter grobove množičnih pobojev, sodelovanje v postopku za pridobitev idejne rešitve za označitev - zaznamovanje vseh ostalih tovrstnih grobišč v Sloveniji; tekoče spremljanje poteka gradnje Spominskega parka Teharje in gradnje sakralne kapele v Kočevskem rogu pod Krenom; posredovanje predlogov in pobud Vladi RS v zvezi z ureditvijo in obeležitvi grobišč; zbiranje finančnih sredstev, namenjenih ureditvi tovrstnih grobišč.

¹⁰ UL RS, 26/95, *Pravilnik o vodenju zbirnega registra kulturne in naravne dediščine*.

in natančen opis dostopov. Priprava evidence je bila specifična in težavna že v tem, da je bilo treba na terenu samem najti, določiti posamezne lokacije grobišč in njihovo velikost ter morebitne žrtve in to ob dejstvu, da so pisni viri o povojnih pobojih redki, skoraj nikakršnih pa ni o lokacijah grobišč. Tako smo poleg literature, časopisja, zapis-

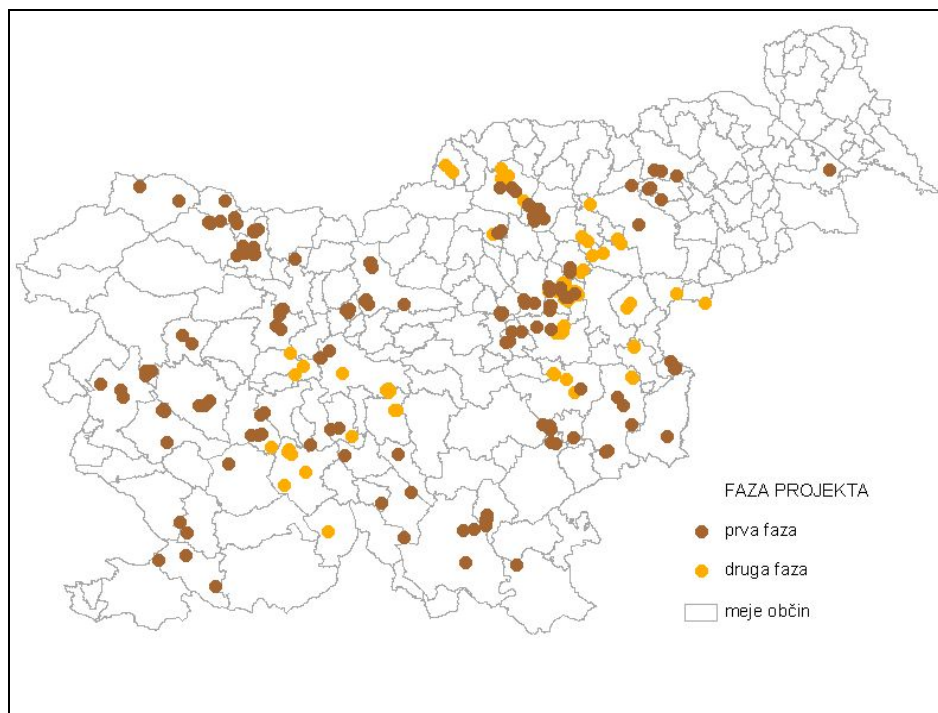
nikov občinskih preiskovalnih komisij, zapisnikov preiskovalnih komisij Državnega zbora RS (t.i. Pučnikova, Polajnarjeva), arhiva Nove Slovenske zaveze, arhivov okrožnih javnih tožilstev, arhivov policijskih uprav, katastra Jamarske zveze Slovenije, zasebnih arhivov mnogo podatkov pridobili od ustnih virov. Ne glede na to, da je treba ohraniti kritično distanco do virov, zlasti ustnih, pa so nam zaradi pomanjkanja pisnih virov - redki so namreč pisni viri o povojnih pobojih, skoraj nikakršnih pa ni o lokacijah grobišč - spominski zapisi in izjave neposrednih prič bile skoraj edine sledi, ki so nas privedle do lokacije.¹¹ Ker se država razen v nekaj redkih primerih načrtnega raziskovanja - sondiranja grobišč še ni lotila, je posamezne evidentirane lokacije še nemogoče povsem potrditi ali zavreči.

Rezultati evidentiranja (Poročilo o ogledih in tehničnih zadevah)

V sodelovanju s poznavalci posameznih grobišč, kriminalisti, predsedniki in člani nekdanjih občinskih preiskovalnih komisij za raziskavo povojnih množičnih pobojev, sorodniki žrtev in drugimi sta avtorja dr. Mitja Ferenc in Mateja Bavdaž v obdobju od marca 2002 do februarja 2003 obiskala in zajela podatke o 196 grobiščih in jih obdelala po enotni metodologiji.¹² Kljub 196 evidentiranim lokacijam je še najmanj 187 krajev ostalo na seznamu za ogled. Delo se je kasneje lahko nadaljevalo avgusta 2003, ko sta Ministrstvo za delo in Ministrstvo za kulturo sklenili dogovor o sodelovanju pri projektu Evidentiranje prikritih grobišč v RS do konca leta 2004. Konec maja 2004 je bilo enotno evidentiranih 290 lokacij grobišč, več kot 100 pa jih je še na seznamu. Kraji grobišč so bili določeni s satelitsko navigacijo (GPS). Za vsako grobišče sta podala identifikacijske podatke, opisala grobišče in mu dodala oznake za iskanje in razvrščanje, določila lokacijo grobišča, vire in literaturo, fotografije itd. Avtorja sta ob tem pripravila 701 topografsko karto in naredila okoli 2400 fotografij, pripravila 295 kart s parcelnimi številkami, okoli 2300 skic, zemljevidov, fotografij in druge dokumentacije, opravila številne avdio in video zapise. Rezultati opravljenega dela so bili predstavljeni na tiskovni konferenci Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 1. junija 2004.

¹¹ Na tem mestu posebej izpostavljam delo kriminalistov na policijskih upravah, zlasti pa vodjo policijske skupine akcije Sprava višjega kriminalističnega inšpektorja Pavla Jamnika, ki so pri iskanju dokazov skozi opravljene razgovore z zapisanimi Uradnimi zaznamki ustvarili zgodovinski vir, pomemben za rekonstrukcijo obravnavanih dogodkov, zlasti za natančnejše potrjevanje evidentiranih prikritih grobišč. Zbrana pričevanja, ki smo jih za delo pri evidentiranju dobili na vpogled, so ob skoraj popolni odsotnosti relevantnih dokumentov, kljub potrebni kritičnosti izrednega pomena.

¹² Mitja Ferenc (Komisija Vlade RS), Mateja Bavdaž (Ministrstvo za kulturo): Evidentiranje prikritih grobišč v RS, delovno gradivo, marec 2003. Računalniško aplikacijo in zemljevide v tekstu je pripravila mag. Ksenija Kovačec-Naglič z Ministrstva za kulturo, vodja INDOK centra URSKD.

Shema računalniške obdelave

1. *Identifikacija: Oznaka:* Pomeni zaporedno številko vpisa; *EŠD:* Evidenčna številka dediščine. Nekaj grobišč je že sedaj vpisanih v register dediščine, ki se vodi pri Upravi RS KD; *Ime grobišča:* Sestavljeno je iz imena naselja, v katerega območju se grobišče nahaja, in iz krajevne oznake, ki najbližje opredeljuje lokacijo; *Simonimi:* Tu vpisujemo druga imena grobišča, ki jih zasledimo v virih in literaturi.

2. *Opis grobišča: Kratek opis* (stavek ali dva) in nekoliko *daljši opis* (običajno okoli 10 vrstic), sta namenjena opisu zgodovinskih dogodkov: kdo, kdaj, koliko. Tu bo prihajalo do največ sprememb, saj bomo z raziskavami ali dognanji na terenu, ob izkopih, sondažah, novih pričevanjih ipd. prihajali do novih spoznanj.

Tip grobišča nam bo razvrstil lokacije po vrsti zemljišča, na katerem je grobišče: travnik, njiva, obrežje, sadovnjak, ob potoku, gozd, apnenica, kamnolom, gomila, vrtača, jasa, odlagališče odpadkov, ribnik, urbano okolje ipd.

Pod *geslo* sva vnašala vrsto žrtev, ki se v pojavljajo v virih; npr. hrvaški civilisti, slovenski domobranci, ustaši, domobranski ranjenci ipd.

Kategorija *narodnost* nam bo omogočala razvrstitev grobišč in njihovih žrtev po narodnosti (Nemci, Italijani, Romi, Slovenci, itd).

Status žrtve nam bo omogočal grupiranje grobišč glede na to, kdo je v njih pokopan: civilisti, vojaki, mešano, neznano.

Označitev nam bo povedala, koliko grobišč je označenih in koliko ne.

3. *Lokacija:* Tretja skupina podatkov so podatki o lokaciji grobišča.

Vsaka satelitsko določena lokacija sodi v območje, ki *naselju* pripada, vsako

naselje pa pripada določeni *občini*. *Centroid* pomeni središčno točko v primeru, če imamo zarisano območje in ne lokacije. Slovenija je razdeljena na mrežo *kart* v različnih merilih. Tu sva z Matejo Bavdaž vpisovala imena kart v merilu 1:5000 in 1:25.000. Sledita *kratek* in *daljši opis lokacije*. Tu zapišemo lego grobišča. Če je grobišče npr. v kraškem breznu, tu zapišemo osnovne podatke o breznu, o ureditvi grobišča in mnenje o zanesljivosti, oziroma, kaj bi bilo treba še storiti za zanesljivejšo ugotovitev obstoja posmrtnih ostankov. Zelo pomembno je poglavje *Opis dostopa do lokacije*, kjer sva poskušala natančno opisati, kako do grobišča privedemo. Bolj široko sva to opisovala pri težje dostopnih lokacijah.

Zaris lokacije TTN in *Zaris lokacije ortofoto* pomeni, da sva vsak zemljevid skenirala tako kartografsko kot s pogledom z zraka (ortofoto) v merilu 1:5000.

4. *Viri in literatura*: O posameznem grobišču ali dogodkih, ki se navezujejo na grobišče, bodo navedeni viri in literatura.

5. *Fotografije*: Vsako lokacijo grobišča in vse, kar je z grobiščem povezano (ureditev, znamenja, dokumentacijske slike, dokumenti), sva tudi fotografirala. Izbrane fotografije ali dokumente sva skenirala in jih vnesla v računalniško aplikacijo. Vsaka slika ima opis in datum nastanka ter kdo jo je posnel.

6. *Opombe*: V tem polju so med drugim zabeleženi datumi vpisa v evidenco, datumi terenskih ogledov in osebe, ki so ob tem sodelovale.

7. *Kataster*: Tu vpisujemo podatke o številki parcele, katastrski občini in katastrski upravi. To skupino podatkov smo vključili naknadno (februar 2004), po sprejetju Zakona o vojnih grobiščih, ker je le ta predvidel za Register grobišč tudi to vsebino. Poleg tega na parcelnih listih zarisujeva lokacije v manjšem merilu, večinoma v merilu 1:1000 in 1:2000.

8. *Ustni viri*: Tudi to polje smo v aplikacijo vključili naknadno. Ker so nam podatke posredovale tudi osebe, ki ne želijo biti imenovane, smo v prejšnjih opisih njihova imena označili z njihovimi začetnicami. Tu so navedena njihova polna imena in naslovi. To polje zato zaenkrat zaradi varstva osebnih podatkov ni namenjeno javnosti.

9. *Izpisi*: Vpisane podatke lahko natisnemo v različnih oblikah izpisa (popoln opis, kratek opis ali seznam grobišč urejen po občinah, abecednem vrstnem redu, zaporednih številkah itd.).

Ob začetku dela smo računali, da je v Sloveniji okoli 120-150 lokacij, ki so ali bi lahko bila grobišča. Vendar kaže, da je Slovenija mnogo bolj prepredena z grobišči, kot so bila naša predvidevanja. Do maja 2004 evidentiranih 290 lokacij sodi v 69 občin, kaže pa, da bo več kot 85 slovenskih občin, torej vsaka druga do tretja imela na svojem teritoriju opraviti z enim ali več prikritimi grobišči. Največ lokacij je evidentiranih v občinah Celje (28), Ljubljana (21), Mislinja (15), Radovljica (14), Prebold (13), Kamnik (12), Škofja Loka (10).

Grobišča glede na kraj pokopa

Glede na kraje, ki so jih izbrali za usmrtitve, lahko grobišča razdelimo v štiri skupine: kraška brezna, rudniške jaške, vanje uvrščamo tudi zaklonišča, protitan-kovske in strelske jarke ter običajne jame, ki so jih za usmrtitev morali izkopati. Od 196 obdelanih lokacij grobišč je 35 kraških brezen, 7 rudniških jaškov in

zaklonišč, 12 protitankovski jarkov in 236 običajnih jam.

Jamarji so med nekaj več kot 8000 v registru¹³ opisanimi *kraškimi jamami* pri 86 opazili in zapisali najdbo človeških kosti. Glede na to, da se v prvih povojnih letih o tovrstnih najdbah niso upali pisati, imeli pa so tudi različne interese in znanje o jamah in o človeških ostankih, je to število lahko le orientacijsko in po mnenju poznavalcev verjetno presega število 100. Jamarji opažajo kosti tudi v tistih že registriranih jamah, kjer je bil znan njihov obstoj, vendar jih zapisniki ne omenjajo. Veliko človeških ostankov je v tem obdobju že propadlo, lahko jih je prekrilo listje, zemlja ali kamenje ali pa so jih že odstranili. Nekatere jame so tudi namerno zasute, spremenjene v smetišča, pri nekaterih ostanki niso vidni, so se pa v bližini ohranili sledovi, ki navajajo, da imamo lahko opravka z jamami - grobišči. Sledove pobojev pri jamah, ki so služile za množična grobišča, so običajno zakrivali z miniranjem vhodov. Eksplozije so ponekod odstranile le del vhoda, drugod pa je prišlo do popolne zrušitve vhoda. Takšen primer je, recimo, v najbolj znanih prikritih grobiščih na Kočevskem rogu: Jami pod Macesnovo gorico in Jami pod Krenom, pri kateri je leta 1990 potekala tudi pravna slovesnost.¹⁴ Iznosov človeških posmrtnih ostankov iz kraških jam skoraj ni bilo. Do delnega izkopa oziroma iznosa je prišlo le leta 1992 iz devetih brezen v občinah Koper in Sežana, iz Mihove jame pri Uršnih Selih ter iz jame Bršljanka. Iz treh brezen na Trnovski planoti pa je goriška občinska komisija kosti, ki so jih iznesli jamarji, pregledala, ugotovila, da so človeške in jih nato vrnila v jamo. Natančneje raziskavo je policija opravila v Jami za vrtcem (Spodnja Lipnica), kjer pa z DNK raziskavo niso potrdili domnevne identitete in v Breznu pri Konfinu I nad Glažuto, ki je po zaslugi dr. Lovra Šturma in sodelavcev do sedaj najbolj vsestransko raziskana tovrstna lokacija.

Druga skupina prikritih grobišč so *rudniški jaški* in velike razpoke ob posedanju rudniških jaškov. Najbolj znan je jašek Sv. Barbare v Hudi jami pri Laškem. Čeprav so ob preiskavi že naročili pripravo predračuna in tehničnih pogojev za podrtje štirih pregrad, obnovo dela zasutega rova in dostop do dveh 40 do 50 m globokih jaškov, v katerih naj bi bili posmrtni ostanki, pa do raziskav v tem zloglasnem jašku še ni prišlo.¹⁵ Omenja se tudi Krištol pri Hrastniku, opuščeni rudnik Pečovnik pri Celju, rudniške razpoke na hribu Gorice nad Šoštanjem. Domnevamo, da je največ žrtev v rudniških razpokah Starega Hrastnika, kjer ležijo žrtve srbske narodnosti (usmrčeni po 20. maju 1945) in slovenske narodnosti (usmrčeni v začetku junija, po vsej verjetnosti v nočeh od 2. do 8. junija 1945). V rudnikih in rudniških razpokah izkopavanj do sedaj še ni bilo, so pa lokacije, dogodke iz Starega Hrastnika opisali trije, ki so se rešili bodisi z morišč ali na poti do njih. V to skupino uvrščamo tudi že pripravljena zaklonišča, bunkerje, ki so jih uporabili za grobišča (Slovenska Bistrica, Krško, Spodnje Radvanje).

¹³ Kataster jam vodi Jamarska zveza Slovenije skupaj z Inštitutom za raziskovanje krasa ZRC SAZU. Kataster jam sestavljajo osnovni podatki, ki so zbrani ponavadi ob prvem obisku in raziskovanju jame (katastrska številka, ime, lega, koordinate, opisi in podatki o prvih raziskovalcih, načrt jame). Kasneje so registracijskemu zapisniku dodani še dopolnilni zapisniki, načrti, fotografije ipd.

¹⁴ Več o kraških jamah - grobiščih glej Andrej Mihevc: Množična grobišča v jamah v Sloveniji. V: Brez milosti : ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem. (ur. Lovro Šturm), Ljubljana 2000, str. 331-349.

¹⁵ PU Celje, dopis s ponudbo Rudnika Trbovlje-Hrastnik, d.o.o., 27. 2. 2002.

Tretja skupina prikritih grobišč so *protitankovski in drugi že prej skopani jarki*. Najbolj raziskan je protitankovski jarek in množično grobišče na Teznem pri Mariboru. Tu je verjetno največje grobišče na Slovenskem, morda tudi v Evropi. Žrtve, razen morda v manjšem številu, niso bili slovenski državljani. Del jarka je bil ob gradnji avtoceste, ki je jarek prečkala, sistematično raziskan, v preostali del jarka pa niso posegali. Večje množično grobišče je tudi v celjskem protitankovskem jarku, ki je bil nekaj kilometrov dolg in je segal od Teharij do osnovne šole na Golovcu. Manjši del jarka je bil raziskan leta 1997. Na 420 cm dolžine so v globini 150 cm našli 40 okostij, ki so razen treh pripadala moškim, najverjetneje večinoma pripadnikom oboroženih sil NDH.¹⁶ Sem lahko uvrstimo tudi slučajen izkop iz nekdanjega jarka za protiletalski top pri gostišču Klukec v Celju, kjer so avgusta 1996 našli ostanke več kot 30 ljudi.¹⁷ Drugje raziskav ni bilo, z izjemo sondiranja v zasutih jarkih v Medlogu pri Celju, ki pa ni potrdilo obstoja grobišča.¹⁸ Znan pa je protitankovski jarek, ki je med Brežicami in Dobovo prečkal polje med Savo in cesto proti Dobovi. Večji strelski jarek, napolnjen s trupli, je v Bistrici ob Sotli. Protitankovski jarek, uporabljen za grobišče, je ob cesti in železnici pri Mislinji in pri Slovenj Gradcu. Uporabljen je bil tudi jarek Rupnikove linije pri Radovljici.

Četrta skupina prikritih grobišč, po številu največja, so *običajne jame*, ki so jih za pokop pobitih morali izkopati. Razporejene so po celi Sloveniji. Na vprašanje, kje jih je največ, je težko odgovoriti, saj je njihovo število odvisno tudi od stopnje raziskanosti posameznega območja. Dosedanje raziskave kažejo na to, da je tovrstnih grobišč največ na Štajerskem (v okolici Celja), na Gorenjskem, na območju Slovenj Gradca in Mislinje, v okolici Kamnika. Večinoma so skopane v redkem gozdu, na gozdnih jasah ali na gozdnem obrobju travnikov. Najdemo pa jih na vseh mogočih lokacijah (na krajih, kjer so kasneje uredili ribnike, smetišča, parkirišča, v sadovnjakih, ob zunanjem zidu pokopališča, na obrežju rek, ob potokih, na strmih pobočjih, celo ob kapelicah). Nekatera grobišča je odkrila narava (npr. ob povodnji Lahomščice), bodisi so se pokazala slučajno ob gradbenih izkopih (npr. Medlog - Slovenijales), ali ob iskanju posameznikov in društev (npr. Gornji Suhor). Le redka so se odpirala načrtno (npr. Zaplana - Zakovški gozd pod Strmico; Strelac - Jelenca). Izjema so grobišča nemških in italijanskih vojakov, katerih prekopi potekajo po sporazumih z obema državama kontinuirano. Prve prekopljejo v eno od treh pokopališč v Sloveniji: Kranj, Celje, Ljubljana, druge pa prepeljejo na italijansko stran v Redipuglio.

Grobišča glede na čas, narodnost in status

Množičnih usmrtitev je bilo v Sloveniji največ od maja do julija 1945 in to zlasti vrnjenih ali doma zajetih slovenskih domobrancev ter ujetnikov in jetnikov iz

¹⁶ Arhiv Okrožnega državnega tožilstva (ODT) Celje, dopis Urada kriminalistične službe UNZ Celje okrožnemu državnemu tožilstvu, št. 0221/24-5990-S-24/B-85/91, z dne 22. 9. 1997; dopis Medicinske fakultete, Inštituta za sodno medicino, št. E 166/97 BJ/PK, z dne 17. 02. 1998; dopis Janeza J. Švajncerja z izvedenskim mnenjem okrožnemu sodišču v Celju, 31. 1. 2002.

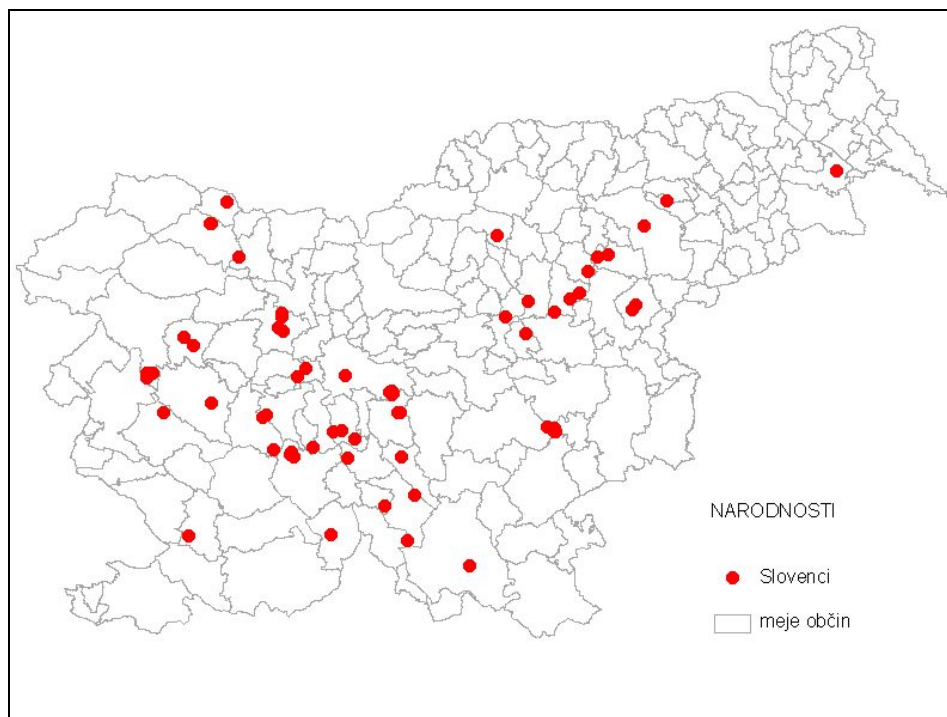
¹⁷ ODT Celje, operativno poročilo ODT Celje Državnemu tožilstvu RS, 27. 8. 1996; Poročilo podjetja Veking d.o.o. o poteku del prekopa posmrtnih ostankov na osnovi odredbe I-Kpd 209/96.

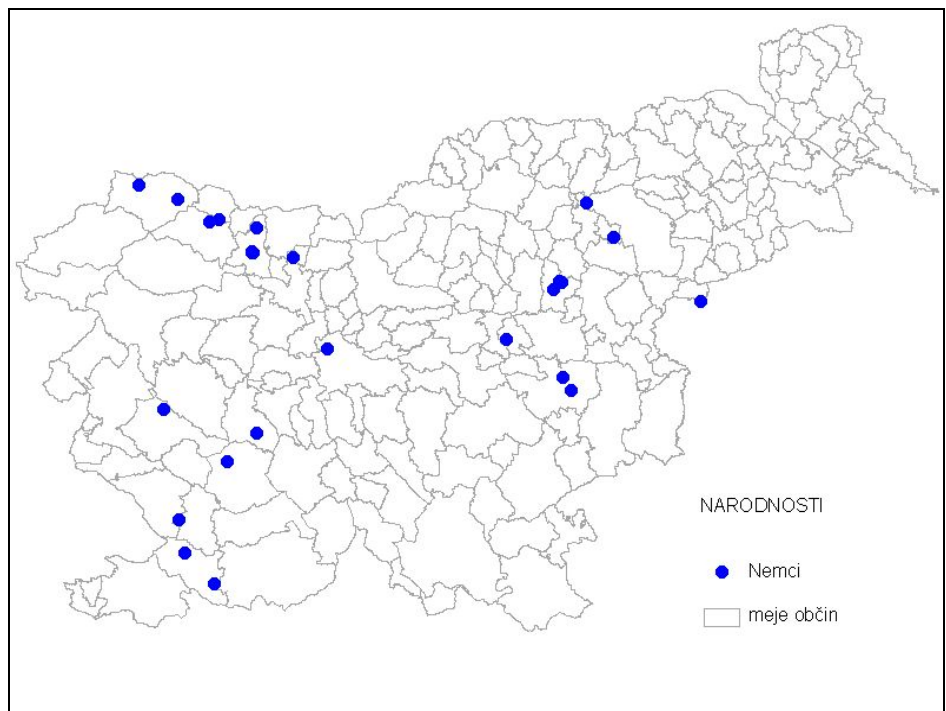
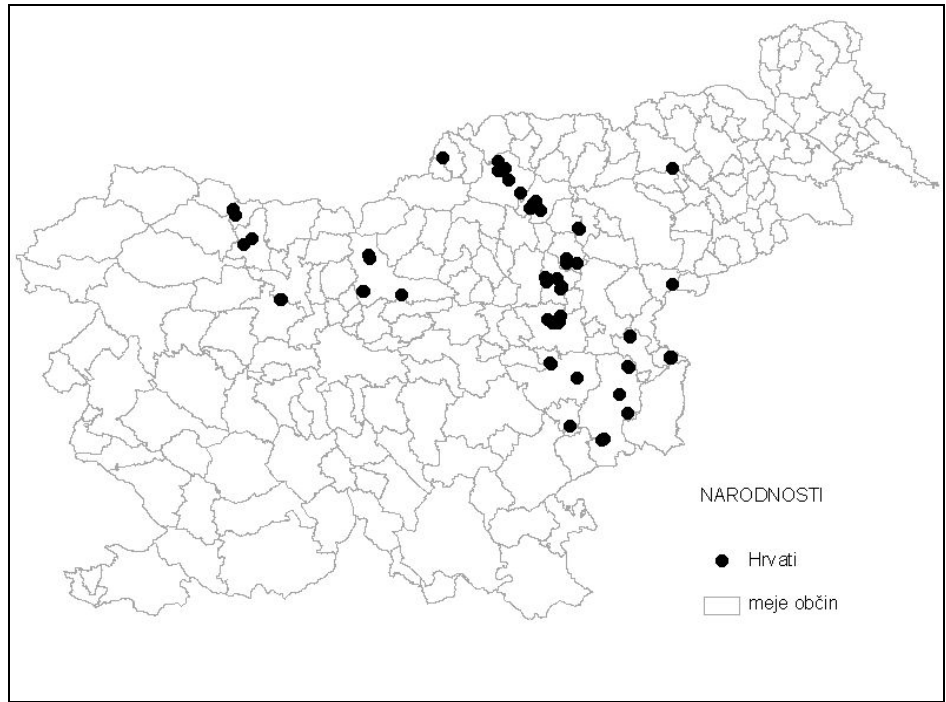
¹⁸ Po izjavi poznavalca celjskih grobišč Janeza Črneja so projektanti izbrali pot, ki se je grobišč izognila; izjava avtorju 2. 4. 2004.

drugih jugoslovanskih pokrajin in nato do januarja 1946, največ Nemcev, Italijanov ter kolaborantstva in protikomunizma osumljenih Slovencev. Do posameznih skrivnih usmrtitev pa je prihajalo tudi še pozneje.

Nekaj več kot desetina do sedaj evidentiranih grobišč je t.i. medvojnih. Iz leta 1942 so to npr. grobišča v Krimski jami, Žiglovici nad Ribnico, Griču pri Klevevžu, Čužnji vasi, Iški vasi. Drugo večjo skupino grobišč lahko umestimo v čas septembra in oktobra 1943, po kapitulaciji Italije. Gre za usmrtitve in poboje zajetih vaških stražarjev in četnikov ter nekaterih civilistov npr. Travná gora, Mačkovec, Mozelj ter Jelendol in Bavdle pri Grčaricah - prekopani. Iz leta 1944 so npr. grobišča v Gorenji Trebuši (Makceva grapa, Podgrivška grapa, Petrova grapa), Lajše pri Cerknem, iz zime 1945, Zakriž pri Cerknem, Lokve itd.

Kaže da je grobišč, v katerih so osebe neslovenske narodnosti, več kot "slovenskih". V Sloveniji se je namreč končala 2. svetovna vojna v Evropi in na njenem ozemlju so se znašle številne sovražne vojske, ki so se bojevale na strani nemških oboroženih sil s številnimi spremljajočimi civilisti. Hoteli so se prebiti na avstrijsko Koroško in v Italijo in se v strahu pred Jugoslovansko armado in novimi oblastmi želeli predati Angležem in Američanom. Kljub številnim t.i. maršem smrti po nekdanjih jugoslovanskih pokrajinah, kjer so končali vrnjeni in zajeti vojaki in tudi civilisti, je večji del pokopan na slovenskem ozemlju.

Grobišč oboroženih pripadnikov in civilistov iz NDH je v Sloveniji po do sedaj evidentiranih lokacijah le nekaj manj kot slovenskih. Ob umikanju iz Hrvaške prek slovenskega ozemlja se je njihova pot v večjem številu končala že v Bistrici ob Sotli, v Krakovskem gozdu pri Kostanjevici ob Krki (Sajeve) in v okolici Krškega (Mrtvice, Hafnerjev graben), na poti do Celja in v okolici Celja. Veliko število jih je končalo na poti iz Velenja do Dravograda - v okolici Gornjega Doliča, v Mislinjski dolini, okolici Slovenj Gradca. Najdemo jih v Kamniku (Cuzakov travnik), Kamniški Bistrici (Macesnovec, Šimnov plaz, Kraljev hrib, Kopišča, Dolski plac), Podgorju, Sidolu. Kaže, da so Hrvati tudi v dveh jaških Sv. Barbare v Hudi jami. Tisti, ki so jih vrnil iz Koroške sredi maja 1945, so končali bodisi v Zgornji Lipnici blizu Radovljice (Lancovo) ali grobiščih v Crngrobu, predvsem pa v Kočevskem rogu. Verjetno bi jih našli tudi v protitankovskem jarku pri Dobovi (Mostec). Največje grobišče Hrvatov pa je v Tezenskem gozdu. Tu so aprila 1999 na samo 70 m dolžine protitankovskega jarka, prek katerega so speljali avtocesto, odkopali 1179 trupel.

Vrnjene vojake srbske narodnosti (četniki, Srbski dobrovoljski korpus, Srbska narodna straža) naj bi ustrelili na Kočevskem rogu, na Pohorju, vendar še ni ugotovljeno, kje natančno. Del tistih četnikov, ki so jih zajeli blizu Laškega, leži v rudniških razpokah Starega Hrastnika.

Največ lokacij z nemškimi vojaki je do sedaj znanih na Gorenjskem in to v Mošnjah (Grobišča Zgoša, Senožeta, Lisičji Rep), v Križah pri Trziču, Kranjski Gori (Savsko naselje), na Kočni, v Goričah, morda tudi v Begunjah na Gorenjskem (Mazovčev pruh), v Mojstrani (Mlačca), in nekaj v kraških brezni na Primorskem npr. v Bukovju (Brezni v Martinovih Hrastnicah), Divači (Kačna jama), Obrovu (Kaserova jama), Slopah (Jama pod Kotarjevo ogrado).

Slovenske domobrance, vrnjene prek Podrožce, so zaprli deloma v škofjeloški grad in nato odpeljali v manjših skupinah na različne lokacije v okolici: Pevno (Matjaževa jama), Trnje (Podtrn), Gabrovo (Lovrenška grapa), Bodovlje, večino pa v zbirno taborišče Šentvid in odtod največ v kraške jame na Kočevskem rogu. Predvidevamo, da jih je največ v Jami pod Macesnovo gorico. Manjši del je končal na Golem, morda v Brezarjevem breznu v Podutiku, oziroma nato v bližnji Kucji dolini. Tudi pri tem grobišču je bilo že vse pripravljeno za sondiranje in morebiten izkop, vendar do izvedbe ni prišlo. Ob koncu vojne zajeti domobranski ranjenci so končali verjetno v brezni nad Glažuto (Brezno pri Konfinu I), Iško (Koščevo brezno) ter v Iški vasi. Tiste, ki so jih vračali prek Pliberka in Teharij, so odpeljali večinoma do rudniških razpok Starega Hrastnika in njegovo okolico.

Množičnejša grobišča slovenskih civilistov so zlasti v bližini taborišč OZNE (Strnišče, Hrastovec v Slovenskih goricah, Brestrnica idr.) oz. njenih okrajnih zaporov. V hribu Gorice nad Šoštanjem naj bi poleg Hrvatov in kočevskih Nemcev končali nekateri meščani Šoštanja, v 13 evidentiranih lokacijah v Mariji Reki (Kregarjev graben) in na Knezdolu (za lovsko kočjo) so domačini iz Posavja, v Košnici pretežno celjski meščani. Domačini iz vasi okoli Logatca leže po vsej verjetnosti v tamkajšnjih brezni (Brezno na Repišah, Jama Gradišnica, Šemonovo brezno, Zakovski gozd pod Strmco). Iz Idrije so jih verjetno vozili na Jelični vrh (Brusova grapa). Del na silo prepeljanih civilistov s Koroške so usmrtili na Lešah pri Prevaljah. Civiliste iz Maribora so vodili na morišča na Pohorju. V Zgornji Bistrici so jih "pokopavali" še v začetku leta 1946. Avgusta 2001 in februarja 2002 so tam

iz dveh rogov oziroma zaklonišč izkopali 431 skeletov.

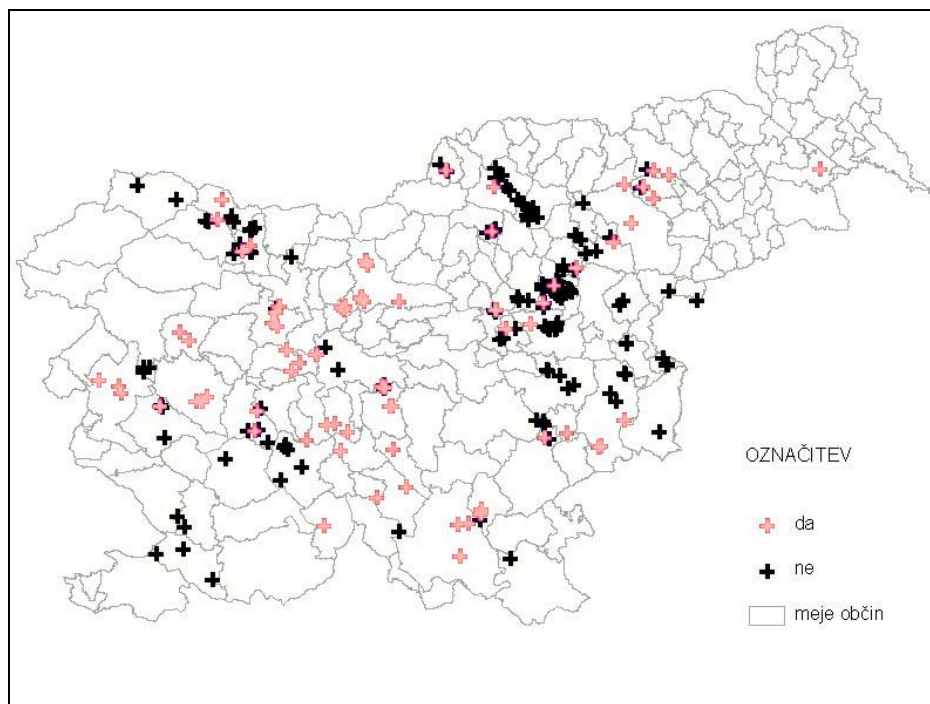
Na Primorskem so v brezni na Trnovski planoti (Trnovo - Zalesnika, Voglarji - Brezno za Cvetrežem, Grgar - Brezno Podgomila) pretežno osebe, ki so jih jugoslovanske oblasti aretirale na območju Gorice, v Ajdovščini in brezni v okolici Idrijskega Loga (Ajharjevo brezno, Andrejčkovo brezno) pa verjetno del tistih, ki so jih po umiku iz Gorice prepeljali na Primorsko. V kraške jame so jih vozili tudi iz Trsta in Koprškega.¹⁹

Označenost grobišč

Urejenost, bolje rečeno označenost pregledanih lokacij je zelo različna. Urejeno ni skoraj nobeno grobišče. Le na 110 krajih je postavljeno takšno ali drugače znamenje, oziroma je kraj, kjer naj bi grobišče bilo, zaznamovan; 180 krajev je neoznačenih. V večini primerov imamo opravka z lokacijami na najrazličnejših krajih in zemljiščih: z neoznačenimi brezni, travniki, močvirji, gozdovi, grapami, obrežji itd. Na nekaterih krajih ali v bližini krajev grobišč so društva, občinske komisije in posamezniki, zlasti svojci postavljali raznovrstna znamenja, skoraj izključno iz lesa in v obliki križa. Od dveh desk zbitih v križ do obsežnejših, trajnejših, debelejših, že po načrtih delanih znamenj. Tista, postavljena še v začetku 90. let prejšnjega stoletja, so skoraj že propadla. Kasneje so začeli postavljati trajnejša znamenja, ponekod že prave spominske kapele, kot npr. v Marija Reki, pred rovom Sv. Barbare v Hudi jami.

Le redkokje so okolico grobišč še dodatno uredili. Prve ureditve brezen segajo tja v leto 1990, ko so v okviru upravne slovesnosti ogradili vsa štiri grobišča v Kočevskem rogu. To je bilo narejeno iz dveh razlogov. Preprečevalo je zdrs v brezno, in označevalo, da dostop v dno brezna iz pietetnih razlogov ni priporočljiv ali dovoljen. Poleg postavljenega križa so uredili prostor za prižiganje sveč in to iz naravnega kamna. Z večjim ali manjšim okusom so bili postavljeni še koši za odpadke. Podobno so bila urejena grobišča na Trnovski planoti: Zalesnika, Podgomila, Za Cvetrežem. Po mnenju mnogih je takšna ureditev najbolj primerna, najcenejša in iz tam obstoječih materialov. Manjka le še kakšna informativna tabla ali plošča s podatki. Te pa bomo pri prekritih grobovih našli le izjemoma.

¹⁹ To bi lahko bilo 7 jam v občinah Koper in Sežana (Špirnca, Jama pri Socerbskem kalu, Socerbska sveta jama, Vilenica, Bremce, Dolska jama, Socerbska jama za vrhom), iz katerih so jamarji julija 1992 iznesli posmrtno ostanke okoli 60 oseb, ki so sedaj v skladiščih Inštituta za sodno medicino v Ljubljani.

Če izvzamemo postavitev ali izgradnjo križev, drugačnih ureditev niti ni bilo. Izjema so Lajše, ki naj bi bilo centralno grobišče in spomenik za Primorsko in kjer so končali civilisti, usmrčeni leta 1944 zaradi maščevanja za hud poraz ob napadu na partijsko šolo v Cerknem (27. januarja 1944, 3. februarja 1944 je sledila usmrtitev skupine domačinov obtoženih za izdajo). Tam so uredili spominsko kapelo, tlakovali pot proti gozdnemu robu z granitnimi tlakovci, označili postaje križevega pota, postavili velika znamenja, razširili pot do brezna in nekaj deset metrov pred njim zgradili spomenik in postavili spominske plošče. Glede na to, da so grobišča povečini neznana, tudi kažipotov, ki bi obiskovalce usmerjali h grobiščem, skoraj ni. Lahko govorimo le o kažipotih za štiri grobišča v Kočevskem rogu, postavljena že ob spravi slovesnosti pred 12 leti in o kažipotih za že tri omenjena grobišča na Trnovski planoti. En kažipot stoji tudi za Teharsko grobišče.

Razglasitev za kulturni spomenik je končna faza ureditve grobišča. Med vsemi lokacijami sta le dve razglašeni za kulturni spomenik. Brezarjevo brezno, iz katerega so bili posmrtni ostanki že iznešeni junija 1945 in bližnja Kucja dolina, kamor so jih prenesli. 29. julija 2004 je Vlada RS dala soglasje k pobudi vladne komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč o razglasitvi Spominskega parka Teharje za kulturni spomenik državnega pomena.

Prav na krajih, ki naj bi najbolj simbolizirali prikrita grobišča, še ni bilo narejeno tisto, za kar si je država prizadevala. Tako po več letih gradnje že plačujemo stroške za sanacijo še nedokončanega spomenika na Teharjih, nad grobovi umrlih pa igrajo golf. Pri jami pod Krenom v Kočevskem rogu je na natečaju izbrano spominsko kapelo prehitel na črno zgrajen velik spomenik, ki je spremenil izvirno podobo najbolj znanega grobišča v Sloveniji.

Decembra 2002 je bil na javnem natečaju za enotno označitev grobišč izbran projekt ljubljanskega podjetja Gigodesign. Znamenje je oblikovano kot stoječ valj, vilito v bron in postavljeno na betonski podstavek. Valj je vpet v notranji mehaznizem, ki omogoča da se iz valja z nihanjem izvabi zven. Za polaganje sveč in cvetja je zasnovan betonski valj enakih dimenzij kot podstavek za spomenik. Prvi spomenik je bil postavljen 22. decembra 2003 pri breznu Zalesnika v Trnovskem gozdu.²⁰ Zakon o vojnih grobiščih predvideva le nekaj najosnovnejših podatkov na spomeniku: poleg identifikacijskih podatkov, kraja in časa smrti pokopanih, še besedilo posvetilne ali spominske narave.²¹ Na natečaju sprejeto spominsko znamenje pa predvideva le kraj in ime grobišča, število žrtev, narodnost, koordinate in posvetilni napis.

Vprašanje zanesljivosti evidentiranja

Brez sistematičnejših raziskav bo nemogoče dati podatke o številu žrtev, nekoliko manj težav bo pri podatkih o narodnosti, čeprav so pri mnogih evidentiranih lokacijah podatki o narodnosti žrtev različni, izključujoči, ali pa jih sploh ni. Veliko je primerov, ko za več grobišč na določenem območju viri navajajo narodnost in tudi oceno števila žrtev, vendar ne za posamezna grobišča. Zato je pri evidentiranju prikritih grobišč eden največjih problemov vprašanje dokazljivosti, zanesljivosti, potrditve, da gre za grobišče, saj ni zanesljivo, da so vsi evidentirani kraji tudi dejansko grobišča. Predvsem pa ni znan obseg grobišča. Na podlagi ustnih virov, zbrane dokumentacije, spremenjenega terena na lokaciji lahko samo ocenjujemo večjo ali manjšo zanesljivost, še zdaleč pa ne moremo zanesljivo potrditi obstoja grobišča in ga povsod natančneje določiti.²² Metod in

²⁰ Stroški postavitve so bili 3,6 milijonov tolarjev. Država naj bi letno postavila 5-10 spomenikov, kar pomeni, da bo samo označevanje potekalo več kot 20 let. V letu 2004 so predvidene ureditve na Teznej pri Mariboru, Zgornji Bistrici, Hudi jami, Breznu pri Konfinu in Jami pod Macesnovo Gorico. Pri tem pa ni zanemarljivo dejstvo, da ponekod občine sploh niso zainteresirane za postavitev spomenikov.

²¹ Besedilo posvetilne narave se na vojaških grobiščih iz 2. člena tega zakona, razen na grobiščih pripadnikov tujih armad, glasi: "Padel(i) v vojni, Republika Slovenija", na grobiščih žrtev vojne iz 3. člena tega zakona: "Umrli(i) kot žrtev (žrtve) vojne, Republika Slovenija", na grobiščih žrtev vojne - po vojni usmrčenih oseb iz 4. člena tega zakona pa: "Žrtev (žrtve) vojne in povojnih usmrteitev, Republika Slovenija".

Ob sprejemanju zakona je bilo med politiki in v medijih veliko polemik o vsebini posvetilnega napisa. Usmrteitev v strogem pomenu besede pomeni izvedbo smrtne kazni, ki jo izreče sodišče. V tem primeru bi lahko bila seveda beseda usmrteitev sporna, saj je večina bila usmrčena mimo sojenja, brez sodbe sodišča in zato bi lahko uporabili besedo naklepni uboj, umor. Poleg tega je bila usmrčenim, ubitim odvzeta temeljna pravica - pravica do groba, kar je predstavljalo enak, če še ne večji zločin. Zaradi tega nekateri smatrajo, da je napis, ki ga določa zakon, pristranski. Zagovarjajo napis "Žrtve vojne in revolucije". Oporekajo jim tisti, ki trdijo, da je izraz revolucija mnogoznačen. Nekateri zagovarjajo napis "Žrtve vojne in revolucionarnega nasilja", drugi menijo da je bolj od napisa pomembna dejanska ureditev in pieteta do grobišč in žrtev v njih.

²² Po pregledu vseh lokacij in po zanesljivosti ustnih in pisnih virov lahko ocenjujem, da je od 200 lokacij okoli 90 % tudi dejansko grobišč. Vprašanje pa je, koliko so vsa prikrita evidentirana grobišča lahko natančno, ožje locirana, tako natančno, da bi grob lahko omejili, ne da bi vanj posegali. Tu pa je odstotek nižji. Tako je kar nekaj lokacij, za katere se ve, da grobišče obstaja, vendar na tistem zemljišču kraja samega ni moč natančno določiti (npr. Mozelj, Hafnerjev graben pri Brestanici). Vseeno smo evidentirali tudi takšne kraje, saj bo nekdo, nekoč prišel do natančnejših podatkov. Tudi sami smo lahko nekaj krajev natančno določili šele ob drugem ali tretjem ogledu in z drugimi informatorji. Pri tem smo posamezne, predvsem označene grobove, ki so bili skupaj, označevali kot eno grobišče. Če pa so ležala narazen, pa smo zaradi določitve natančne lokacije z GPS navigacijskim sistemom, le ta

postopkov fizičnega preverjanja se država razen nekaj izjem še ni lotila. Skoraj vsa dosedanja izkopavanja so bila posledica interesa drugih. Bodisi je raziskavo začela občina (Zgornja Bistrica, kraška brezna v občini Koper), Družbe za avtoceste RS - dalje DARS (Tezno), zasebnik, sorodnik, društvo ali občinska komisija (Zgornja Hudinja, Špitalič na Celjskem, Suhor v Beli krajini, Jelovica) ali pa je šlo za naključne najdbe (gostišče Klugec v Celju). Tudi sondaže v Medlogu pri Celju je izvedel DARS zaradi priključka na avtocesto prek predvidenih grobišč. Kot kaže, prekopavanje posmrtnih ostankov iz grobišč tudi v prihodnje ne bo oziroma bo do njih prišlo le izjemoma ob t.i. sanitarnih prekopih.

Glede na dejstvo, da so se grobo kršile mednarodne konvencije in osnovne človekove pravice, je eshumacija in identifikacija žrtev ter njihov pokop tam, kjer je to mogoče, obveza države. Na podlagi dosedanjih, sicer redkih izkušenj z izkopavanji pa moramo vedeti, da si vseeno ne moremo obetati kakšnih natančnejših podatkov. Običajno bi zvedeli za število in spol žrtev, le redko za status, še manj za narodnost. Zaradi specifičnosti prikritih grobišč in posmrtnih ostankov v njih si tudi ne moremo obetati velikih rezultatov z identifikacijo z biološko primerjalnim materialom (DNK).²³ Do sedaj je bila po tej metodi uspešno identificirana ena oseba in sicer okostje moškega, ubitega v gozdu na Jelovici leta 1943. Na podlagi preiskave DNK zoba sta sin in hči lahko pokopala več kot pol stoletja pogrešanega očeta.²⁴ Zaradi zakrivanja zločinov in grobišč (mnoga so spremenjena v smetišča) pa bo na mnogih evidentiranih lokacijah treba s sondažami najprej nedvoumno potrditi obstoj grobišča in ga v naravi omejiti in nato urediti.

Mitja Ferenc

HOW TO DOCUMENT HIDDEN GRAVE SITES IN REPUBLIC OF SLOVENIA?

S u m m a r y

In Spring 2002 the Ministry of Culture of the Republic of Slovenia facilitated the launching of the documentation of the hidden grave sites. The basic objective of this project was to establish and produce well-documented, cartographic and photographic evidence which would provide a basis for a register of the hidden grave sites that could be used as a reference by government bodies dealing with such issues as well as the mass media and researchers.

The authors, Dr Mitja Ferenc in Mateja Bavdaž, collected data for each individual grave site on the field in compliance with the harmonised methodology of the Register of Cultural Heritage, which is kept by the National Board for Cultural Heritage, and in cooperation with those familiar with the particular grave sites, forensic experts and others. These data were then processed in a computer information

vpisovali posamezno. Pri terenskih ogledih smo si pomagali tudi z detektorjem za odkrivanje kovin, kot enim od neagresivnih metod ugotavljanja zanesljivosti. Pri nekaterih lokacijah smo tako našli ostanke streliva, žico, lopato, ki so potrjevali domneve, da imamo opravka s pravo lokacijo.

²³ Vzroki so v pomanjkanju virov, brez katerih se še ne more zanesljivo sklepati o žrtvah v posameznih grobiščih ali pa so bili podatki znani, pa ni bilo več sorodnikov, da bi pridobili material za primerjavo. Prvi dve prikriti grobišči, kjer so odvzeli vzorce DNK, sta bili v Zgornji Bistrici. Pri obeh je bilo ob izkopu najdeno le malo osebnih predmetov. V prvem grobišču so našli prstan, ki naj bi pripadal pogrešanemu bratu iz okolice Ljubljane. Izvedena je bila DNK preiskava dolge kosti iz bližine prstana, ki pa je ovrgla domnevo. Za dve okostji z opazno telesno značilnostjo je bila preiskava izvedena, vendar identifikacija ni bila mogoča - sorodniki niso bili več med živimi in primerjalnega materiala ni bilo moč pridobiti. Četrta primerjava je bila vzeta iz drugega grobišča v Zgornji Bistrici. Preiskavo DNK so opravili tudi pri kosteh petih okostij, odkopanih na Jelovici, kjer se je na podlagi izjav prič sklepalo o identiteti žrtev. Vendar primerjava vzorcev, odvzeta domnevnim sorodnikom, ni potrdila domnev.

²⁴ Katja Drobnič: Preiskava DNK iz kosti in zob : identifikacija po več kot pol stoletja. Delo-Znanost, 16. 6. 2003.

system using a uniform methodology. By May 2004, by means of the satellite navigation system (GPS), 290 grave sites were located, some 2,400 photographic shots taken, 996 maps prepared, around 2,300 sketches and maps scanned and numerous audio and video recordings taken. Identification, description, access, location and marking data were given for each grave site (the name of the place and the municipality, a map in 1:5,000 scale, the description, the access and the marking of the location) sources and literature, photographs, together with a list of those who passed on the information. It is estimated that one half of the sites containing hidden graves have been documented in this way.

The grave sites documented by 2004 belong to 69 municipalities. With regards to their type the sites can be divided into four groups: Karst pits, mine shafts which also include shelters, anti-tank trenches and burial pits which were dug for execution purposes. Out of the 290 grave sites processed, 35 are Karst pits, 7 mine shafts and shelters, 12 anti-tank trenches and 236 dug burial pits.

Data on the find of human bones exist for 86 Karst pits. The entrances to several pits were artificially collapsed. There were almost no cases of human remains being removed from the Karst pits. A partial exhumation and the removal of remains took place in 1992, from 9 pits in the Koper and Sežana municipalities and from Mihova jama by Uršna Sela.

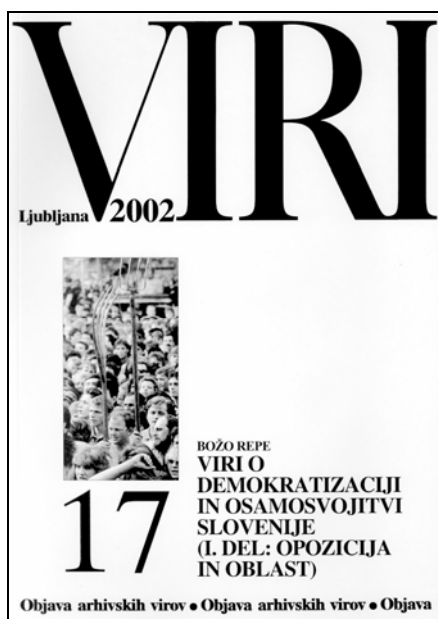
The second category of the hidden grave sites are the mine shafts and large cracks, resulting from the collapsed mine shafts in the area between Laško, Hrastnik and Trbovlje. The best known is the so-called St Barbara's shaft in Huda jama by Laško. It is presumed that the mine cracks of Stari Hrastnik contain the largest number of victims of Slovene and Serb nationality. Up to now there has been no excavation in the mines and the mine cracks. This category includes the prepared shelters and bunkers which were used as mass graves (Slovenska Bistrica, Krško, Spodnje Radvanje).

The best explored among the grave sites in the anti-tank trenches is the one in Tezno by Maribor. This is probably the largest mass grave in Slovenia. The victims buried there were the soldiers of the Independent State of Croatia (ISC). In 1999, part of the trench was systematically explored during the construction of a motorway which crosses it. In a 70 metre section alone, more than 1,110 bodies were excavated. Another major grave site lies in the anti-tank trench in Zgornja Hudinja near Celje. A smaller part of the trench was explored in 1996 and 1997. Within the area of 420 centimetres, 40 skeletons were found which most likely belonged to the soldiers of the ISC.

The most numerous are ordinary burial pits which were dug for the "burial" purposes. These can be found in various locations (in forests and forest clearings, parking areas near cemeteries, along the exterior of cemetery walls, along the banks of rivers and streams, on steep slopes, and even around chapels). This type of grave has received the least expert research, as there were only occasional excavations and probing.

One tenth of the documented sites dates back to the wartime period, while the remainder came into being after the end of the war. In the virtual absence of excavation or probing, the burial sites can be classified according to the status of victims only on the basis of literature, oral sources and information from the local police offices. The collected data suggest that there were 74 sites where civilians were buried, 89 with soldiers, and 69 with both. For others, no such classification could be given. A fifth of the sites contains victims of different nationality, a third is taken by the Slovenes, a quarter by the Croats, one tenth of the sites contain Germans. There is no data available for 35 locations. Practically no site is kept. Only 110 sites or the presumed sites bear some kind of marking, and 180 are unmarked. The government was supposed to mark the sites with the erection of a uniform sign in the form of a bronze cylinder on a concrete base. The first such monument was erected on 22 December 2003 at the Zalesnika pit in Trnovski gozd.

One of the greatest difficulties in exploring the hidden burial sites is the question of the reliability of the evidence. Above all, the extent of the sites is unknown. With a few exceptions, the state authorities have not undertaken any methods and procedures of physical verification. The excavations done so far show that one cannot expect much exact information about those buried there. Even identification by means of DNA is not very promising due to the specific nature of the hidden burial sites and the human remains.

Razpravljanja

Janko Pleterski*

"Manjše zlo" vnovič odmerjati ali (re)interpretacija zgodovine (Nekaj razmislekov ob knjigi Borisa Mlakarja Slovensko domobranstvo**))

Še kot magister je kolega dr. Boris Mlakar - ob izjavi Predsedstva RS o narodni in državljanski umiritvi - napisal 20. marca 1990 za uredništvo "Borca" anketo o spravi. V njej je nekatera vprašanja zastavil tako, da je že sam in vnaprej postavil tezo, da je revolucija kriva za pojav oborožene in politično-policijske kolaboracije dela slovenske politike v času sovražne zasedbe, in v tem okviru še tezo o državljanski vojni kot določujočem dejstvu za oceno vsega tega dogajanja. S tega vidika je postavil v središče presoje "revolucijo" in ugotovitev, da "je torej tedaj bila revolucija v teku". K temu je pristavil svoje prepričanje, da je ravno to povzročilo, da so se tisti, ki so se te prihajajoče revolucije "bali", odločili za "protirevolucionarni upor", in to tako, da so se naslonili na okupatorja in sprejeli od njega orožje, kljub temu da so vedeli, da bodo označeni kot narodni izdajalci. Ob tem je Mlakar izrazil prepričanje, da so imeli ti ljudje poleg izbrane možnosti "na razpolago več opcij". Toda, za izbiro uresničene, naj bi bila vendarle kriva sama revolucija, ki je "uhajala" v drugo fazo, pri čemer je počela zločine, ki so se v zgodovinisju dotlej prikrivali z oznako "napake NOG". Tako je Mlakar že v anketi orisal in razložil odločitev nekaterih Slovencev za oboroženo kolaboracijo proti že razvitemu odporniškemu gibanju OF-KPS, in sicer smiselno kot odločitev za "manjše zlo" v razmerju do političnega merjenja moči s "komunizmom", za kar bi šteli vsako domačo oblast brez njihovega "vodilnega" vpliva. Manjše zlo po njihovem, a očitno tudi po Mlakarjevem mnenju. Pa vendarle je še vprašal: "Je taka postavitev korektna in ali se je bilo potemtakem sploh mogoče izviti iz tedanjega tragičnega klobčiča?" Takrat se mi njegovo spraševanje ni zdelo retorično, temveč bolj izziv za dialog. Zdaj pa knjiga dokazuje, da sem se motil.

O naslovni temi, Slovenskem domobranstvu, poda Mlakar svoj sklep najkrajše v angleškem povzetku. Tu preberemo:

"... the Home Guard represents a continuation of the Village Guards. ... The subordination of the Home Guard to the German police general Erwin Rösener is evident, but so too is its considerable military efficiency in comparison to the Village Guards from before 8. september 1943. ... They were unable, however, to refuse to take a public oath on Hitler's birthday ... the symbolic act ... of the collaborationist role ... (P)lans to break away from the German occupying forces ... came to nothing. At the end of the war the members of the Home Guard and their leaders ... were

* Dr., akademik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3; e-mail: Janko.Pleterski@zrc-sazu.si

** Mlakar, Boris. Slovensko domobranstvo : 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. - Ljubljana : Slovenska matica, 2003, 544 strani, ilustrirano.

compelled to retreat to Austria or in some cases to Italy."

Če bi šlo za enciklopedijski izrek o Slovenskem domobranstvu, bi se s tem navedkom lahko zadovoljil. Toda knjiga gre precej dlje. Ob neki drugi priložnosti je nekdo omenil, da nam še vedno manjkajo temelji za "pravo kritično historiografijo pri protipartizanski (protirevolucionarni) strani" in da gre dandanes za vprašanje, koliko so pripravljeni spremeniti svoje interpretacije tisti zgodovinarji, ki "brani(jo) legitimnost revolucije in/ali vztraja(jo) na interpretativni paradigmi *osvobodilni boj vs. kolaboracija*".¹ Knjigo Borisa Mlakarja je mogoče razumeti kot do sedaj najresnejši poskus podajanja omenjenih manjkajočih temeljev in postaviti proti pravkar (neustrezno) označeni "paradigmi" svojo lastno.

Gre za isti model zgodovinske razlage, kot ga je Boris Mlakar predstavil že leta 1990, tokrat pa je dopolnjen z novoskovano globalno tezo in podan z novim historiografskim prijemom, ob čemer je razgrnil obilico medtem nabranega in prestudiranega gradiva.

Novoskovana, "rešilna" teza začenja s trditvijo, da je "kolaboracija tisto sodelovanje z vojnim sovražnikom oziroma okupatorjem, ki je škodljivo ali 'nepravo' za vitalne narodne interese in ki v danih okoliščinah ni nujno potrebno za osebno ali skupinsko preživetje". Naj bo veljavnost te trditve takšna ali drugačna, preseneča dokazovalni preskok v neposrednem nadaljevanju s svojo čudno logiko: "Zato [!?] je pojem kolaboracije povezan predvsem [?] s pojavom ideološkega in političnega identificiranja [pač: poistovetenja] z okupatorskimi oblastmi oziroma, v drugi svetovni vojni, z njihovimi vojnimi cilji." Tu bi pripomnil, da razpravljamo samo o kolaboraciji v času druge svetovne vojne, in da se ni smotrno oddaljevati se od tega vprašanja v druge čase, v druge vojne. Saj je tudi relevantni pojem kolaboracije rojen v tej vojni. Drugi bistveni del Mlakarjeve teze pa tiči v razglabljanju začetne trditve: "Navidez enaka dejanja [kolaboracije] namreč lahko izhajajo iz različnih, separatnih motivov, lahko celo iz poudarjene skrbi za narodne interese. Zato bi podrobna analiza odkrila več stopenj in motivov te kolaboracije na okupiranih območjih Evrope in za marsikatero bi lahko ugotovili, da gre le za funkcionalno ali celo taktično sodelovanje, torej sploh ne gre za kolaboracijo v zavestnem ali tudi vsebinskem pomenu besede." (str. 11-12) Celotna knjiga je dokaz, da Boris Mlakar ta svoj izsledek izreka prav za naš primer, za kolaboracijo Slovencev v sovražno okupirani Sloveniji, ne glede na to, ali gre za italijansko ali nemško zasedbo, ali za čas, ko še ni bila oziroma je bila oborožena.

Bistvena novost v "paradigmi" je torej trditev, da kolaboracije pri nas ni bilo. S tem bi bil z eno potezo razvozljan, pravzaprav odpravljen "tragični klobčič", ki muči Mlakarja in tudi vse nas. Toda, kako dokazati, da "torej sploh ne gre za kolaboracijo"? Najprej bi bilo treba dokazati, da je točna tista definicija kolaboracije, ki pravi, da ni bistveno, če kdo sprejme okupatorjevo orožje in strelja skupaj z njim na vojake na drugi strani bojne črte druge svetovne vojne, tj. na katere koli vojake na oni strani. Dokazati tezo, da je treba biti pri tem streljanju istih misli kot okupator in imeti iste vojne cilje z njim, če naj to obvelja kot dejanje kolaboracije.² In dokazati,

¹ Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino pisje o obdobju 1918-1991 po razpadu Jugoslavije. Vabilo Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani na mednarodni znanstveni posvet Zgodovino pisje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003, Ljubljana 2004, str. 13.

² To, za Mlakarja odrešilno misel je že 19. avgusta 1943 zaman ponujal najvidnejši aktivist SLS v Ljubljani, Miloš Stare - Prikazen, svojim šefom v Londonu. Primerjaj moje besedilo "O sosednosti novejšo zgodovine Slovencev", Prispevki za novejšo zgodovino, 2003, št. 1, str. 115.

da res drži "stara resnica", na katero prisega Boris Mlakar, da je tudi za kolaboracijska dejanja "pač poglobiten namen, ki tiči za njimi". Da je učinke takšnih dejanj v zgodovini zato dopustno ločevati od namena storilcev (učinki "so lahko neodvisni od namena"). (str. 12) Gre za svojevrstno razrešitev svetopisemskega vprašanja o grehu in odpuščanju. Vprašanja ni in ga nikoli ni bilo, ker je preklicana grešnost greha samega.

Mlakar je kajpak trdno prepričan, da ima prav. Tako trdno prepričan, da o drugačni možnosti niti ne razpravlja. Več možnosti za prepričljivost ima njegov historiografski prijem. Ob branju knjige sem se spomnil na ruske pravljice, kjer nastopajo hišice, ki stoje in se gibljejo na kurji nožici. Cela hiša na eni sami nogi! Na tovrstni statični absurd spominja že dejstvo, da opravi Mlakar s predzgodovino Slovenskega domobranstva do kapitulacije Italije na 37 straneh. Ali ne gre za reduktivni prijem? Kajti ravno predzgodovina, še posebej tista, ki se je dogajala v letu 1941, lahko bistveno pojasnjuje pojav Slovenskega domobranstva. Mlakar to potisne v svoj "omejevalni podnaslov" s skromnim napisom "idejno ozadje". Bralca prostodušno opozarja, da ni imel ambicije napisati "popolne monografije" in da si je odpustil obravnavo vojaške dejavnosti domobrantskih enot - že zato, ker bi šlo le za enostaven, problemsko jasen, "pozitivističen" prikaz. K temu pa je treba dodati, da si je z uporabo reduktivnega prijema odpustil tudi prikaz ideologije, ki je proizvedla Slovensko domobranstvo in analizo njene politične aplikacije v razmerah slovenske druge svetovne vojne. Opustitev te informacije je povzročila, da sta mu za obdelavo preostali predvsem le dve temi (ustanovitev, organizacija) in da je to pripeljalo do besedila, ki je po svoji zasnovi podobno kataložnemu opisu Slovenskega domobranstva kot eksponata, razstavljenega v virtualnem vojaškem muzeju.

Mislím, da ne gre le za nesorazmerno strukturo Mlakarjeve knjige, ki sledi temi, napovedani v naslovu, kar posledično povzroča, da avtor nameni največ pozornosti času po kapitulaciji Italije. Toda avtor se za reduktivni prijem ni odločil zaradi varčevanja s prostorom. Gre za njegovo globalno interpretacijo. To se kaže v tem, da izpušča za to interpretacijo neugodne dokumente, pa naj bodo ti še tako skromni po obsegu. Tu mislim najprej na njegov presenetljivi molk o dokumentih v zbirki Jerce Vodušek Starič "Dosje" Mačkovšek, ki je izšla že v letu 1994, kar bi bilo več kot dovolj zgodaj za upoštevanje v knjigi. Morda manj presenetljivo je ignoriranje (v tem poglavju, mestoma zelo občutno pa v celi knjigi) tistega pomembnega hevrstičnega dela Dušana Bibra v britanskih in ameriških arhivih, ki je bilo opravljeno požrtvovalno, v časovno in materialno skrajno težavnih razmerah, a pravočasno, kmalu po odprtju fondov iz vojnega časa.

Prezrtje obeh omenjenih nahajališč informacij se namreč vklaplja v izpeljavo reduktivno zastavljenega prijema, ko gre za novo resnico o kolaboraciji. Kajti, v obeh nahajališčih je mogoče najti zelo izrecne podatke o odklonilnem odnosu slovenskih politikov v Londonu do kolaboracije, ali pa na drugi strani, o njihovem navdušenju nad odporom v nemško in italijansko okupirani Sloveniji v letu 1941, ko so še mislili, da gre za nastope njihovih ljudi.

Prav nenavadno je, da Mlakar opusti priložnost, da bi iz "Dosjeja" Mačkovšek navedel podatek, ki pomembno dopolnjuje podobo osrednje osebnosti Slovenskega domobranstva, Leona Rupnika. Jugoslovanska vlada v Londonu ga je degradirala, ker je od italijanske okupacijske oblasti prevzel županstvo v Ljubljani. Slovenska zaveza je obsodila to Rupnikovo dejanje in 8. junija 1942 zahtevala od vlade de-

gradacijo generala. To kazen za kolaboracijo je vlada sprejela, jo objavila v "Službenih novinah" in Slovencem oznanila po radiu ("Dosje" Mačkovšek, str. 109, 112 in 120). Ali je Boris Mlakar to prezrl? Vsekakor v knjigi vseskozi govori o Rupniku kot generalu, čeprav je bil to lahko le še za okupatorje in tiste, ki oblasti jugoslovanske vlade niso več priznavali.

Podobno se je treba vprašati, zakaj Mlakar ni uporabil priložnosti, da bi omenil še druge dokumente podobnega značaja. Prav na dan 18. julija 1942, ko je bila ustanovljena prva "vaška straža" (Šent Jošt), je vlada terjala od svojih zaupnikov v Ljubljani poročila o odporu in o "event. Quislingih". Partizanov ni mogoče napadati, niti ne gre omenjati njihovih žrtev, "dokler je položaj tak". ("Dosje" Mačkovšek, str. 115) 6. septembra 1942 je sporočal Miha Krek po radiju: Zavezniki bodo o mejah odločali pozneje, potem ko bodo okupirali ozemlja, ki jih Slovenci zahtevajo onkraj državnih meja Jugoslavije (Trst, Koroška), zato bodo pogoji premirja izredno pomembni ("Dosje" Mačkovšek, str. 50). V smislu tega opozorila so še 8. novembra 1942 zabičali iz Londona: "Najbolj važno je, da ostanemo Slovenci brez madeža v očeh zaveznikov zaradi bodočnosti." ("Dosje" Mačkovšek, str. 121) Takrat je bilo voditelju SLS in podpredsedniku kraljeve vlade Mihi Kreku odgovorjeno iz Ljubljane: "Komunisti pripravljajo oborožen prevzem v Ljubljani ob zlomu okupacije. Bojim(o) se, da bodo naše sile nezadostne. Ali lahko računamo tedaj na takojšnji prihod padalcev in čet po zraku, da zasedejo letališča v Ljubljani in Gorici? Če je to urejeno, potrdite." ("Dosje" Mačkovšek, str. 122) Očitno je bilo takšno jamstvo za prihod Angležev ob koncu vojne mišljeno kot pogoj za odstop od koncepta boja za oblast z oboroženo kolaboracijo. Ker takega jamstva nihče ni mogel (ali hotel) zagotoviti, se oborožena kolaboracija ni ustavila. Zato jo je Miloš Stare začel preprosto tajiti, potem ko je dr. Anton Novačan kolaboracijo že javno očitil: "Novačan laže in ga obsojajo tudi naprednjaki. Nihče ne sodeluje z okupatorji. Disciplina stranke prav dobra. Težave le z Gosarjem in Šolarjem, ki pa imata zelo majhen krog." ("Dosje" Mačkovšek, str. 122). Zakaj odteguje Boris Mlakar svojim bralcem takšne novejšje podatke?

Podobno je z že dolgo znanimi dokumenti Dušana Bibra, v katerih beremo o Krekovih zagotovilih Britancem, da kolaboracije njegovih ljudi v Sloveniji ne bo, in o njegovih sporočilih v Ljubljano. Ta molk ima še drugo razsežnost, namreč jugoslovansko. "Dosje" Mačkovšek potrjuje Bibrova odkritja, namreč, kje se je najprej pojavilo tisto "manjše zlo", ki ga Mlakar vidi kot naklep in nekakšno pionirsko dejanje slovenskega antikomunizma, pa je dejansko bila tako usmerjena že kolaboracija v Srbiji in Črni gori. Tako ostaja zakrit njen dodatni značaj, ker tam ni le protikomunistična, ampak je tudi velikosrbsko-unitaristična. To tudi antikomunistom liberalnega porekla v Sloveniji brani, da bi začenjali kako svojo, morda bolj aktivno protiokupatorsko politiko na temelju slovenske avtonomije, uresničljivo morda tudi mimo narodnorevolucionarne usmeritve OF. Iz dokumentov je razvidno, da ta element v fenomenu slovenske kolaboracije traja vse do konca vojne. Izredno pomemben je v tem pogledu Bibrov "fond", iz katerega je treba posebej omeniti pismo Krekovih privržencev v Slovenski ljudski stranki. Ti svojemu voditelju že 6. januarja 1942 priporočajo zgled kolaboracije v Srbiji, kjer so četniki in Nemci, z Nedičevim posredovanjem "strli partizane, kar je zelo koristno za naš narod". Že tako zgodaj, cel mesec in še tedne pred "likvidacijami" osebnosti tipa Praprotnik in drugih podobnih, so vodilni ljudje v SLS že razmišljali o kolaboraciji

po vzorcu "okupator, (ljubljski) kvizling, (slovenski) četnik" za strtje partizanov! Kje daleč je bilo tedaj, na dan svetih treh kraljev 1942, šele tisto levičarsko nasilje "vojvod" na osvobojenem ozemlju Dolenjske, ki naj bi bilo krivo vsega! Iz Ljubljane so Kreku že dopovedovali, kaj je "manjše zlo" z besedami: "Mi tu ne moremo razumeti, kako je mogoče, da v Londonu ne razumete, da so partizani naši ljudski stranki mnogo bolj nevarni kot pa Nemci in Italijani."³

Hitro razširjenje in množičnost "vaških straž" je res mogoče razlagati z občutkom ogroženosti dela vaškega prebivalstva zaradi partizanskega načina bojevanja, z občutkom, ki je izviral iz strahu pred vojskovanjem in pred okupatorskimi represalijami, pa seveda tudi pred nekontroliranim partizanskim nasiljem. Toda popolnoma ob strani ostaja dejstvo, da organizatorji oborožene kolaboracije tega občutka ogroženosti niso sprejeli kot priložnosti za sočutje, tolažbo ali stvarno pomoč prizadetim ljudem, marveč kot priložnost za to, da jih spodbudijo k vstopanju v kolaboracionistične oborožene enote. Zlorabljali so zaupanje ljudi, ki so se v stiski obrnili na tiste, od katerih so pričakovali pomoč ali vsaj dober nasvet.⁴ Reduktivno osredotočenje na zla dejanja komunistov pomaga se ogniti vprašanju o odgovornosti političnih dejavnikov, ki ljudi niso varovali, marveč so jih pognali naravnost v ogenj. Tu gre za ogibanje problemu totalitarnega toka v taboru političnega katolicizma, ki ne zavrača modernizma šele od razsvetljenstva naprej, ampak tudi že prav od humanizma in renesanse, kaj šele sodobni laicizem komunistov.⁵ Šele v poznejšem razpravljanju o nastanku Slovenskega domobranstva omenja Mlakar mimogrede, da je bila vloga Stražarjev konec leta 1943 ponovitev vloge, ki so jo odigrali pri zavračanju slovenskega odpora in nastanku kolaboracije že v letih 1941-1942. Prav vztrajno se v celi knjigi v smislu že opisanega historiografskega "prijema" ogiba govoriti o idejnopolitični vlogi vrhov ljubljanske škofije ali njenih organizacij. Dejansko se Mlakar izogne tudi gradivu, ki ga je sistematično preverila in prikazala študija Franceta M. Dolinarja o Rožmanovem procesu, seveda tudi njegovi strnjeni oceni Slovenskega domobranstva: "Ne glede na njihove namene domobranci niso mogli biti slovenska vojska."⁶

Najbolj sproščeno govori Boris Mlakar o revolucionarnem nasilju na terenu s poudarkom, da je šlo za doživljanje eksistencialne nevarnosti kot antropološkega pojava. Ob tem ko označuje odločitve, ki so po kapitulaciji Italije pripeljale zagovornike "manjšega zla" do oblikovanja Slovenskega domobranstva, pa vendar hkrati ugotavlja, da "pravzaprav ni bilo bistvenih razlik" med preudarki in argumenti iz leta 1942 ali iz leta 1943. Ob tem ponovi svojo strnjeno, a sestavljeno trditev, da je ta odločitev izvirala tudi iz ideoloških, političnih, ne le čisto antropoloških, eksistencialnih prvin, katerih skupni imenovalc je slej (konec 1943) ko prej (začetek 1942) komunizem.

Te prvine opiše tako, da je videti, kot da gre tudi za njegovo mnenje: "V sicer že nesrečnem času okupacije pa sedaj komunizem ... izkorišča odporniške energije slovenskega naroda za izvedbo revolucije. Pod videzom osvobodilnega boja oziroma Osvobodilne fronte se skriva začetek uresničevanja revolucionarnega načrta ..." Če

³ Dušan Biber: Okupacija in razkosanje Slovenije - londonski odmevi 1941-42. V: Slovenski upor 1941, Ljubljana 1991, str. 189-199.

⁴ Primerjaj moje besedilo Posebnosti prostovoljne kolaboracije v "Ljubljanski pokrajini". V : Časopis za zgodovino in narodopisje, 1997, št. 2, str. 310-319.

⁵ Primerjaj glasilo Stražarjev Slovenija in Evropa, 20. november 1941, št. 1

⁶ Tamara Griesser Pečar in France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996, str. 288.

bi kdo še mislil, da Mlakar tukaj le parafrazira argumente ljudi, ki so se odločili za kolaboracijo (že leta 1942 in vnovič zdaj), mu on to misel izbije s svojo pritrditvijo v nadaljevanju istega stavka: "... v kar je protirevolucionarne subjekte potrjevala določena praksa in izjave pripadnikov partizanskega gibanja oziroma komunistične partije." Z drugimi besedami, Mlakar se s subjektom, ki je objekt njegovega raziskovanja, poistoveti kar neposredno v samem delovnem procesu in tako združuje stališča objekta s svojimi lastnimi mnenji, do stopnje, ko postanejo njegova osebna stališča argument za dokazovanje pravilnosti stališč objekta, ki bi jih moral šele raziskati in preveriti. In tako v istem odstavku zlahka preskoči k temu, da izreče svojo "dokončno presojo": "Šlo je za samoobrambne formacije, ki so ob politični podpori in nato tudi pobudi protirevolucionarnih subjektov (Slovenska legija, Slovenska zaveza ipd.) ter zatem ob logistični podpori in vojaški organizaciji italijanskih okupatorskih oblasti dobile obliko t.i. vaških straž v okviru italijanske MVAC." Glede na časovni okvir odstavka in na uvodno ugotovitev, da med prej in slej "pravzaprav ni bilo bistvenih razlik", naj bi ta njegova "objektivno-subjektivna" presoja veljala pač tudi kot historiografska presoja za pojav Slovenskega domobranstva. (str. 369-370)

"Strah" je priročnejši argument kakor pa razglabljanje o ideologiji in politiki. Pa vendar je treba omeniti, da pri odločitvi radikalne desnice v SLS ni šlo za strah, kakršen naj bi navdajal ameriškega sekretarja za obrambo Jamesa Forrestala. V začetku hladne vojne je menda nenehno in s tolikšno zaskrbljenostjo prebiral Marxa in Lenina, da se je v silnem strahu pred komunisti vrgel z visokega okna.⁷ Za odločitev odgovorni ljudje iz SLS se v pogubo oborožene kolaboracije niso pognali iz strahu, marveč iz fanatizma. Zanje in za to miselnost bi prav lahko uporabili definicijo vatikanskega zgodovinarja Roberta Grahama, na kakršno pa papež Pij XII. ni želel pristati, ko je zavračal idejo Hitlerja in Mussolinija o križarski vojni proti napadeni Sovjetski zvezi: "singleminded undiscriminating anticommunism".⁸ Tisti, ki so se odločili poiskati manjše zlo pri okupatorju, niso tako ravnali, ker bi se "bali". Šlo jim je za lov na medveda, kakor je to nazorno izrazil sam škof Rožman, ko se je v letu 1947 oziral iz Celovca proti domu. Vse nesrečno dogajanje na tej strani je videl kot veliko pohujšanje.⁹

Če Mlakar za utrditev svoje (hipo)teze o državljanski vojni vsaj na območju Ljubljanske pokrajine ne more najti prvega pogoja za nastanek takšne domače, nemednarodne vojne, to je samostojnega državnega okvira zanjo, pa misli, da ni v zadregi, ko išče med nasprotniki Osvobodilne fronte vsaj nosilni subjekt ene strani v domnevno zgolj dvostranskem spopadu. V ta namen potrebuje njihov "tabor". Pri čemer ne išče med tradicionalnimi tabori v slovenski zgodovini, med katoliškim, liberalnim, socialističnim. Niti se ne pridruži mnenju Andreja Gosarja izpred konca leta 1941, ki je govoril Slovincem, potrebnim združitve, o "levici" in "desnici" kot političnih usmeritvah. Strinjal bi se najbrž z Gosarjevo oznako, da levica "preveč poudarja socialno revolucijo in jo stavi nad narodno" in da se "skrajna levica pri teh

⁷ A. J. P. Taylor: *From the Boer War to the Cold War : Essays on Twentieth-Century Europe*, ed. by Chris Wrigley. Penguin, London 1995, 391.

⁸ Robert A. Graham: *S. J., The Vatican and Communism in World War II: What really happened?* Ignatius Press, San Francisco, 1996.

⁹ "Koliko pohujšanja je bilo - za medvedovo kožo, a medved še živi in bo, kakor vse kaže, živ ostal." - Stavek iz osnutka Rožmanovega pisma 9. marca 1947 Košmerlju, ki ga je v arhivu v Celovcu odkril dr. Avguštin Malle.

rečeh preveč veže na tuje ideologije", če to ne bi bilo preveč milo in blago. Tudi opis "desnice" mu očitno ni uporaben, saj Gosar pravi, da je doživela "strašen poraz", pa zato danes "nastopa s prepleskanimi načrti, ki se jim pa pozna stari les" in da je sploh obremenjena s preteklostjo, ko se je preveč naslanjala na kapitalistični red in ljubimkala "s totalitarnimi in diktatorskimi režimi in metodami [!]". Tu namreč ni tistega osnovnega momenta, brez katerega Mlakar ne more pojasniti zgodovine, namreč "protirevolucije" in "antikomunizma". V slogu "sredine" priznava Gosar celo legitimnost obeh revolucij, tako narodne kot socialne. Prva naj bo pred drugo, da že ona opravi, kar zmore sama (nacionalizacijo tujih veleposestev in podjetij v tujih, v vojni sovražnih rokah). Socialna revolucija pa naj počaka osvoboditve, tedaj naj si Slovenci zgradijo nov socialni red. V očeh Borisa Mlakarja je kakršen koli tabor zanimiv za pojasnjevanje zgodovine le tedaj, če je konflikten, če je tabor v državljanski vojni. "Tabor" okupatorjev ga malo zanima. Zanimajo ga tiste elite, ki menijo, da je kolaboracija z okupatorjem manjše zlo od sodelovanja z njihovimi slovenskimi nasprotniki, zato mora biti temeljna motivacija te elite kar najtrdneje zacementirana in mora samoumevno upravičevati neodložno odločitev za manjše zlo. O takšnem taboru govori skozi celo knjigo oziroma cela knjiga sloni na njem. A kateri je, kako naj ga imenuje? Tu pa je negotov in neodločen, čeprav kmalu opusti oznako "meščanski". Najbrž mu je preveč marksistično razrednobojen. Opusti tudi oznako "vodilni" tabor. Naprej pa kar nenehno omahuje med imenovanji: protikomunistični (antikomunistični), protirevolucionarni, protipartizanski, končno "protititovski" tabor. Tudi "antikomunizem" postaja vse redkejši, saj se bije z njegovo glavno tezo, da kolaboracija izvira iz "strahu", ne iz ideologije, da je to v prvi vrsti samoobramba in nikakor napad. Negotovost rabe izraza izvira tudi pri nadaljnjih oznakah iz dejstva, da je vsaka v sebi na svoj način protislovna, celo v očeh današnjega demokratičnega opazovalca zgodovine, kaj šele zahodnih zaveznikov, takrat do vratu zatopljenih v vojskovanje. Izraz "protirevolucija" zanika načelo narodnodržavne suverenosti, "protipartizanstvo" pomeni zavrnitev ideje o odporu, "protititovstvo" pa je lahko le nadležno zaveznikom, ki si prizadevajo za delitev interesnih sfer brez državljanskih vojn, nevarnih tudi Zahodu (Italija, Francija).¹⁰

Narod ne more biti tabor. Vsi tabori so v narodu, zunaj njega jih ni. Posledica kolaboracije z zunanjim napadalcem na narod je izstop tabora iz tega naroda. Tako izgubi tabor svoj referenčni okvir, nacijo. V naciji ostaja le zlo, ki ga je povzročil. In tako je narod tisti, ki navsezadnje poplačuje zmoto iskanja manjšega zla pri napadalcu, saj okupator s koncem vojne izgine. V tem smislu bi Mlakarjeva knjiga nikakor ne smela prezreti besed akademika Antona Trstenjaka, izgovorjenih ob pripovedi, kako je škofa Rožmana do smrti mučila odločitev za odpor komunistom "z orožjem", namreč: "Škoda, da ni do tega spoznanja prišel že med vojno. Zlo bi sicer bilo, ampak manjše. Kakšnih 12.000 ljudi bi lahko še živelo."¹¹ To opažanje bi vsekakor sodilo vsaj v zadnje poglavje knjige, pa ga avtor raje opusti.

Le bežno pripominjam, da Mlakar, potem ko kratko odpravi vse druge mogoče "opcije" nasprotnikov NOB razen kolaboracije, ne opazi še ene, ki je ostala tudi sicer še skoraj neopažena, čeprav bi bilo vredno, da jo kdo obdela. Nakazuje jo, med

¹⁰ Lloyd C. Gardner: Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta. "John Murray", London, 1993. - Primerjaj moje poročilo o tej knjigi v Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 283-287.

¹¹ Slovenec, 7. maj 1994.

drugim, izjava IOOF 15. maja 1942 o pogojih za politično priznanje emigrantske vlade, vendar je Mlakar niti ne omeni, čeprav jo je moral prebrati vsaj v mojem spisu, ki ga omenja z nekakšnim začudenjem. (str. 420, op. 840).

Mlakar zajema v polni meri iz povojnih zapisov avtorjev in udeležencev Slovenskega domobranstva. Tu gre predvsem za med njimi sporna spominjanja in vrednotenja. Toda pomembno je tudi, kako so po vojni svojo zgodovino svetu tolmačili predstavniki stare SLS, najbolj odgovorne za tezo o kolaboraciji kot manjšem zlu. Seveda se ni mogoče izogniti Cirilu Žebotu in njegovi "Neminljivi Sloveniji". A to je bolj spis za nove potrebe domače politike v času, ko je bil konec socialistične Jugoslavije in revolucije v Sloveniji že tik pred vrati. Zato naj omenim prikaz, namenjen mednarodni javnosti, ki ga pri Mlakarju pogrešam. V letu 1982 je "zgodovinska" SLS poslala Mednarodni krščanski demokraciji informativno besedilo o sebi in svojih zgodovinskih osnovah.¹² To besedilo vprašanja kolaboracije sploh ne omenja, niti naravnost niti opisno. Pove le, da so bili "Slovenci od 1941 do 1945 okupirani od Nemcev, Italijanov in Madžarov, vmes pa pretrpeli komunistično revolucijo, katere voditelji so po končani vojni prišli na oblast". SLS pa je zaslužna za to, da je bila v letih okupacije gonilna sila ilegalne organizacije, iz katere "so bili avtomatično izključeni komunisti, ker niso nikdar pokazali poštenih in resnih namenov v prid slovenskega naroda, ampak zgolj za izvedbo revolucije". SLS se je morala "ozirati tako na preganjanje s strani nacistično-fašistične policije, kakor na rovarjenje komunistov". SLS je za čas prevzemanja oblasti "ob pričakovani osvoboditvi izpod nemške okupacije" vendarle "priklicala v življenje" Narodni odbor. Še pod okupacijo, 3. maja 1945, je ta odbor "proglasil narodno državo Zedinjene Slovenije v okviru federativno urejene Kraljevine Jugoslavije in s tem postal pravni naslednik zadnje legalno obstoječe oblasti v Sloveniji pod Jugoslavijo". V pouk svetovne javnosti sledi še stavek: "Komunistična partija je to storila šele 5. maja." - Tako to besedilo. Priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine Italiji? Prostovoljna anti-komunistična milica? Politično policijsko sodelovanje? Slovensko domobranstvo? Nič! Kaj pa državljanska vojna? Tudi nič! Pavle Rant ni imel te sreče, da bi že mogel brati o njej v Mlakarjevi knjigi.

Tezo o prvinski krivdi revolucije in posledični problem protirevolucije, njene odločitve za kolaboracijo, ki je izsiljena, upravičena, zato nedolžna samoobramba pred revolucijo, je najlažje in najpreprosteje dokazovati s skrčenjem zgodovine na prikazovanje nasilja odporiškega boja OF, raje kar KPS same. Vso pozornost osredotočiti na "strah" pred revolucijo, vso divjost vojne skrčiti na nasilna dejanja partizanov, ki sprožajo spontan odpor na vasi in porajajo ideje o rešitvi s pomočjo okupatorja pri njenih nasprotnikih v Ljubljani. Ne priznati kolaboracije vrhov starih strank že od prvih dni okupacije in aneksije Ljubljanske pokrajine, ne razbirati idejnih gibanj in političnih usmeritev v klerikalnem in liberalnem bloku pred vojno, ki so porodile nezmožnost za odpor in oblikovale totalitarni duh, ki je pospešil pripravljenost za kolaboracijo še pred sovražnim vdorom. Vse to in še marsikaj za novo resnico kočljivega je najlažje prikriti ali odpraviti z reduktivnim prijemom, oprtim le na nasilje KPS. Prav zaradi tega vidim izhodiščno in obenem sklepno zmoto Borisa Mlakarja v tem, da pri svojem razbiranju dogajanja težišče argumenta kar praviloma prenaša od bistvenega na nebistveno ali manj bistveno (sekundarno),

¹² Natis v slovenskem jeziku Pavle Rant: Krščanska demokracija in Slovenci. Buenos Aires, 1984.

da se pri tem drsenju izogiba kompasu, ki ga je tedaj povsem neideološko, naravno predstavljala v svetu obča državljanska pamet. Pri nas pa še občutje, da smo Slovenci obsojeni na izginotje.

Najprej si, določujoče za celo razpravo, zariše Mlakar tak zdrs z bistvene ravni na nekaj drugega takoj na začetku, ko pravi: "Praktično gledano, nas (t.j. Mlakarja) pri okupaciji kot najbolj bistveno vprašanje zanimata problem odpora proti okupatorju ter na drugi strani 'nasprotni' problem sodelovanja z njim." (str. 11) Prvi in za zgodovino vsake vojne temeljni je pač problem, kako poteka vojskovanje med obema, v vojni spoprijetima stranema. Dogajanje na slovenskih tleh je del svetovnega dogajanja in vprašanje o uspešnosti tukajšnjega odpora je del vprašanja o zmagi Združenih narodov¹³ v vojni proti svetovni agresiji fašističnih držav. Nasprotno temu je vprašanje, kako se je na naših tleh odvijal boj okupatorjev za njihovo svetovno zmago. Šele v tem okviru se kot subsidiarno pojavlja vprašanje, kdo in zakaj jim je pri nas pomagal. Vprašanje kolaboracije z okupatorjem je sestavni del vprašanja okupatorjevega boja za zmago v drugi svetovni vojni. To vprašanje ni nikjer samostojno oz. "nasprotno" vprašanju odpora. Kolaboracija ni bila nikjer uresničevanje nekakšne pravice do demokratične izbire med njo in odporom. V tisti vojni namreč ni šlo samo za načelo zvestobe državljanov svoji napadeni državi in k temu še za načelo zvestobe zaveznikom v tej vojni, kar je bilo vse zapovedano po nacionalnih zakonodajah, mednarodnem pravu in s sklepi Združenih narodov. V tej protifašistični svetovni vojni je kolaboracija namreč pomenila tudi neposredno pomoč fašizmu pri zatiranju človekovih pravic. Ni samo na splošno podaljševala vojne, ni samo krepila vojaške moči nacistične Nemčije in množila žrtev zaveznikov ter odporiških gibanj v lastni deželi, marveč je ob vsem tem podaljševala tudi suženjsko delo podvrženih, zagotavljala delovanje uničevalnih koncentracijskih taborišč za vse nasprotnike fašizma in množila žrtve židovskega holokavsta. Zato je tudi na Slovenskem nasprotna stran odpora bil in do konca vojne ostal okupator in vojna z njim.

Če opažam v Mlakarjevi knjigi drsenje v stran od bistvenega, ne gre pri tem samo za tisto, ki izvira iz osnovnega osebnega razpoloženja ali iz primarne osebne življenjske odločitve v večnih nasprotjih sveta in je v tem smislu nekaj skoraj neogibnega pri vsakem piscu. Tu bi bili sicer že skoraj pri vprašanju o možnosti "objektivnega" zgodovinopisja. Zaradi nerešljivosti vprašanja o takšni možnosti se običajno držimo pravila, da lahko kot stroka sprejmemo vsakega pisca - razume se tudi Borisa Mlakarja - s pogojem, da svojega razpoloženja ne taji. Če s svojo strokovnostjo omogoča, da lahko njegovo stvarno argumentacijo s pridom izrabimo za lastno spoznavanje poteka zgodovine, ga moramo sprejeti. Vedno pa smemo opaziti tisto zanj specifično (večidel nezavedno) drsenje od bistvenega k nebitvenemu in smemo pri presoji to opaženo upoštevati, po svojem videnju kompenzirati. Pri tem je treba vzeti v poštev tudi intenzivnost ali pogostnost (repetitivnost) tega drsenja. Posebno, če gre za že očitni piščev namen, da bi z repetitivnostjo zdrsa potlačil, če ne kar iz presoje izrinil tisto, kar je za vprašanje o pojavu bistvenega oz. prvega pomena.

V opombi 132 Mlakar sam na svoj način pove, da je v knjigi obšel kriterij svetovne vojne in da je njegovo reševanje problema zgodovinske ravni slovenskega

¹³ Pod tem imenom so se vse zavezniške države, tudi Jugoslavija, brezpogojno združile 1. januarja 1942 z izjavo v Washingtonu, izključujoč vsako, tudi delno kolaboracijo.

odpora in zgodovinske ravni slovenske kolaboracije poenostavljeno, ker tega kriterija ne omenja, četudi bi po njem samem tudi pri slovenskem "spopadanju" šlo "za odporniško gibanje in tudi kolaboracijo".

Pojma odpor in kolaboracija se po kriteriju druge svetovne vojne ne pojavljata na isti ravni, kot je to v primeru, če opazujemo revolucijo in odpor, ki je bil hkrati tudi boj Združenih narodov. Raven protirevolucije pa se skozi vojaško kolaboracijo nikoli ni mogla povzpeti na raven boja Združenih narodov. S slovenskim bojem vred. Protirevolucija in kolaboracija se na Slovenskem prav zaradi tega nista izenačili. To bi se utegnilo zgoditi le v samostojni državljanski vojni med eno in drugo stranjo. Revolucija se je z odporom krepila, a je šele z njegovo zmago v obči vojni tudi sama zmagala in bila mednarodno priznana. Ni zmagala za vse čase. Za okroglo petinštirideset let samo. Potem se je izkazalo, da so bile vse žrtve, ki v Sloveniji pod okupacijo niso padle pod neposrednim udarom tujega agresorja, pravzaprav žrtve neučakanosti socialne revolucije v sklopu odpora proti agresorjem, in žrtve netolerantnosti protirevolucije, udejanjane v sklopu kolaboracije z agresorji. Šele leta 1990 se je raven njunih somišljenikov izenačila v njihovem pomenu za novo dogajanje. Vsi, ki smo zdaj tostran tega sporazumnega preloma, bi lahko to videli in doumeli. Zdaj nam ni treba nič odrivati, ne prekrivati ali zamenjavati ravni dogajanja. Boris Mlakar te priložnosti ni uvidel. Repetitivnost je past tudi za avtorja. To seveda ne pomeni, da se je zgodovina svetovne vojne kaj spremenila. Lažje prenesemo njeno resničnost.

Vprašanje, ali je bilo Slovensko domobranstvo in vse, kar je v zvezi z njegovim nastankom in delovanjem, kolaboracija ali ne, je nekdanjim domobrancem jasno. Predsednik Nove slovenske zaveze dr. Tine Velikonja je stvar razložil, ko je pojasnjeval, zakaj se do leta 1993 v to organizacijo ni včlanilo več kot okrog 400 nekdanjih domobrancev, četudi jih je bilo živih morda še 2000: "Glavni vzrok, da se jih več ne včlani, je ta, da ne zahtevamo nobenih denarnih nadomestil, pokojnin za pobite domobrance od okupatorjev, torej Nemcev in Italijanov. Menimo namreč, da je neko naše sodelovanje z njimi le bilo. Okupator je od domobranske vojske seveda nekaj zahteval za to, da je dovolil, da se je domobranstvo borilo proti partizanom. Konkretno - domobranske enote so med vojno pred partizani - za Nemce - branile progo Ljubljana - Trst. In jaz čisto verjamem Borisu Pahorju, ki mi je govoril, da je videl v Trstu domobrance, ki so sodelovali pri transportu ujetnikov. Vemo, da je neke vrste kolaboracija to bila, vendar mi govorimo o funkcionalni kolaboraciji in te ne zanikamo. Smo pa se o vsem, kar se je takrat dogajalo, pripravljene pogovarjati."¹⁴

Ne mislim še enkrat opozarjati, da izvirajo poskusi izdelati tipologijo kolaboracije iz prizadevanja, da bi znanstveno pojasnili, razložili pojav kolaboracije kot takšne in da to ne pomeni njenega upravičevanja. In tudi ne pojasnjevati, zakaj sem na posvetu "Slovenski upor 1941" v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani predlagal, da se o slovenski kolaboraciji v fazi Vaških straž in Slovenskega domobranstva govori kot o "funkcionalni kolaboraciji". Očitno sta dr. Tine Velikonja in po njem še

¹⁴ Dnevnik, 18. 10. 1993. V letu 1977 se je na spominskem slavlju Kameradschaft IV na Vrhu nad Krnskimi gradom pojavil venec z napisom v nemškem in slovenskem jeziku, ki je obujal spomin "na tiste vojake od onkraj Karavank, ki so nekoč na strani Korošcev branili svojo domovino proti skupnemu sovražniku in pri tem morali pustiti svoje življenje". Tu so menda bili mišljeni domobranci. W. Fanta - V. Sima: "Stehst mitten drin im Land"; Das europäische Kameradentreffen auf dem Kärntner Ulrichsberg von den Anfängen bis heute. Drava, Klagenfurt/Celovec 2003, str. 68-69.

Boris Mlakar to razumela drugače.

Kolaborante želi Mlakar ugotoviti kot tretjo vojskujočo se silo na slovenskih tleh, tako zaradi njihove narodnosti, ki je različna od okupatorske, kot zaradi njihove politične usmeritve (kombinirano aneksionistične, atentistične, lojalistično-ustavnocentralistične, antikomunistične, sploh protirevolucionarne, versko antiateistične in tudi neposredno filofašistične), neodvisne od okupatorske. Tretja vojskujoča sila je sicer navezana na okupatorja, to priznava, a v smislu prihodnosti slovenstva, ne zaradi okupatorja samega. Razlog obstoja te vojske je v tem, da kolaborantje v okupatorjih vidijo manjše zlo, kakor pa je zlo oblasti, ki jo pripravljajo in celo že državotvorno uveljavljajo sile Osvobodilne fronte. Da bi Mlakar to presojo uveljavil, uporablja pojem državljanska vojna kar naravnost. Že tretje poglavje naslovi brez omahovanja, preprosto in sugestivno: "Državljska vojna v Ljubljanski pokrajini pred kapitulacijo Italije". In pojma državljanska vojna se drži vse do konca knjige, četudi ga tu in tam omeji z omembo pogojev okupacije. To gre tako daleč, da ustvarja vtis, da gre za zgodovinsko ime pojava, ne več le za izraz avtorjevega videnja le-tega. Nova imena so izraz novih političnih vrednotenj, nova politična vrednotenja potrebujejo novo zgodovino.

Boris Mlakar ni posebej zadržan, ko jo artikulira. "Pomoč vzdrževanju okupacijskega statusa quo" v Ljubljanski pokrajini ni kolaboracija (21), oboroženi odpor je sčasoma povzročal vse več nedolžnih žrtev ter vse večji vznemirljivi vpliv OF in KPS med narodom (str. 21), proti temu je obstajalo le benigno odporništvu Slovenske legije, ki sicer organizira svojo obveščevalno službo, a ne tipa VOS, pojavljajo se reakcije na delovanje partizanskih čet, seveda samo verbalne narave. K slednjim šteje tudi znano Krekovo sporočilo 17. decembra 1941 po londonskem radiu o "škodljivosti" partizanstva.¹⁵ Tako ga je namreč povzel Mlakar. To je značilen moment za njegovo pripoved. Saj vemo, da je Krek dejansko govoril o zatrtju partizanstva ("Varujte se se vsake needinosti in zatrite zlasti vsako partizanstvo!"). In vemo, da je propaganda OF to tolmačila kot naročilo za uničenje partizanov. To bi seveda bila že napoved "državljske vojne" in to iz Londona. To pa bi ne šlo v prid trditve, da so takšno vojno zakrivali partizani. Zato je Mlakar kočljivi izraz "zatreti" v svoji parafrazi Krekovega naročila glede "partizanstva" nadomestil z nedolžno "škodljivostjo" (iz Londona so "... opozarjali na ustvarjanje neenotnosti ter na škodljivost partizanstva".) Da ima sam pri tem v mislih partizane, izraža Mlakar v naslednjem stavku, ko razlaga, za kakšno oz. čigavo škodljivost je šlo v tem naročilu. ("Ta škodljivost je ali naj bi obstajala v prevelikih žrtvah zaradi okupatorskih povračilnih ukrepov itn.") Ironija početja je v tem, da mu tega ne bi bilo treba storiti, saj Krek sam ni imel v mislih oboroženih partizanov, ampak je govoril o škodljivosti strankarstva, ki ga je imenoval partizanstvo. Tako so o škodljivi strankarski razdeljenosti govorili še pod kraljevim režimom, ki je "partizanstvo" preganjal, ker je škodilo jugoslovanski nacionalni enotnosti. Mlakar tega očitno ni opazil in se je zbal ponoviti ostro Krekovo besedo "zatrite", da ne bi ogrozil svoje trditve.

So sentence, ki jih je mogoče sprejeti. Tako tista o oportunističnosti kot dejavniku odločitve za kolaboracijo, namreč, da "je s človeškega gledišča [oportunističnost] sicer razumljiva, a samo do takrat, ko ne škoduje skupnim interesom in dobremu imenu celotne narodne skupnosti ..." (str. 16). Toda Mlakar si pri tem brž pridržuje

¹⁵ Mlakar, Slovensko domobranstvo, str. 21 in op. 15.

pravico, da sam presodi, ali je škodljivost oportunističnega dejanja "zares" dana ali ne. Tako tista "nekoliko prevelika ustrežljivost nekdanjega bana dr. Marka Natlačena" (da je šel v Rim manifestirat priznanje debelacije svoje države in sprejem aneksije Ljubljanske pokrajine kraljevini Italiji) za Mlakarja, "če se resno vprašamo", ni bila škodljiva interesom slovenskega naroda "v danem trenutku", marveč "do neke mere celo koristna" (ker je menda utrjevala razliko v postopkih med italijansko in nemško okupacijo). Bivšega bana ne vodi odločitev za kolaboracijo, ampak v vsakem konkretnem koraku znotraj nje le njegov trenutni dobri namen. To je logika, ki je značilna za tovrstna razglabljanja v celi knjigi in ki ne more pripeljati drugam kot do apodiktične trditve, da kolaboracije ni bilo.

Pri razlagi, največkrat pa tudi že pri ekspoziciji snovi, se Mlakar izogiba uporabi zgodovinskih izrazov, uporabljenih v času, ki ga opisuje, in jih nadomešča z izrazi, priljubljenimi v današnjih debatah, ki pravzaprav izražajo že stališča in vrednotenja ex post. Najbolj je na očeh zamenjava pojma antikomunizem, ki je bil v obravnavanih letih tako rekoč v izključni rabi, s pojmom protirevolucija, ki je avtorjeva interpretativna iznajdba in za katero očitno meni, da ima večjo demokratično težo in manj navaja na dejansko kolaborativno prakso.

Najbolje je to vidno že v samem naslovu poglavja "Slovensko domobranstvo kot udarna sila protirevolucije". In še podkrepljeno, če v njem preberemo (str. 378), da je dobil organ, ki je dal pobudo za "ostvaritev in (sic!) enotne in (sic!) brez-kompromisne antikomunistične fronte", ki jo je treba z vsemi silami podpreti in ki mora (!) biti legalna in do okupatorjev lojalna (!), ime Protikomunistični odbor. Iz knjige vidimo, da je Protikomunistični odbor s tem imenom dejansko nadomestil presahlo Slovensko zavezo in potem vodil vso dejavnost organizatorjev "manjšega zla", kolaborantov, še vse tja do konca leta 1944. Šele tedaj je stopil na njegovo mesto organ z imenom Narodni odbor, kar naj bi bolj ustrezalo miselnosti zaveznikov, pred katere bo treba stopiti ob koncu vojne. Ob vsej obširnosti svojega besedila Mlakar končno pozabi omeniti, da je mrtvorajeni otrok Narodnega sveta, "taborski parlament", sploh opustil vsako omenjanje antikomunizma. In da se še ni domislil protirevolucije (kot svojega cilja). To je prepustil današnjemu času.

Podobno je z zgodovinskim izrazom "bela garda", "belogardizem". Mlakar ga enkrat omeni in tudi komentira, češ da je v rabi OF in KPS rojen kot spomin na izrazoslovje ruske revolucije. Ne pove, da je bila bela barva kot politična oznaka v krogih SLS popularna že iz tridesetih let, ko so se njeni privrženci navduševali nad "belo Španijo". Mlakar se zgodovinskega izraza "bela garda" skrbno izogiba, četudi bi lahko oživil duha časa in olajšal razumevanje dejstva, da je general Rösener prvi hip hotel prav z njim krstiti Slovensko domobranstvo. Navsezadnje ne bi bilo treba - z antropološkega stališča - podcenjevati niti dejstva, da so partizani domobranci imenovali tudi "belčki". Z mnogopovednim deminutivom, ki je odstopal od skoraj uradnih "švabobrancev".

V sklopu deskriptivnih poglavij o Slovenskem domobranstvu izstopa prikaz nastanka in političnih razlag proslule domobranske prisege. Zbir povojnih tolmačenj prisege je pač največji kuriozum iz zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem in v tem smislu sodi to besedilo v njeno antologijo. Poglavitni Mlakarjev sklep glede prisege je, da "torej predvsem opredeljuje protirevolucionarni boj ter s tem tudi državljansko vojno" oz. "da je torej šlo predvsem za zavezo [Nemcem] o oboroženem kontrarevolucionarnem boju" (str. 324, 328). Spet je treba reči, da so

izrazi protirevolucionarni oz. kontrarevolucionarni boj in državljanska vojna v razpravo vneseni ex post, da jih v prisegi ne najdemo, da tu nastopa, če smo ironični, le solidni stari, nacistom domači antikomunizem. Kdo bi jim pa smel kaj črhniti o državljanski vojni pod nemško oblastjo ali o revoluciji v njenem območju? Izraz tolovaji (za nemški Banden), o katerih je z vsem prepričanjem govorila domobranska propaganda, je bil izumljen ravno kot negacija obstoja državljanske vojne po mednarodnem pravu.¹⁶ Izvirni prispevek Borisa Mlakarja k debati o prisegi je njegova zavrnitev partizanskega letaka "Domobranci!", češ da napačno prikazuje, da bi morali domobranci boj proti zaveznikom, ki so ga obljubili v prisegi, bojevati tam, "kjer bo smatral Hitler za potrebno". Mlakar pravi: "Izhodišče je bilo napačno, saj je na podlagi dokumentov ter tudi vzdušja ob pogajanjih za statut oziroma prisego moč z gotovostjo trditi, da je bilo domobranstvo zamišljeno zgolj za uporabo na Slovenskem (sic!), na kar so pristale tudi nemške oblasti." (str. 325-326) Tu je pač treba opozoriti, da so Nemci slovenskemu glavnemu štabu NOV že 19. decembra 1943 ponudili in nato na pogajanjih v Mokronogu obljubljali, da bodo domobrance poslali na vzhodno fronto, če bi slovenski partizani sklenili z njimi dogovor o nenapadanju v smislu delitve ozemelj pod nadzorom ene in druge strani, še posebno pa mirovanje ob železnicah in najpomembnejših cestah. Glavni štab NOV Slovenije je o tem obvestil vrhovni štab NOVJ in dobil potrdilo o pravilnosti svojega odklonilnega stališča. Podatek o tem je najti pri Metodu Mikužu, a postal je potem znan in upoštevan na zavezniških konferencah, ker ga je 27. aprila 1944, ko se je črnilo na domobranski prisegi šele sušilo, vnesel britanski podpolkovnik Peter A. Wilkinson v svoj znameniti (pač ne med kolaboranti) "Memorandum o vstaji v Sloveniji".¹⁷ Mlakar o tem ne govori, ne po Mikužu, ne po Wilkinsonu, ne po Bibru, ki je memorandum našel in Slovencem prvi objavil. Avtorji omenjenega letaka so pač vedeli, o čem govorijo.

Že blizu koncu knjige, v razdelku "Nekateri mednarodnopravni vidiki", Mlakar bralca preseneti, ko kar tako mimogrede izreče, da njegovo dotlej tako apodiktično izvajanje o državljanski vojni ni kaj dokončnega, ampak "naša delovna hipoteza" (str. 415). Brez omahovanja še reče, da "pravna stroka še ni pristopila k resni analizi te zares zapletene problematike", a bo, če se bo vprašanja lotila, verjetno "ugotovila objektivno in pravno stanje kolaboracije"! Torej so njegove "revolucionarne" teze vendarle še odprte za diskusijo in smo se brez potrebe razgrevali ob njih!? Zdi se, da je tu storil nekaj, da bi zavaroval svojo kredibilnost zgodovinarja, ki pač nikoli ne more res vedeti, kakšna je zadnja resnica. To ni napačno in tudi prav ima, ko

¹⁶ Ali je že raziskano, kdaj so upravičevalci kolaboracije v Ljubljanski pokrajini začeli zanj uporabljati izraz državljanska vojna?

¹⁷ Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, knjiga III. Ljubljana 1973, str. 227-228. Thomas M. Barker: Socialni revolucionarji in tajni agenti. Ljubljana 1991; Wilkinsonova spomenica, str. 115-149. O pogajanjih na temelju pričevanja Franca Kopiča knjiga v: Natalija in Franc Šetinc: Hišica nad Krko : Vojna v otroških očeh. Ljubljana 2002, str. 100-101. Sam sem po Mikužu o tem govoril v letu 1995 v Mariboru na posvetu o kulturno-moralnih razsežnostih NOB, kot o dokazu, da je šlo NOVS predvsem za boj proti okupatorjem, ne za uničenje domobranstva (revolucijo). "Častiti kolaboracijo - podlaga za prihodnost?", prva objava v Delu, 4. 3. in 22. 4. 1995. Zatem me je akademik Anton Trstenjak opozoril, da prvi prinašalec nemškega predloga v Mokronog ni bil priletni profesor s pravne fakultete Stanko Lapajne, kakor je ime razumel Mikuž, marveč znatno mlajši odvetnik istega imena dr. Stanko Lapajne, aktivist OF. To mi je potrdila njegova hči ga. Jelka Lapajne, ki je povedala, da je njen oče umrl 4. februarja 1945 za pegavim tifusom v Dachauu, kamor so ga Nemci odvedli v času interniranja ing. Janka Mačkovška in drugih, konec poletja 1944. Zapis pogovora z Jelka Lapajne z dne 24. januarja 1996 hranim.

ugotavlja zamudo pravne stroke. Svoje lastne (hipo)teze pa hoče zavarovati z opozorilom, da bo ta stroka "morala ob tem hkrati odgovoriti na vprašanje, ali je pri tem obstajal tudi 'hudobni naklep' škodovati slovenskemu narodu". (str. 425) Špet smo pri nezgodovinarskem gledanju, da ni odločilnega pomena dejanje in njegov učinek, temveč misel, ki je dejanje sprožila. Tukaj je treba najprej opozoriti, da tudi brez izreka pravne stroke stoji zgodovinsko dejstvo, nič kaj zapleteno, da je bila pravna podlaga odporniškega gibanja OF-KPS, slovenske NOB, vedno povezana z mednarodno priznano kontinuiteto jugoslovanske (slovenske) države. Vladni slovenski predstavniki v zavezniški tujini tega gibanja niso nikoli zanikali kot tej državi lastnega, četudi ga politično niso podpirali. In obratno, čeprav bi bili politično gotovo raje pomagali svojim ljudem, ki so se odločili za kolaboracijo, njihovega prizadevanja niso v zavezniški tujini mogli nikoli priznati kot jugoslovanski (slovenski) državi lastnega, mogli so le poskušati te ljudi iztrgati iz sovražnega vojnega tabora - a do konca vojne zama. K navedeni Mlakarjevi zahtevi pa je treba dostaviti, da prihaja vprašanje o "hudobnem naklepu" v poštev pri sodni razpravi posameznikom, kar zgodovinopisje ni, pa tudi rešeno je že samo po sebi s tem, da so se organizatorji kolaboracije odločali po svojem videnju v izbiri med večjim in manjšim zlom. Vedno zlom. Tudi za narod.

Povzetek novega poglavja o vrnitvi domobrancev teži k nedokazani tezi, da je bila vrnitev (izročitev) "disidentskih beguncev" sestavina nekakšnega neposrednega sporazuma "krajevnih" britanskih vojaških oblasti z navzočimi "jugoslovanskimi enotami" o umiku le-teh na staro mejo. V celem prikazu ignorira Boris Mlakar diplomatsko korespondenco med vladami Jugoslavije, Velike Britanije in ZDA o umiku enot Jugoslovanske armade na staro mejo, v kateri govorijo sicer o plenu, o vprašanju pobeglih kolaboracionistov pa niti besede, in iz katere je razvidno, da je šlo za sklep vlad, ne za lokalne dogovore. Te publikacije ni v Mlakarjevem seznamu literature.¹⁸ Za več besed o Britancih, ki so v teh vojaških beguncih videli kvinslinge in v skladu s tem z njimi tudi ravnali, ni prostora.¹⁹ Zadostuje naj, da preberemo, kaj o problemu izreče profesor France Martin Dolinar z vidika prava in druge svetovne vojne: "Domobranci sami in njihovi simpatizerji prikazujejo slovensko domobranstvo kot legitimen oborožen upor proti komunistični revoluciji. Oborožen upor proti oboroženi revoluciji je z vidika mednarodnega prava nedvomno legitimna pravica ogroženega, ki ima pravico zavarovati svoje življenje in svojo posest. Jedro problema slovenskih domobrancev pa je v spletu okoliščin druge svetovne vojne. V času, ko se je celotna Evropa združila v boju proti fašističnemu in nacističnemu nasilju, je seveda pravno in moralno vprašljivo kot 'manjše zlo' sprejeti orožje od okupatorja in se na njegovi strani boriti proti komunizmu. S tem so dejansko domobranci v očeh protinacistične evropske in ameriške koalicije podaljševali in do neke mere krepili moč nacističnega vojaškega stroja. To dejstvo je postalo usodno za oceno domobranskega gibanja na Slovenskem v očeh zahodnih zaveznikov ..."²⁰

Dobro je, da je knjiga zasnovana in pisana kot zagovor ljudi, ki so zaznamovani z

¹⁸ [Fran Zwitter]: Documents on the Carinthian Question, Ministry for Foreign Affairs of the FPR of Yugoslavia. Beograd 1948, dokumenti 15-23, str. 37-52.

¹⁹ Tu bi Mlakar moral vsaj omeniti razpravo Thomasa M. Barkerja: A British Variety of Pseudo-history. V: Günter Bischof - Stephen E. Ambrose, ed., Eisenhower and the German POWs. Louisiana State University Press, Baton Rouge and London 1992, 183-197.

²⁰ Griesser Pečar, Dolinar, Rožmanov proces, str. 288.

domobranstvom. Vsem daje misliti, ker jo je napisal v tej temi najbolj udomačen in strokovno specializiran zgodovinar. Kot zagovor jo bodo radi in brez odpora brali tudi somišljeniki domobranstva. Toda branje knjige Borisa Mlakarja jim ne bo samo uteha, ampak jim bo v veliki meri posredovalo tudi zadevno zgodovinsko snov. To lahko ugodno vpliva na odprtost duha za premislek. Morda bo komu lažje uvideti, kakšna sta bila narava in učinek iskanja "manjšega zla" pri okupatorjih - te največje blodnje v slovenski zgodovini. Vsak naj svoje vzame nase, za to svoje naj ne obtožuje drugih, pa imamo Slovenci upanje, da bomo kdaj res stopili v "čisto in jasno ozračje prihodnosti", kakor si ga je želel Edvard Kocbek. In bi si ga najbrž želel slehernik.

Historična dokumentacija

Jurij Perovšek*

Pismo Vladislava Fabjančiča Lazarju Markoviću 13. decembra 1918

V preučevanju odnosa slovenskih komunistov do narodnega vprašanja v prvi jugoslovanski državi imajo posebno mesto stališča, ki sta jih pred opustitvijo unitarističnih in centralističnih pogledov Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) leta 1924,¹ zagovarjala sekretar Pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo iz let 1920-1923 Lovro Klemenčič (1891-1928) in njegov tesni sodelavec Vladislav Fabjančič (1894-1950). V nasprotju s prvotno oceno KPJ, da nacionalno vprašanje v jugoslovanski državi ne obstaja, saj naj bi bila država le enega, jugoslovanskega naroda in ji zato ustreza samo centralistična notranja ureditev,² sta namreč že zelo zgodaj zagovarjala drugačne poglede. Klemenčič je že na I. državni konferenci KPJ, ki se je zbrala med 3. in 15. julijem 1922 na Dunaju, predlagal, naj se »diskusija razdeli in (...) se posebej razpravlja o nacionalnem vprašanju».³ Fabjančič pa je jeseni istega leta na zborovanju Zveze delovnega ljudstva 27. oktobra 1922 v Unionovi dvorani v Ljubljani, zagovarjal pravico samoodločbe Slovencev, Hrvatov in Srbov in poudaril: "Če večina slovenskega naroda zahteva kot neposredni, minimalni cilj avtonomijo

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Jurij.Perovsek@inz.si

¹ KPJ je opustila svoje prvotne poglede na nacionalno problematiko v jugoslovanski državi na osnovi spoznanj, ki so se uveljavila v široki javni teoretskopolični razpravi, ki je o nacionalnem vprašanju tekla v glasilih legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije od maja do decembra 1923. Spoznanja, ki so se v njej uveljavila, je nato v posebni Resoluciji o nacionalnem vprašanju poudarila III. državna konferenca KPJ, zbrana od 1. do 4. januarja 1924 v Beogradu. Resolucija je poudarila, da je Jugoslavija mnogonacionalna država, v kateri ima vsak narod pravico samoodločbe vse do odcepitve, zaradi interesov razrednega boja pa je zagovarjala ponovno in prostovoljno federativno državno združitev jugoslovanskih narodov. - Prispevki, ki so nastali v času razprave o nacionalnem vprašanju in resolucija, ki jo je o tem vprašanju sprejela III. državna konferenca, so objavljeni v Razpravi o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ / zbral in uredil ter opombe napisal Jurij Perovšek v sodelovanju z Jankom Prunkom in Jankom Pleterskim : uvodno študijo napisala Latinka Perović. Ljubljana 1990, 435 str.

² Obstoj nacionalnih problemov je tedaj KPJ priznavala le v odnosu do nacionalnih manjšin.

³ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1551, Zbirka kopij dokumentov o komunističnem in delavskem gibanju 1869-1990, šk. 1, Zapisnik seje komisije za politično situacijo in naloge KPJ, 11. 7. 1922.

ali federacijo, bo razredno-zavedni proletarijat podpiral boj zanjo, ker to odgovarja njegovim načelom v nacionalnem vprašanju."⁴

To, za tedanji nacionalni program KPJ revolucionarno stališče, se je bistveno razlikovalo od tistega, ki ga je Fabjančič zagovarjal ob nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) 1. decembra 1918. Fabjančič je bil pred prvo svetovno vojno preporodovec, od leta 1914 pa prostovoljec v srbski vojski. V bitki na Ceru avgusta 1914 je bil ranjen, nato je delal pri srbskem zunanjem ministrstvu v Ženevi, kjer se je spoznal z vidnim pripadnikom Pašičeve Narodne radikalne stranke ter direktorjem in ustanoviteljem tamkajšnje revije *La Serbie* dr. Lazarjem Markovičem.⁵ Po oblikovanju Kraljevine SHS mu je pred vrnitvijo v domovino pisal pismo, v katerem se je zavzel za dosledno uveljavljanje jugoslovanskega unitarizma v novi državni skupnosti. Pismo je zanimivo pričevanje o različnih pogledih na jugoslovansko državo, ki so živeli med Slovenci ob njenem nastanku. Našel sem ga januarja 2004 v Zbirki dr. Lazarja Markovića v Arhivu Srbije in Črne gore v Beogradu. Pismo se glasi:

"Genève, le 13. XII. 1918.

Poštovani g. profesore,

pošto ću skoro otići kući i tamo početi sa novim radom, smatram za umesno, da Vam pismeno izreknem nekoliko misli, jer se možda više nećemo ovde videti.

Ja vam izrazujem zahvalnost za Vaše držanje u pogledu unutarnjeg uređenja naše države,⁶ jer sam i ja uvek bio mišljenja, da naša država, pošto smo samo jedan narod, mora biti unitaristička. Ona mora biti unitaristička i iz drugih razloga: danas opažamo da se baš najkonzervativniji elementi i bivši besni austrijanci⁷ izjavljuju za svakojake federacije. Na nama Srbima i Slovincima stoji, kao i na Dalmatincima i drugim trezvenim Hrvatima, da, uprkos tamnih elemenata ostvarimo i sačuvamo slobodu, jedinstvo i budućnost naše nacije. Sav moj rad kod kuće biće upućen jedinstvu i taj rad nije težak, jer ogromna (možda skoro svi) većina Slovenaca jesu toliko politički zreli, da znaju da bez jedinstva cele naše rase nema ni veličine, ni budućnosti, ni demokratije. Možda se nećemo slagati u svima

⁴ Delavske novice, II, 2. 11. 1922, št. 44, Zveza delovnega ljudstva. - O Zvezi delovnega ljudstva, politični povezavi kršćanskosocialistične Delavske zveze, komunistov in ljubljanske krajevne organizacije Socialistične stranke Jugoslavije (t. i. Zarjanov) za ljubljanske občinske volitve 3. 12. 1922, glej Janko Prunk: Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 11-12, 1971-1972, št. 1-2, str. 199-228.

⁵ Lazar Marković (1882-1955), pravnik in politik. Pravo je študiral v Beogradu in Berlinu, kjer je doktoriral. Od 1910 je bil docent, nato od 1914 do 1920 profesor na beograjski pravni fakulteti. Bil je tesen sodelavec Nikole Pašića, po prvi svetovni vojni večkrat minister in poslanec.

⁶ Marković je bil že v času priprav na jugoslovansko državno združitev leta 1918 odločen zagovornik unitaristične jugoslovanske države. Tako stališče je razkril tudi v članku Ženevski zaključci ... Jedna epizoda iz vremena stvaranja naše države, ki ga je objavil v beograjskem dnevniku *Vreme*, IV, 26., 27. in 28. 4. 1924, št. 847. V omenjenem članku - napisal ga je, ker je "imel nek delež v pripravi in delu ženevskega sestanka" -, med drugim pravi, da je bil znani Ženevski sporazum o kon/federativni združitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in Kraljevine Srbije, sklenjen 9. 11. 1918 (sporazum je nato srbska stran razveljavila), "zgodovinska napaka". Kot pravnik in politik je zagovarjal unitaristično državno ureditev tudi po oblikovanju Kraljevine SHS.

⁷ Mišljena je katoliška Vseslovenska ljudska stranka, ki so ji po nastanku jugoslovanske države politični nasprotniki radi očitali t. i. avstrijakantstvo.

pojednostima,

ali

u

glavnom čemo se složiti: t. j. jedinstvo. Od jakobinske revolucije nije ostalo ništa drugo do unitarizma, ali taj je ostao. Ja ću svima snagama raditi za jedinstvo, jer znam da je to i u duhu i u koristi i u željama Slovenaca. Kao što sam dosad pogodio mišljenje slovenčakah masa, ubeđen sam da se i ovog puta ne varam.

*Primite, g. profesore, moje iskrene
pozdrave
Vladislav Fabjančič".⁸*

Fabjančič je na stališču jugoslovanskega unitarizma vztrajal tudi kasneje. Zagovarjal ga je še v letih 1920-1921, ko je bil poslanec KPJ v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS. Vendar se je tedaj v pomembni podrobnosti od njega že delno oddaljil. Ker je iz sicer unitarističnega ustavnega predloga Pašičeve vlade - in sicer na pobudo slovenskega poslanca, člana liberalne Samostojne kmetijske stranke dr. Bogumila Vošnjaka -, izpadlo določilo, da je v Sloveniji uradni jezik tudi "slovenski dialekt", je v svoji razpravi v skupščini 10. maja 1921 poudaril, da ne vidi "v naši državi niti jezikovne enakopravnosti".⁹

Fabjančič se je po razglasitvi Zakona o zaščiti države 2. avgusta 1921, s katerim so bili vsem komunističnim poslancem odvzeti mandati in poslanska imuniteta, KPJ pa je bila izključena iz političnega sistema Kraljevine SHS, umaknil v tujino (najprej v Italijo, od tam v Švico, nato v Avstrijo in Nemčijo), od koder se je spomladi 1922 vrnil v Ljubljano.¹⁰ Med bivanjem v tujini in nato v drugi polovici leta 1922 ponovno doma, je očitno znova premislil svoje poglede na narodno problematiko v Kraljevini SHS, v kateri je kmalu po sprejetju unitaristične in centralistične vidovdanske ustave 28. junija 1921 nacionalno vprašanje postalo osrednji problem.¹¹ Fabjančič ga je oktobra 1922 ocenjeval že po njegovi dejanski vsebini, kar je izrekel na omenjenem zborovanju Zveze delovnega ljudstva. Ko je v drugi polovici leta 1923 KPJ v razpravi o nacionalnem vprašanju utemeljila svoj federativni nacionalni program, pri tej programski spremembi v jugoslovanskem komunističnem gibanju ni več sodeloval. Zaradi stališč, ki sta jih zagovarjala že ob oblikovanju Zveze delovnega ljudstva, to je povezovanja komunističnega proletariata z nekomunističnim, sta bila namreč Klemenčič in Fabjančič 15. aprila 1923 izključena iz KPJ. Fabjančič se je umaknil iz političnega življenja in bil mestni arhivar v Ljubljani, pojavljal pa se je tudi kot publicist.¹² Tako se je zgodaj končala politična pot intelektualca in politika, ki je med prvimi v KPJ opustil unitaristično stališče. Ob nastanku jugoslovanske države ga je zagovarjal z vso ostrino, slaba štiri leta kasneje pa se je, upoštevaje večinsko slovensko narodnopolitično voljo, zelo

⁸ Arhiv Srbije i Crne gore, 85-1-1.

⁹ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, I. - Beograd 1921, 27. redni sestanek, 10. 5. 1921, str. 16; Jurij Perovšek: Slovenska politika in vprašanje državne ureditve med zasedanjem Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS (1920-1921). *Studia Historica Slovenica*, 2, 2002, št. 2, str. 436-438, 440.

¹⁰ Franc Rozman: Fabjančič, Vladislav. *Enciklopedija Slovenije*, 3, Ljubljana 1989, str. 74.

¹¹ Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1993, št. 1-2, str. 17-26.

¹² Rozman, Vladislav Fabjančič, str. 74.

jasno zavzel za njeno federativno preureditev.

Mitja Ferenc*

**"...Grobovi so zravnani in zaraščeni."
(Seznam grobov sovražnikovih vojakov padlih
iz časa 2. svetovne vojne na območju občine
Ilirska Bistrica)**

Julija letos me je poklical višji kriminalistični inšpektor Pavel Jamnik, ki na Generalni policijski upravi (GPU) vodi akcijo "Sprava". Slišal je za dogovarjanja o izkopu okoli 1500 nemških vojakov v Ilirski Bistrici in spraševal, če sem morebiti seznanjen s to informacijo. Ko sva poizvedovala na Sektorju za vojna grobišča na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve (Ministrstvo za delo), sva med drugim izvedela, da naj bi na Upravni enoti Ilirska Bistrica hranili dokument, na katerem naj bi bil poimenski seznam okoli 1500 padlih nemških vojakov. Za izkop več deset nemških vojakov iz grobišča zasebnika v okolici Ilirske Bistrice naj bi se dogovarjalo podjetje Veking iz Celja. To je sicer podjetje, ki na temelju sporazumov med Slovenijo in Nemčijo¹ ter Slovenijo in Italijo² izvaja prekope nemških in italijanskih vojakov na ozemlju Slovenije.³ Izkop v Ilirski Bistrici bi po dogovorih že moral biti opravljen, a so ga preložili na 22. julij.⁴ Začudena, ker o nameravanem izkopu ni bila obveščena niti policija, niti vodja ekipe za evidentiranje grobišč, sva se odločila, da informacije preveriva na terenu. Po nekaj dneh smo kriminalist Franc Bavec iz Policijske uprave Postojna, Pavel Jamnik iz GPU, Mateja Bavdaž iz Ministrstva za kulturo ter avtor zapisa obiskali lastnika parcele in evidentirali grobišče nemških vojakov, ujetnikov, ki jih je kot kaže jugoslovanska vojska (JA) pobila v času zaključnih operacij za osvoboditev Ilirske Bistrice in okolice. 4. jugoslovanski armadi se je namreč 6. maja 1945 predal nemški 97. armadni korpus, v ujetništvu je pristalo okoli 16.000 nemških vojakov.⁵ Lastnik parcele je bil kot mladoleten fant priča poboju okoli 80 ujetnikov. Poboju naj bi prisostvovalo tudi nekaj sovaščanov. Pokazal nam je grob. Iz zemlje so štrlele človeške kosti, naokoli so ležali razbiti kosi lobanj, tako da o zanesljivosti grobišča že na prvi pogled ni bilo nobenega dvoma. Potrdil je, da je sam zaprosil za izkop posmrtnih ostankov. Kasneje smo z osebo, ki je ob koncu vojne pokopavala padle nemške vojake, v bližini evidentirali še dve lokaciji, na območju Male Bukovice in

* Dr., docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; e-mail: Ferenc.Mitja@guest.arnes.si

¹ Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Zvezne republike Nemčije o vojnih grobovih, Uradni list Republike Slovenije, Mednarodne pogodbe, 6/99.

² Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Italijanske republike o urejanju vojnih grobišč, Uradni list Republike Slovenije, Mednarodne pogodbe, št. 10/97.

³ Arhiv Ministrstva za delo, Sklep Vlade RS, št. 352-08/97 z dne 3. 11. 1999.

⁴ Mag. Dimitrij Omersa, Ministrstvo za delo, ustni vir, 8. 7. 2004.

⁵ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1977, str. 960-962.

potoka Dule. V obeh primerih je šlo za pokop vojakov padlih v boju, njihovi grobovi pa po vojni niso bili označeni.

Pol meseca po tem ko sem dobil prve informacije, mi je Ministrstvo za delo posredovalo seznam Upravne enote v Ilirski Bistrici. Ugotovil sem da to ni poimenski seznam padlih nemških vojakov, temveč "*Seznam grobov sovražnikovih vojakov padlih v času NOV na območju občine Ilirska Bistrica*" (v nadaljevanju seznam oz. dokument).

Kaj vsebuje dokument?

Dokument vsebuje štiri vrste podatkov: lokacijo groba oziroma zemljišča na katerem je grob, lastnika zemljišča, naslov lastnika zemljišča, število žrtev v posameznem grobišču, (ne)urejenost grobišča.

Lokacija groba Pod zaporednimi številkami je navedenih 120 lokacij grobišč in to v najmanj 30 naseljih, 10 lokacij pa naselja nima navedenega oziroma ga še nisem mogel določiti. Prva ugotovitev, ki izhaja iz dokumenta, je da je imela najmanj polovica vasi v občini na svojem območju vsaj po eno grobišče. Največ grobov je v Jelšanah 14 in v Dolnjem Zemonu 13. Pri vsakem grobišču je navedeno ime parcele in vrsta parcele oziroma zemljišča. Prevladujejo travniki (51), pašniki (17), njive (6), vrtovi (6). Nekaj grobov je na pokopališčih (3) pa tudi zunaj pokopališkega zidu (2), oziroma ob cerkvi (3). Na enem od grobov je bilo "urejeno" mrhovišče, eden je v zasutih strelskih jarkih, dva ob cesti, eden celo na konjskem dirkališču, za 14 krajev pa je navedeno le ime parcele oziroma kraja.

Lastnik zemljišča in naslov Skoraj vsak grob ima navedenega lastnika zemljišča in njegov naslov, ponekod tudi domače ime. Več kot tri četrtine grobov leži na zemljiščih zasebnih lastnikov, v drugih primerih se omenjajo zemljišča dveh kmetijskih posestev, vaških skupnosti, zemljišča v lasti Splošnega ljudskega premoženja in cestne uprave. V 11 primerih lastnik sicer ni naveden, od teh je 6 lokacij na pokopališču ali ob cerkvi.

Število žrtev Iz dokumenta izhaja, da je na 120 krajih pokopanih najmanj 1387 oseb. Največ jih leži v Gornjem Zemonu na travniku "*Krnjica*" (150) in na konjskem dirkališču Žabovica, kjer je v strelskih jarkih pokopanih 120 nemških vojakov in oficirjev. Okoli 100 jih leži v gozdu na Mašunu. V večini grobov so pokopani nemški vojaki. V dveh so posmrtni ostanki devetih italijanskih vojakov, v dveh pa so poleg nemških vojakov tudi "belogardisti" (na pašniku nad kamnolomom Kozlek, št. 3 in na njivi "*Nabreška gmajna*" pod cesto na Okrogline, št. 8). Vojaškega statusa žrtev iz dokumenta ni razbrati. Le pri dveh žrtvah je navedeno, da sta bila dva majorja. Posebej je naveden tudi oficir - zdravnik, v enem od grobov pa naj bi bilo pet vojaških zdravnikov. Višjega oficirja, domnevno generala, so pokopali na vrtu osnovne šole v Dolenjem Zemonu. Preseneča, da je v dokumentu naveden tudi podatek, da sta grobova dveh vojakov obiskali vdovi. Ena je nameravala posmrtne ostanke prenesti, druga pa je grob redno obiskovala in vzdrževala.

(Ne)urejenost grobov. Razen enega so bili vsi grobovi iz seznama zaraščeni oziroma zravnani. Urejen je bil le grob oficirja - zdravnika na zahodni strani pokopališča v Premu, ki ga je redno obiskovala in vzdrževala vdova. Grob je imel tudi križ.

Ugotovitve

Verodostojnost

Prvo vprašanje ki se zastavlja je, ali je seznam verodostojen in v kolikšni meri. Vsaj iz treh že pred pridobitvijo dokumenta obiskanih lokacij je bilo moč sklepati, da je dokument verodostojen. Da bi bil povsem prepričan v resničnost navedb, sem sklenil odgovore poiskati pri lastnikih zemljišč oziroma njihovih svojcih na katerih so grobovi. Za primerjalni vzorec sem sklenil najti 15% - 20% v dokumentu navedenih lokacij v različnih vaseh. 27. in 28. julija so domačini v vaseh Veliko Brdo, Dolenje pri Jelšanah, Novokračine, Dolnji Zemon, Gornji Zemon, Ilirska Bistrica pokazali 19 lokacij grobišč, od teh 16 iz seznama, 3 pa v dokumentu niso bila navedena, za grob oficirja na vrtu osnovne šole v Dolnjem Zemonu pa niso vedeli. Za še 4 grobišča so domačini ali lastniki potrdili, da vedo za njih, a jih zaradi oddaljenosti tisti dan nismo evidentirali. V nekaterih primerih gre za grobove v borbi padlih vojakov, v drugih za poboje vojnih ujetnikov. V vseh vaseh kjer smo uspeli kot informatorje še najti starejše osebe, so se njihovi podatki ujemali s tistimi iz dokumenta. Tudi na vprašanje o številu oseb v posameznih grobiščih so bili odgovori večinoma enaki. Odstopali so le v nekaterih primerih pri grobiščih z večjim številom žrtev, kar je glede na 60-letno časovno oddaljenosti tudi razumljivo. Ugotavljam torej lahko, da je dokument natančen in podroben ter verodostojen seznam grobišč.

Izvor dokumenta

Kdo je dokument pripravil in komu je bil namenjen? Iz dokumenta to ni razvidno. Sklepali bi lahko, da je nastal zaradi povpraševanja oziroma zahteve nekoga centralnega organa (verjetno Uprave državne varnosti), ki je želel imeti natančen popis o številu žrtev in urejenosti grobišč. Morda se v določeni meri navezuje na navodilo zveznega ministra za notranje zadeve DFJ iz 18. maja 1945 in njegov prepis iz 12. junija istega leta. Na osnovi tega zveznega navodila je slovenski notranji minister Zoran Polič naročil okrožnim narodnoosvobodilnim odborom, da uredijo *"vse potrebno da se takoj odstranijo (zravnaajo z zemljo) vsa pokopališča kakor tudi posamezni grobovi okupatorjev in domačih izdajalcev in tako izbriše vsaka sled za njimi."* V zaključku navodila naroča, da obvestijo ministrstvo, kaj so ukrenili glede odstranitve grobov in kakšen odmev je imelo to med prebivalstvom.⁶ Kot kaže so rezultate navodil preverjali še veliko let kasneje. To mi je potrdil tudi eden od policistov, ki je dokument poznal, saj naj bi ga do leta 1990 dobivali v okviru dejavnosti preprečevanja označevanja in obiskovanja grobišč pred 1. novembrom (Dan mrtvih). Takšne in podobne dokumente pa naj bi leta 1990 množično uničevali.

⁶ Navodilo Ministra za notranje zadeve NVS št. 334/45 je bilo že večkrat objavljeno. Glej npr. Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni poveljni ujetniki na Slovenskem (urednik Lovro Šturm), Ljubljana 2000, str. 342 in Slovenija 1941-1948-1952. Tudi mi smo umrli za domovino. Zamolčani grobovi in njihove žrtve (Zbornik), Ljubljana - Grosuplje 2000, str. 144. Prvič ga je navajala Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti. 1944-1946. Ljubljana 1992, str. 256.

⁷ Navodilo Ministra za notranje zadeve NVS št. 334/45 je bilo že večkrat objavljeno. Glej npr. Brez milosti: ranjeni, invalidni in bolni poveljni ujetniki na Slovenskem (urednik Lovro Šturm), Ljubljana 2000.

Čas nastanka

Dokument ni datiran. Po mnenju vodje oddelka za upravno notranje zadeve Upravne enote Ilirska Bistrica, ki je seznam nasledila, ga hranila in posredovala, je nastal okoli leta 1957. Po hitrem pregledu občinskih razmejitvev pa bi sklepal, da dokument ni nastal pred letom 1963,⁸ saj pripravljavec seznama gotovo ne bi vključeval v občino krajev, ki vanjo niso sodili. Prav gotovo pa so bili podatki zbrani že pred njegovim nastankom, saj se je dopolnjeval na podlagi starejših seznamov. Na Upravni enoti namreč hranijo še en seznam z 109 lokacijami, v kateri pa niso vključena grobišča vasi, ki so jih kasneje priključili k občini Ilirska Bistrica.

Zgodovinska vrednost dokumenta

Virov, ki bi pričali o povojnih pobojih je malo, še redkejši pa so viri o lokacijah povojnih grobišč. S kriminalisti iz Policijskih uprav smo ob skupnih ogledih in iskanjih večkrat razpravljali ali so sezname grobišč - če so bili narejeni - vsebovali podatke, ki bi nam danes omogočali evidentiranje. Podatki navedeni v dokumentu so tako temeljiti in podrobni, da bi lahko grobove našli tudi po 60 letih.

Tudi nas, ki se kot zgodovinarji podrobneje zanimamo za dogodke po 2. svetovni vojni, je dokument vznemiril iz več razlogov. Kaže namreč na to, da je oblast verjetno še dolgo vrsto let po vojni vodila evidenco prikritih grobišč. Glede na to, da smo na območju občine Ilirska Bistrica do sedaj poznali le nekaj kraških brezen, v katerih so jamarji opazili večje število posmrtnih človeških ostankov, je objavljen seznam s 120 prikritimi grobišči, ki jih morda nikoli ne bi našli, zastrašujoč. Pri nekaterih krajih je zapisano da je grobov več, pri enem pa naj bi bilo na parceli več grobov z dvema do tremi pokopanimi. Zato je številka še večja od navedene. To smo ob obiskih ugotovili tudi sami. Že pripravljavec seznama je v zaključku zapisal, da je grobov verjetno še več, a za njih niso mogli zbrati podatkov. Le predvidevam lahko, koliko lažje delo bi imeli pri evidentiranju danes, če bi se ohranili takšni sezname tudi za druge slovenske občine. Vznemirilo nas je tudi dejstvo, da je po skoraj pol stoletja dokument šele zdaj prišel iz "predala" v roke zgodovinarjem. Gre namreč za edini doslej znani in najdeni dokument v Sloveniji, ki ga je po vojni pripravil nek oblastni organ in ki vsebuje natančne podatke o prikritih grobiščih na nekem območju.

Dokument v veliki meri načenja teme s katerimi se bo zgodovinska stroka morala še bolj poglobljeno soočiti, sistematično zbirati podatke in jih analizirati.

⁸ Občina Ilirska Bistrica je res nastala konec junija 1955, vendar podrobnejši pregled naselij pokaže, da so na seznamu kraji, ki so takrat sodili v občino Hrpelje. Ta pa je bila ukinjena leta 1963 in so jo z večjim delom priključili občini Sežana, z manjšim delom pa občini Ilirska Bistrica. Glej Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, Uradni list LRS št. 24-119, 30. 6. 1955 in Zakon o spremembi zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, Ur.l. LRS, št. 8-64, 28. 3. 1963.

**SEZNAM GROBOV SOVRAŽNIKOVIH VOJAKOV PADLIH V ČASU NOV
NA OBMOČJU OBČINE ILIRSKA BISTRICA**

1. V kraju imenovanem "Pod pokopališčem", na parceli last ŠRICELJ Franca iz Ilirske Bistrice, Jurčičeva ul. 31, je pokopanih v strelnem jarku 82 nemških vojakov, grobov ni opaziti, ker so zravnani.
2. Na pašniku imenovanem "Jankotova gmajna", na parceli last BENC Antona iz Ilir. Bistrice, Gabrije 19, je pokopanih 35 nemških vojakov, grobovi so zravnani.
3. Nad kamnolomom Kozlek, na pašniku last SLP, na severovzhodni strani pod borovim gozdom je pokopanih 6 nemških vojakov (in 2 belogardista). Grobovi so zravnani.
4. Na vrtu pred hišo last ŽNIDARŠIČ Alberta iz Ilir. Bistrice, Levstikova ul. 18, je pokopanih 5 nemških vojakov. Nad njimi je zemlja obdelana.
5. Na konjskem dirkališču imenovanem v kraju Žabovica, last kmetijskega posestva Male Bukovica, je v strelnih jarkih pokopanih 120 nemških vojakov in oficirjev. Pokopal jih je SLAVE Franc iz Ilir. Bistrice, Levstikova 55, grobovi so zravnani.
6. V gmajni med cesto III. reda Ilir. Bistrica - Okroglina, nad km kamnom št. 6, je v malem borovem gozdu pokopanih 32 nemških vojakov, grobovi so zravnani.
7. Na pašniku imenovanem v kraju "Črne njive" nad Il. Bistrico, ob cesti na Okrogline, na parceli last vulgo SRIČNOVI iz Jesene, je pokopanih 18 nemških vojakov, grobovi so zravnani.
8. Pod cesto na Okrogline pri 3 km kamnu, ne njivi imenovani po kraju "Nebreška gmajna", last HODNIK Antona iz Il. Bistrice, Levstikova ul. 35, na jugozapadnem kotu njive, je pokopanih nad 40 nemških vojakov in belogardistov. Grobovi so zravnani.
9. Nad cesto III. reda Il. Bistrica - Knežak, na parceli last BENIGAR Amalije iz Ilir. Bistrice, Gabrije št. 8, v bližini ceste pokopani 4 nemški vojaki, grobovi so zravnani.
10. Ne travniku imenovanem v kraju "Drašča", last ULJANČIČ Franca iz Gor. Zemoni 13, v enem grobu pokopanih 4 nemški vojaki, grob je zaraščen s travo.
11. Ne travniku imenovanem "Krnjice", last ULJANČIČ Franca iz Gor. Zemoni 13, v enem grobu pokopanih 150 nemških vojakov. Grob je zaraščen s travo.
12. Ob robu njive imenovane "Podhrub", last VIČIČ Ivana iz Gor. Zemoni št. 16, v enem grobu pokopanih 7 nemških vojakov, grob je zaraščen s travo.
13. Na travniku imenovanem "Hrpček", last ULJANČIČ Antona vulgo Petrač iz Gor. Zemoni, pokopan en nemški major, grob je zaraščen s travo.
14. Na njivi pri cerkvi v Gor. Zemonu, last BROŽIČ Jožefa iz Gor. Zemoni vulgo Bubnovi, pokopani 3 nemški vojaki. Njiva preorana.
15. Na travniku imenovanem "Brezije", last Lavrenčič Andreja iz Dol. Zemoni 10, v enem grobu pokopanih 9 nemških vojakov, grob je zaraščen.
16. Na travniku imenovanem "Vrte", last GRŽINA Jožefa iz Dol. Zemoni vulgo Vrhov, v enem grobu pokopanih 11 nemških vojakov, grob je zaraščen.
17. Na travniku imenovanem "Dole", last ČELIGOJ Jožefa iz Dol. Zemoni 56, pokopan en nemški vojak, grob je zaraščen.
18. Na travniku imenovanem "Mlačica", last VRH Antona iz Dol. Zemoni 54, pokopani 3 nemški vojaki, grob je zaraščen.
19. Na travniku imenovanem "Olarija", last VRH Jožefa iz Dol. Zemoni, vulgo Katinin, pokopani 3 nemški vojaki, grob je zaraščen.
20. Na travniku imenovanem "Hribi", last RAŠPOR Jožefa iz Dol. Zemoni, vulgo Gašperatov, pokopana dva Nemca, grob je zaraščen.
21. Na travniku imenovanem "Ločica", last VIČIČ Jožefa iz Dol. Zemoni 44, v enem grobu pokopanih 22 nemških vojakov, grob je zaraščen.
22. Na travniku imenovanem "Stojnica", last MIHAELA iz Dol. Zemoni vulgo Čušni

- pokopani 4 nemški vojaki, grobovi pokopani.
23. Na travniku imenovanem "Trnek", last ŠIRCELJ Antona iz Dol. Zemona 67, pokopana dva nemška vojaka, grob zaraščen.
 24. Na travniku imenovanem "Srednja njiva", last RAŠPOR Jožefa vulgo Gašparetov iz Dol. Zemona, pokopani 3 nemški vojaki, grob zaraščen.
 25. Na travniku imenovanem "Mrzlica", last GRL Edvarda vulgo Edvardov iz Dol. Zemona, pokopani 3 nemški vojaki, grob zaraščen.
 26. Na vrtu osnovne šole na Dol. Zemonu, pokopan višji oficir - baje general, grob zravn.
 27. Na pašniku v bližini vasi Jasen, last vaške skupnosti Jasen pokopanih v enem grobu 84 nemških vojakov, grob zravn in zaraščen. Na drugem mestu 8 in tretjem mestu 6, zaraščeno.
 28. V neposredni bližini stavbe, last DODIČ Jožefa iz Jasena 4, na travniku pokopana dva nemška vojaka, grob zaraščen.
 29. Ob robu njive, last LAVRENČIČ Antona iz Vrbova št. 29 pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
 30. Na travniku imenovanem "Gora", last HRVATIN Franca iz Jablanice št. 26, pokopanih 10 nemških vojakov, grob zaraščen.
 31. Na pašniku imenovanem "Osolne", last ROJC Antona iz Jablanice 15, pokopani 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
 32. Na vrtu last HRVATIN Franca iz Jablanice 26, pokopan en Nemec, grob zravn.
 33. Na pašniku imenovanem "Breg", last PROSEN Franca iz Trpčan 43, pokopani 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
 34. Na travniku imenovanem "Poločica", last ISKRA Marija Trpčane 11, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
 35. Na pašniku imenovanem "Hadrovec", last PROSEN Franca iz Kuteževe št. 44, pokopanih skupaj 19 nemških vojakov v isti parceli posebej pa en nemški major, grobova zaraščena.
 36. Na travniku imenovanem "Žlebec", last CELIN Jožefa iz Kuteževega št. 42, pokopanih 7 nemških vojakov, grob zaraščen.
 37. Na travniku imenovanem "Pleščica", last ŠESTAN Alojze iz Kutežev 23, pokopanih 8 nemških vojakov, grob zaraščen.
 38. Na travniku imenovanem "Loka", last ŠTEMBERGAR Ivana iz Zabič št. 17, pokopani 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
 39. V gozdu imenovanem "Rovice" last BRNE Antona iz Zabič 18, pokopana 2 nemška vojaka, grob zaraščen.
 40. V gozdu imenovanem "Veliki vrh", last ŠTEMBERGAR Adolfa iz Zabič št. 31, pokopani 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
 41. Na travniku zvanem "Teme", last državnega posestva Zabiče, pokopanih 6 nemških vojakov, grob zaraščen.
 42. Na travniku imenovanem "Pri mlinu" last državnega posestva Zabiče, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
 43. Na travniku imenovanem "Loka", last državnega posestva Zabiče, pokopana dva nemška vojaka, grob zaraščen.
 44. Na travniku imenovanem "Repi", last ŠTEMBERGER Adolfa iz Zabič 31, pokopani 3 nemški vojaki, grob zaraščen.
 45. Na pašniku imenovanem "Osredki", last PRIMC Štefanije iz Podgraj pokopani 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
 46. Na travniku imenovanem "Mlačice", last POKLAR Antona iz Podgraj št. 67, pokopan 1 nemški vojak, grob zaraščen.
 47. V kraju imenovanem "Kupnica" v bližini vasi Novokračine je mrhovišče. Tu je v enem grobu zakopanih 70 nemških vojakov, v drugem 12. Na tem mestu je zakopanih tudi preko 40 konj. Zemljišče je last vaške skupnosti. Grobovi so zravnani in zaraščeni.

48. Ob glavni cesti Jelšane - Novokračine, na kraju imenovanem "Sušnak", last vaške skupnosti, pokopani 3 nemški vojaki, grob je zaraščen.
49. Na pašniku imenovanem pri "Sv. Katerini", last op SLP je več grobov v katerih so zakopani 2-3 in več vojakov. Grobovi so zravnani in zaraščeni.
50. Na travniku imenovanem "Malensko brdo", last MALJAVEC Ivane iz Novokračin št.6, pokopana dva nemška vojaka, grob zaraščen.
51. Na travniku imenovanem na kraju "Kalič", last SMAILA Dragota iz Novokračin, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
52. Na vrtu last RUTAR Franca iz Fabcev št. 2 pokopanih 5 nemških vojakov - samih zdravnikov, grob zaraščen.
53. V gozdu imenovanem "Boršt", last KALČIČ Ivana iz Fabcev, zakopani 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
54. Na travniku imenovanem "Ogradnica", last KALČIČ Janeza iz Fabcev št. 5, pokopan 1 nemški vojak, grob zaraščen.
55. Na pašniku imenovanem "Božična vala", last vaške skupnosti, pokopan en Nemeč, grob zravnani.
56. Na travniku imenovanem "Božični breg", last UDOVIČ Dragota iz Jelšan 14, pokopanih 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
57. Na pašniku "Grace", last vaške skupnosti Jelšane, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
58. Na travniku "Kršnjek", last FROL Ivana iz Jelšan, pokopanih v enem grobu 6 nemških vojakov, grob zaraščen.
59. Na pašniku "Lokavišča", last vaške skupnosti Jelšane, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
60. Na travniku "Trebež", last ŠTEMBERGAR Franca iz Jelšan 36, pokopanih 16 nemških vojakov, grob zaraščen.
61. Na travniku "Trebež", last UDOVIČ Karla iz Jelšan, pokopana dva nemška vojaka, grob zaraščen.
62. Na travniku "Pogorelka", last ŠTEMBERGAR Slavka iz Jelšan 42, pokopani skupaj 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
63. V gozdu "Murnjica", last HRABAR Ivana iz Jelšan 40, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
64. Na pašniku imenovanem "Pod slemena", last SLOŠAR Marije iz Jelšan, pokopanih 6 nemških vojakov, grobovi zaraščeni.
65. V gozdu imenovanem "Šunjčak", last UDOVIČ Dragota iz Jelšan 14, pokopani 3 nemški vojaki, grob zaraščen.
66. Na travniku "Ravnica", last SAVLE Antona iz Jelšan 18, je v dveh grobovih pokopanih skupaj 58 nemških vojakov, grobova sta zaraščena.
67. Na pašniku "Brežine", last vaške skupnosti Jelšane, je pokopanih 6 nemških vojakov, katerih grobovi so zaraščeni.
68. Na pašniku "Branček", last vaške skupnosti Jelšane, pokopan en nemški vojak in 16 konj, grob zaraščen.
69. Na travniku "Zagrič", last cestne uprave, zakopan en nemški vojak, grob je zaraščen.
70. Ob glavni cesti v kraju zvanem "Pri mostišču", pokopan italijanski vojak - sergente, bil ubit od Nemcev, grob neurejen.
71. Na pokopališču v Jelšanah pokopanih 8 italijanskih vojakov, katerih tudi grobovi niso urejeni.
72. Na travniku "Hbt", last KALČIČ Janeza iz Fabcev 5, pokopan en Nemeč, grob zaraščen.
73. Na travniku "Sadje" last vaške skupnosti Dolenje, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
74. Na travniku "Veliki vrh", last TOMŠIČ Franca iz Dolenj, pokopana dva nemška vojaka, grob zaraščen.

75. Na njivi "Vrh Zloštenja", last ČEKADA Ivana iz Dolenj 26, pokopan en Nemec, grob zravnana.
76. Na njivi "Ograda farbečkina", last ČEKADA Ivana iz Dolenj 22, pokopana dva nemška vojaka, grob zravnana.
77. Na pašniku "Pod jazbine", last SAFTIČ Jožeta iz Dolenj 31, pokopani 4 nemški vojaki, grob zaraščen.
78. Na travniku "Brajda", last ČEKADA Jožeta iz Dolenj 10, pokopani 6 nemških vojakov, grob zaraščen.
79. Na travniku "Stari gutnik", last ČEKADA Milana iz Dolenj 1, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
80. Ob cerkvi ob vasi Veliko brdo pokopani 16 nemških vojakov, na zemljišču last cerkve, grobovi zravnani in zaraščeni.
81. Na travniku "Ilovec", last Stopar Ivana iz Velikega brda, pokopanih 7 nemških vojakov, grobovi zaraščeni.
82. Na travniku "Hrebeh", last UJČIČ Andreja iz Vel. brda, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
83. Na travniku "Za bregom", last UJČIČ Ivana iz Vel. brda, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
84. Na severni strani zunaj ob pokopališču v Harijah, so za obzidjem pokopani 4 nemški vojaki, grobovi so zravnani in zaraščeni.
85. V vasi Dobropolje na severni strani cerkve, pokopana dva nemška vojaka. Groba sta zravnana in zaraščena.
86. V vasi Brce na severni in južni strani cerkve je pokopanih 8 nemških vojakov, katerih grobovi so zravnani in zaraščeni.
87. Na južni strani cca. 100 m od Topolškega mlina je pokopanih 80 nemških vojakov, katerih grobovi so bili zravnani in zaraščeni.
88. Na travniku "Vrček", last JANEŽIČ Antona iz Zarečja 21, je pokopanih 16 nemških vojakov, katerih grobovi so zaraščeni.
89. Na travniku "Klečeti", last PRELOG Ivana iz Zarečja št. 1, pokopan en nemški vojak, grob zaraščen.
90. Na travniku "Dolge njive", last BOSIJANČIČ Alojza iz Brc, je pokopan en nemški vojak, katerega grob je zaraščen.
91. Na pašniku imenovanem "Pred pod", last BOŠTJANČIČ Jožefa iz Brc, pokopan en nemški vojak, njegov grob je zaraščen.
92. V ogradi "Mlaka", last RENKO Jožefa iz Brc, je pokopanih 9 nemških vojakov, katerih grobovi so zravnani in zaraščeni.
93. Na parceli "Parti", last MALJAVEC Antona iz Studene gore 3, je pokopan en nemški vojak, katerega grob je obiskala njegova žena in izjavila, da bo delala prošnjo za prenos posmrtnih ostankov.
94. Na kraju imenovanem "Peril" na desni strani ceste Ilir. Bistrica - Mala Bukovica, v bližini vasi Mala Bukovica, pokopan nemški SS vojak. Zemljišče je last SLP. Grob je vzravnana in zaraščen.
95. Na parceli imenovani "Podvrti", last PUCELJ Antona iz Kosez, pokopana dva nemška vojaka, grobova sta zravnana in zaraščena.
96. Na pokopališču v Knežaku pokopanih 18 nemških vojakov, grobovi so zravnani in zaraščeni.
97. Na parceli "Vinograd", last KASTELIC Franca iz Šembij 39, pokopanih 30 nemških vojakov. Grobovi so zravnani in zaraščeni.
98. V državnem gozdu na Mašunu, na kraju imenovanem "kčiv laz", je pokopanih cca 100 nemških vojakov. Grobovi so zravnani in zaraščeni.
99. Na travniku "Trobeži", last KAVČIČ Rudolfa iz Dol. Zemoni 91, je pokopanih 10 nemških vojakov, grobovi so zaraščeni.

100. Na njivi imenovani "Pri jezui", last KRANJC Alojza iz Male Lukovice, zakopanih 8 nemških vojakov, kateri grobovi so zaraščeni.
 101. Na pokopališču na Premu 10 m od pokopališča je na zahodni strani pokopanih 23 nemških vojakov, kateri grobovi so zravnani in zaraščeni.
 102. Na pokopališču odnosno za pokopališčem na Premu, na zahodni strani v neposredni bližini groba 23 nemških vojakov (glej pod 101), je pokopan en nemški oficir - zdravnik. Na obisk tega groba prihaja vsako leto njegova žena iz Nemčije in ga obloži s cvetjem. Grob ima tudi križ.
 103. Na vrtu ob hiši ROLIH Ivan iz Prema-Potok 2, je pokopan en nemški vojak, katerega grob je vzravnani in zaraščeni.
 104. Na pašniku "Otok", last DEKLEVA Jožefa iz Spod. Bitnje, so pokopani štirje nemški vojaki, katerih grobovi so zravnani.
 105. Na travniku "Mlačca", last FRANK Franca iz Gor. Bitnje, je pokopan en nemški vojak, katerega grob je vzravnani.
 106. Na travniku "Majevščica", last GROHAR Rudeta iz Smrj 12, pokopan en nemški vojak, grob je zaraščeni in zravnani.
 107. Na vrtu, last URH Jožefa iz Smrj je pokopan en nemški vojak, katerega grob je zravnani.
 108. Na travniku "Kamun", last PECMAN Ivana iz Smrj 16, pokopan en nemški vojak, grob je zaraščeni.
 109. Na travniku "Reber", last KOVAČIČ Jožefa iz Smrj 56, pokopan en nemški vojak, katerega grob je vzravnani in zaraščeni.
 110. Na kraju "Smrske mlake". V bližini vasi Smrje, je pokopanih cca 10 nemških vojakov. Grobišče je zravnano.
 111. Kraj "Luke", last MIHALIČ Antonije Podgrad 75, pokopanih cca 10 vojakov. Grobišče je vzravnano.
 112. Kraj "Danca", na parceli last STANIČ Ivanke Podgrad 34, je pokopanih cca 8 vojakov. Grobišče je poraščeno.
 113. Kraj "Drnjak" na parceli last BENULIČ Ivana Podgrad 99, pokopani trije vojaki.
 114. Kraj "Podbreg", na parceli last STANIČ Alojza Podgrad 83, je pokopanih pet vojakov.
 115. Kraj "Podkapela", na parceli last Dakleva Jožefa Podgrad 86, sta pokopana dva vojaka, grobišče je poraslo.
 116. Na pokopališču Podgrad je pokopan en vojak, grob je viden.
 117. Na kraju "Gradac" na parceli last KRESEVIČ Jožeta, Račice 68, je pokopan en vojak.
 118. Na kraju "Podgrebar" na parceli last HRVATIN Jožeta Račice 8, sta pokopana dva vojaka.
 119. Na kraju "Čelo" na parceli last FABJANČIČ Franca Podbeže 21, pokopan en vojak.
 120. Na kraju "Zavrh" na parceli last MAVRIČ Antona Podbeže 32, sta pokopana dva vojaka.
- Verjetno je še več grobov padlih sovražnikovih vojakov, predvsem Nemcev v gozdovih na Gomencih, Okroglini in Mašunu, vendar za iste ni bilo moč zbrati potrebnih podatkov.

Ocene in poročila

Andrej Pančur: V pričakovanju stabilnega denarnega sistema (Denarne razmere v 19. stoletju na Slovenskem). Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2003, 315 strani, ilustr. (zgodovini.cc; 1)

Predstavljajmo si razigrano družino zgodovinarjev, ki se po trudapolnem delu napoti v priljubljeni lokal na zaslužen brizganec. Prijazna točajka jih postreže in izstavi račun za 1350 slovenskih tolarjev. Družba ji plača z bankovcem za 1000 SIT in štirimi bankovci za 100 SIT. Točajka jih lepo zložene pospravi v denarnico in hkrati mrzlično išče bankovec za 50 SIT, da bi ga namenila gostom in tako do tolarja natančno poračunala zapitek (zaradi lažje predstave napitnina točajki ni upoštevana). Toda iskanega bankovca ne najde. Ker bankovcev nižjih anuitet v njeni denarnici tako ali tako ni, ji naposled ne preostane drugega, kot da vzame bankovec za 100 SIT, ga pretrga na polovico ter eno ponudi gostom. Po preprosti logiki je namreč vrednost polovice bankovca za 100 SIT enaka 50 SIT. Gostje polovico brez težav sprejmejo in jo naslednjič prav tako brez težav zapravijo.

Zgodba je seveda izmišljena, toda še pred 150 leti bi lahko bila povsem resnična. V revolucijskem letu 1848 so si ljudje zaradi očitnega izginjanja kovanega denarja iz obtoka in pomanjkanja drobiža namreč pomagali prav na opisan način. Bankovec za 1 goldinar so pretrgali na pol in dobili dve polovici, vredni 30 krajcarjev, po potrebi pa tudi na četrtine in tako dobili dele bankovca, vredne 15 krajcarjev. Opisana zanimivost in očitna anomalija avstrijskega denarnega sistema pa je le ena v dolgi vrsti raznovrstnih denarnih peripetij, s katerimi se je srečevala avstrijska - torej tudi slovenska - družba v dolgem devetnajstem stoletju.

Po takšnih in drugačnih sledih, ki so jih za sabo puščale denarne zagate, se je podal znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino Andrej Pančur. Rezultat njegovega dela je sveža knjiga, ki bralcu nazorno prikaže denarne razmere na Slovenskem tistega časa, ob tem pa še zlasti pozorno analizira odnos prebivalstva do različnih vrst denarja. Avtor začne svojo zgodbo o denarju v letu 1848, a jo preudarno nasloni na oris avstrijskega denarstva pred tem. Tedaj so v cesarstvu krožili kovanci t.i. srebrne konvencijske valute, po letu 1816, ko je bila ustanovljena Privilegirana avstrijska narodna banka, pa so se kot zakonito plačilno sredstvo v obtoku pojavili tudi papirnati bankovci (Banknote). Te je bilo v začetku mogoče kadar koli zamenjati za srebrne kovance, kar pomeni, da je bila valuta zamenljiva oz. konvertibilna. Krite za izdane bankovce so v veliki meri predstavljali državni dolgovi pri emisijski banki. Lastnik bankovca je bil posredni upnik velike in močne države. Prav stabilno zamišljen denarni sistem torej, ki bi mogel brez težav delovati, če se enemu členu ne bi nekaj zataknilo. In zataknilo se je državi.

Srednjeevropska velesila Avstrija je vse do konca šestdesetih let 19. stoletja doživljala politične pretrese, povezane tako z notranjepolitično situacijo kot z njeno ambiciozno zunanjo politiko. Revolucija v letih 1848-1849, avstrijska "pokončna" drža med krmsko vojno 1853-1855, vojna z italijanskim Piemontom in Francijo leta 1859 in nenazadnje vojna s Prusijo in Italijo usodnega leta 1866 so

poleg svojih očitnih političnih posledic imele tudi finančne. Pri vseh naštetih dogodkih je bilo namreč treba angažirati vojsko, ki je v najhujših časih odžirala prav nespodobne odstotke proračuna. Leta 1849 so tako znašali skupni prihodki v državni proračun 139,3 milijone goldinarjev, potrebnih izdatkov za vojsko pa je bilo za 148,5 milijonov goldinarjev. Proračunski primanjkljaj se je zato povzpел na vrtočlavih 119,8 milijonov goldinarjev. Država je s tako neuravnoveženim proračunom posledično spodkopavala trdnost papirnatega denarja in uničujoče delovala na stabilnost celotnega denarnega sistema.

Pančur pri tem razlaga, da je ob taki proračunski strukturi lahko država financirala svoje vojne le z izdajanjem vedno novega papirnatega denarja. Njen dolg pri narodni banki se je tako samo še povečeval, trdnost bankovcev pa zmerom bolj rahljala. V času svojih največjih denarnih apetitov pa je država poleg obstoječih bankovcev dala v obtok tudi državni papirnati denar (Staatsnote). Po letu 1848 so tako po slovenskih deželah krožili tudi 3% blagajniške nakaznice, obrestovani in neobrestovani denar državnega zaklada, ob njih pa še posebne nakaznice na davčne dohodke ogrske dežele. Pestra paleta papirnatega denarja, ki je prejkoslej odražala krhko zdravje avstrijskih državnih financ. Zaradi nespregledljivih negativnih učinkov take situacije na gospodarsko življenje monarhije je bila osrednja dejavnost avstrijskih finančnih ministrov tistega časa usmerjena proti enem cilju - proti reformi, ki bi uravnovežila proračun in uresničila tisto pričakovanje, ki ga je avtor domiselno postavil za naslov svojega dela: pričakovanje stabilnega denarnega sistema. Toda že prej omenjene politične prigode so usodno spodnesle vse sanacijske poskuse ministrov Krauša, Baumgartnerja, Brucka in Plenerja.

Skrbno ilustracijo avstrijske monetarne zgodovine je Pančur v svoji knjigi smotrno prepletel s prikazom situacije "na terenu", z analizo odziva prebivalstva na vsakokratne denarne krize. Pri tem poudarja, da so tako slovenski kot drugi zvesti podaniki Franca Jožefa vselej reagirali podobno. Po uvodnem impulzu z dunajske borze, ki je ob vsaki krizi prva zanihala, se je negotovost razširila po cesarstvu. Ljudje so drli v denarne zavode (na Kranjskem v glavnem v Kranjsko hranilnico) po svoje prihranke in hiteli zamenjevati papirnati denar za srebrnike. Ti so namreč za razliko od papirnatega denarja imeli tudi svojo notranjo vrednost, temelječo na žlahtni kovini - srebru. Povpraševanje po njih je na eni strani naraščalo, po drugi strani pa jih tisti, ki so jih imeli, razumljivo niso hoteli dati iz rok. In zgodilo se je, da sta v istem - avstrijskem - denarnem sistemu dve vrsti denarja z isto nominalno vrednostjo začeli dobivati različno realno vrednost. Stalnica v življenju ljudi je posledično postala t.i. srebrna ažija, razlika, ki jo je moral plačati imetnik papirnatega denarja pri zamenjavi v srebrne kovance.

Ko je bilo vrednostno razmerje med papirnatim in kovinskim denarjem porušeno, je prišel do izraza eden najstarejših ekonomskih zakonov, poznan že v antiki, t.i. Greshamov zakon. Avtor ga predstavi bralcu na kratek in poveden način: slab denar izpodriva dobrega. Pri tem je slab denar precenjen (v našem primeru papirnati) denar, dober pa podcenjen (v našem primeru kovinski) denar. Ker sta bili obe vrsti denarja zakonito plačilno sredstvo s prisilnim tečajem in isto nominalno, a različno realno vrednostjo, so ljudje v vsakdanjem plačilnem prometu seveda raje uporabljali papirnati denar, vrednejše kovance pa so hranili. Ti so zato začeli postopoma izginjati iz obtoka. Ljudje so jih tezavrirali, pretapljali

in preprodajali v tujino. Ob višanju srebrne ačije je podobna usoda doletela celo drobiž, ki ga je sčasoma zmerom bolj primanjkovalo. Pojavljati se je začelo trganje papirnatega denarja in različne vrste nadomestnega denarja.

Domala nevzdržne denarne in fiskalne razmere avstrijskega cesarstva so se začele končno stabilizirati po vojni s Prusijo in Italijo 1866. Srebrna ačija se je vzporedno s padanjem cene srebra začela postopoma, a vztrajno manjšati, vse dokler ni bila leta 1878 dosežena tako zaželena pariteta med papirnatim in kovinskim denarjem. V naslednjih letih se je padec cene srebra nadaljeval, tako da je naposled postala nominalna vrednost srebrnih kovancev višja od njihove kovinske vrednosti. Poleg tega je še država z zakonom ukinila pravico do prostega kovanja srebrnikov na privaten račun, ki je veljala vse do tedaj. S tem je Avstro-Ogrska de facto prešla s srebrne na papirnatu valuto.

Toda denarna zgodba štiristoletne monarhije se s tem poglavjem še ne konča. V času pred prvo svetovno vojno se je namreč kot svetovni denar vse bolj uveljavljal zlati standard. Avstro-Ogrska v tem globalizacijskem procesu ni mogla ostati izolirana, saj je večina njene zunanje trgovine potekala z državami z zlato valuto. Tako je morala nujno težiti k vzpostavitvi stabilnega menjalnega razmerja svoje valute do zlatih deviz. Vendar tudi pot k temu cilju ni bila preprosta in enopasovna. Pančur s tem v zvezi razlaga, da so se ob debati o spremembi valute v avstrijski javnosti oblikovali štiri tabori. Prvi, ki se je zavzemal za zlato valuto, drugi, ki je še naprej prisegal na srebrno podlago, tretji je stavil na kombinacijo obeh žlahtnih kovin, t.i. bimetalistično valuto, četrti pa je želel ohraniti aktualno papirnatu valuto. Naposled so prevladali argumenti prvih in Avstro-Ogrska je leta 1892 dobila zlato valuto. Računska enota nove valute se je imenovala krona. Zadnja reforma avstro-ogrskega denarstva pred njenim koncem leta 1918 se je izkazala za uspešno. Nova kronska valuta sicer ni bila nikoli formalno proglašena za konvertibilno, vendar ljudje kljub vsemu niso množično menjavali bankovcev za kovinske zlatnike. Sčasoma so se navadili na priročen in lahek papirnatu denar.

Zajetna Pančurjeva knjiga predstavlja nadvse dobrodošlo in nenazadnje izjemno pomembno pridobitev slovenskega gospodarskega zgodovinopisja. A ne le to. Po svoje je novost tudi v širšem prostoru, saj je sodobno zgodovinopisje doslej posvečalo relativno malo pozornosti monetarni zgodovini habsburške monarhije. Prav zavoljo slednjega je treba še posebej toplo pozdraviti dejstvo, da je knjiga izšla kot prvi zvezek nove zbirke zgodovini.ce, ki jo izdaja Zgodovinsko društvo Celje. Vse kaže, da se lahko v prihodnje nadejamo zanimivega in uporabnega zgodovinopisnega čtiva iz Celja.

O orisanem delu moremo domnevati, da bo postalo nujno berilo vsakega resnega raziskovalca novejšega gospodarskega zgodovine, ob tem pa gotovo ne bo ostalo neopaženo tudi v krogih političnih zgodovinarjev. Zaradi že omenjene odvisnosti habsburške monetarne politike od njene fiskalne politike in odvisnosti te od aktualnih političnih dogodkov se ekonomsko-zgodovinski orisi časa navezujejo na nadvse ilustrativne, kratke in koncizne preglede ključnih političnih dogodkov, ki so zaznamovali podonavsko monarhijo v drugi polovici 19. stoletja. Delo bo tako marsikomu razkrilo, da lahko vsakokratno politično temperaturo države merimo tudi drugače, kot smo navajeni, denimo z višino srebrne ačije na dunajski borzi.

Jure Gašparič

Miran Pavlin: Ljubljana 1941 : pričevanja fotoreporterja. Modrijan, Ljubljana 2004, 262 strani, ilustr.

S fotografskim arhivom Mirana Pavlina, ki obsega okoli 2000 črnobelih fotografij, sem se seznanil med leti 1988 do 1990, ko sem kot kustos v fototeki Muzeja novejše zgodovine Slovenije med ostalim skrbel tudi za preslikavo njegovih fotografij in za vpis dokumentacije v inventarno knjigo in na kartoteke. Pavlinove fotografije z natančnimi opisi so me s svojo sporočilnostjo takoj prevzele, saj se je pred mano začelo odvijati fotografsko pričevanje o dogodkih in življenju ljudi pred in med okupacijo Ljubljane in t. i. Ljubljanski pokrajini v letih 1940-1944. Dozorelo je spoznanje, da bi bilo koristno njegov izjemni medvojni fotografski opus predstaviti strokovni javnosti. Ko sem ga leta 1994 srečal in spoznal v fototeki, sem izkoristil priložnost in ga prvič javno predstavil kot fotografskega kronista okupirane Ljubljane v reviji Argo leta 1995. Po tej objavi sva stkala prijateljske vezi, tako da sem lahko vedno bolj spoznaval njegovo fotografsko pot in njegovo vsestranskost. Zato sem v reviji Fotografija leta 2001 objavil poglobljen intervju z njim z naslovom "Miran Pavlin, fotografski kronist". V intervjuju sem celostno predstavil njegovo življenjsko pot s poudarkom na njegovi medvojni fotoreporterski dejavnosti.

Pred poročilom o knjigi Mirana Pavlina *Ljubljana 1941: pričevanje fotoreporterja*, velja avtorja celostno predstaviti in opisati njegovo fotografsko dejavnost od leta 1931 do konca leta 1941, s poudarkom na pred okupacijo in v prvem letu okupacije Ljubljane. Gre namreč za najpomembnejšega fotografskega kronista okupirane Ljubljane.

Miran Pavlin, inženir kemije, fotokronist, šolnik in publicist, se je rodil 21. septembra 1920 v Ljubljani, na Mestnem trgu 24 v hiši, ki so jo v njegovi mladosti imenovali "Souvanova hiša". Njegov oče Josip, inženir, je bil po končani 2. svetovni vojni profesor v Trstu, mati pa je bila Tržačanka Vanda Vincenčič. Miran se je šolal v Ljubljani, maturiral leta 1939, diplomiral pa iz kemije leta 1944. Med okupacijo 1941-1944 je bil zunanji sodelavec časopisa Jutro, kjer je fotodokumentiral življenje in dogodke med italijansko in nemško okupacijo Ljubljane in okolice. Leta 1944 je bil prisilno mobiliziran v nemško delovno organizacijo Todt. Konec vojne je dočakal v osvobojeni Gorici.

Po končani 2. svetovni vojni v Sloveniji ni dobil dela, zato je v Trstu začel v slovenskih srednjih šolah poučevati blagoznanstvo, fiziko in matematiko, obenem pa je kot dopisnik tržaškega radia napisal številne likovne kritike in predavanja iz zgodovine umetnosti (Trst, Ljubljana, Benetke) in kinematografije (festival Benetke, Pulj). Leta 1960 in 1961 je v Pulju fotografiral filmske lepotice za revijo Arena in Globus iz Zagreba. Napisal je tudi veliko kritik in prispevkov s fotografijami za Tovariš, ITD, Telex... Leta 1961 se je iz Trsta preselil v Torino, kjer je doktoriral iz industrijske kemije in do upokojitve delal kot strokovnjak v Fiatu.

Zase pravi, da skorajda ni stvari, ki ga ne bi zanimala. V mladosti se je ukvarjal s številnimi dejavnostmi. Že s 14 leti je imel svoje lutkovno gledališče "Gašperček"; pri Aeroklubu Ljubljana je izdeloval jadralna letala in modele; z Društvom za raziskovanje jam je kot jamar meril in izdeloval načrte raznih jam in brezen...

Najbolj ga je pritegnila in notranje bogatila fotografija. Že v mladosti ga je najbolj zanimala dokumentarna fotografija. Tako je že od leta 1933 natančno spremljal številne dogodke. Upravičeno ga lahko štejemo za pomembnega urbanega kronista oziroma fotodokumentalista Ljubljane, Trsta, Gorice, Kranja, Škofje Loke, Portoroža, Splita, Dubrovnika ter Kotorja. Poleg urbane fotografije se je ukvarjal še z jamarsko, šolsko, pokrajinsko, novinarsko, medvojno (ilegalno) in umetniško fotografijo. Zadnja leta se ukvarja z barvnimi diapozitivi (umetniška, pokrajinska fotografija mest, zgodovinsko turističnih zanimivosti, utripa življenja na ulicah...), ki jim pri predvajanjih doda ustrezno zvočno podlago: Trst, Piemont, Mont Blanc, Skandinavija, Buje, Piran, Portorož ... Zase pravi, da ni umetniški fotograf, temveč fotografski kronist, ki ima fotoaparata vedno s seboj, tako da kljub spoštljivim letom še danes vestno beleži dogodke in življenje za prihodnje rodove.

Pavlin je mnoge dejavnosti sistematično fotografiral in natančno opisal, tako da ima v lasti neprecenljiv fotoarhiv, ki je dragocen za novejšo slovensko zgodovino. Zato bi bilo resnično škoda, če ne bi (bo) njegovega celotnega arhiva odkupila država Slovenija oziroma Ministrstvo za kulturo, saj je pomemben pričevalec slovenske nacionalne zgodovine.

Že leta 1931 se je navdušil za fotografijo, ko je samoiniciativno posnel tudi nekaj spominskih družinskih fotografij. Oče ga je pri tem podpiral, saj mu je podaril svoj fotoaparata Icarette na meh 6x6 cm brez svetlomera. Ta fotoaparata je uporabljal do septembra 1940. Ni imel še 11 let, ko je izdelal prvo fotografijo Rutarjeve ulice v Ljubljani in jo opisal z naslednjimi tehničnimi podatki: Predmet: gornji del Rutarjeve ulice; Datum: poleti 1931; Dnevni čas: popoldne; Zaslonka: ...; Osvetlitev: 1/25; Oblačnost: sonce; Film: ... Pozneje so bili opisi popolnejši. Tako podrobno je opisoval do konca leta 1936. Pozneje je zabeležil samo predmet in datum; v posebnih primerih pa tudi uro posnetka.

Leta 1933 mu je uspelo posneti prve tehnično dovršene dokumentalistične fotografije različnih objektov in dogodkov, npr. nogometno igrišče ŠK Ilirija pri Pivovarni Union maja 1933, Aleksandrovo cesto junija 1933, 1. pokrajinski zlet Sokola Kraljevine Jugoslavije junija 1933, otvoritev Ljubljanskega letališča avgusta 1933... Pri tem je uporabljal, kot smo že omenili, fotoaparata brez svetlomera, zato je poleg časa, kraja in dogodka natančno opisal vse tehnične podrobnosti nastanka fotografije. Tako je poskušal brez uporabe svetlomera dobiti čim boljše osvetlitev posnetka.

Postal je tudi član fotokluba Ljubljana, ki je imel svoje prostore ob železnici blizu današnje Moderne galerije. S tečaji o fotografiji in fotografiranju je pridobil znanje in osnovo za fotografiranje. V fotoklubu je na projekciji prvič videl barvne diapozitive zlatih mozaikov bazilike sv. Marka v Benetkah, ki so ga s svojo lepoto prevzeli.

Do septembra 1940 se je tematsko ukvarjal z različnimi zvrstmi fotografije. Spremljal je rast, razvoj in spremembe mesta Ljubljane. Fotografiral je objekte, ki jih danes ni več; zanimiv dokument časa je naprimer pogled z Ajdovščine do pošte, kjer so še stare hiše, ki so jih pozneje porušili, dokumentiral je podiranje hiše za gradnjo palače zavarovalnice Slavija (danes Ministrstvo za notranje zadeve) septembra 1937... Demonstracije levičarjev na ljubljanski Univerzi 22. aprila 1940 je posnel tako, da je tekel pred policijo in obenem fotografiral. V tem obdobju je številčno najbolj zastopana pokrajinska fotografija: Pirniče, most čez Savo aprila 1935, Kamniške planine maja 1937, Ratitovec - Krekova koča januarja 1940 in še

bi lahko naštevali.

V začetku mu je denar za nakup fotomateriala dajal oče; pozneje si ga je zaslužil sam z inštrukcijami matematike. Filme, ki jim je potekel rok, mu je podaril neki trgovec. Zanimivo, da ima Pavlin do leta 1937 natančne podatke, katere filme je uporabljal pri fotografiranju; za leta 1937-1940 podatkov nima.

Poleg dokumentarne fotografije ga je zanimalo tudi novinarstvo, zato je v časopisih začel objavljati umetniške kritike. Leta 1940 je za Jutro napisal kratek kritičen članek o dogajanju v Ljubljani, ki so mu ga z veseljem objavili. Pred vojno in takoj po njenem začetku je samoiniciativno fotografiral demonstracije naprednih študentov pred Univerzo v Ljubljani 27. marca 1941, napredno mladino v Ljubljani, ki se je ob italijanskem napadu prostovoljno vključevala v Soško legijo in cestne in železniške mostove, ki jih je starojugoslovanska vojska med svojim umikom uničila. Začel je vse bolj sodelovati z Jutrom. Njihov fotoreporter Čoro Škodlar je ob italijanski okupaciji zapustil Jutro in nato kmalu odšel v partizane, kjer je postal pomemben organizator partizanske fotoreporterske službe, fotoreporter in snemalec.

V začetku okupacije aprila 1941 ga je Miran Pavlin zamenjal kot fotograf in honorarni dopisnik Jutra. 27. avgusta 1941 je dobil službeno legitimacijo Jutra. Uporabljati je začel fotoaparata Zeiss Tenax 24x24 mm brez svetlomera. Dobra in praktična lastnost novega fotoaparata je bila, da je na film lahko posnel do 50 posnetkov, kar mu je zelo koristilo pri natančni in obsežni dokumentaciji dogodkov in življenja v okupirani Ljubljani in njeni širši okolici v letih 1941-1944. Za zunanje posnetke je uporabljal film Agfa Isopan F, medtem ko je za posnetke v prostorih uporabljal bolj občutljiv film Agfa Isopan ISS.

Vprašati se je treba, kako je mogoče, da je Pavlin kljub pomanjkanju fotografskega materiala med okupacijo naredil toliko posnetkov? Kot zunanjemu sodelavcu Jutra mu ni bilo treba oddajati posnetih filmov v uredništvo, temveč jih je lahko nosil s seboj. Fotografiral je s svojim fotoaparatom in fotomaterialom. Zato si je že pred in med okupacijo napravil zalogo fotomateriala, ki ga je sam kupoval v Trstu, ali pa so mu ga prinesli njegovi znanci iz Trsta. V Gregorčičevi ulici, kjer je stanoval, si je uredil skrivni fotolaboratorij s povečevalnikom in shrambo za fotografski material. Službeno izkaznico Jutra in znanje italijanščine je velikokrat izkoristil za skrivne posnetke med okupacijo v Ljubljani.

Zelo impresivne so njegove fotografije, ki prikazujejo nastanek prvih oblik odpora; po zidovih Ljubljane so se namreč že julija pojavile črke "V" (Victory, Živela partizanska vojska), pozneje pa tudi kratice osvobodilne fronte (OF), ali pa bodeče ovire na Tromostovju, v Igriški ulici, ki jih je fotografiral tako, da je imel skrit fotoaparata pod plaščem in je fotografiral kar iz roke. Te fotografije ga označujejo kot hrabrega ilegalnega fotoreporterja, kajti ta zvrst fotografiranja je bila zaradi okupacije strogo prepovedana. Pavlin je te dogodke zavestno beležil predvsem zgodaj zjutraj, ali pa pozno popoldne, ko je bila svetloba za fotografiranje komaj zadostna. Ilegalci so šele v takšnih urah pisali svoje kratice in gesla, saj je bilo takšno početje podnevi skrajno nevarno. Po drugi strani so fašistične oblasti napise tudi takoj odstranile. Ravno tako so zanimivi posnetki prihoda italijanske okupacijske vojske aprila 1941 v Ljubljano, njenih parad, ne manjka pa tudi fotografij o posledicah, ki jih je okupacija povzročila (fašistične parole, odstranjevanje slovenskih napisov, poitalijančevanje imen ulic...). Pavlin je

za Jutro fotografiral po naročilu, v glavnem uradne dogodke (procesije, parade, pogrebe, otvoritve...), medtem ko je ostale dogodke fotografiral samoiniciativno. Dragocene so tudi fotografije življenja prebivalcev Ljubljane med okupacijo: raznih kulturnih prireditev (Opera, razstave v Jakopičevem paviljonu), športnih dogodkov (tekmovanja v plavanju v Iliriji, Ljubljani, kolesarska tekmovanja, lahka atletika), vsakdanjih dogodkov (vrvež na ljubljanski tržnici, razni sejmi, cerkvene procesije...). Najbolj živo mu je v spominu ostal dogodek, ko se je brez strahu, nepovabljen uspel vrniti na strogo zastraženi kolodvor, kamor se je z motornim vlakom pripeljal poveljnik 2. armade Vittorio Ambrosio, ki ga je fotografiral iz neposredne bližine. Včasih so mu film tudi zaplenili. Službeno je fotografiral pogreb nemškega vojaka, toda poleg službene fotografije so ga zanimali predvsem ljubljanski nemčurji, ki so šli za krsto; le ti so nato dosegli, da mu je film zaplenila italijanska policija. Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je fotografiral tudi Rupnikove domobrance in nemške vojake.

Mirana Pavlina lahko prav zaradi njegove drznosti in pokončne drže štejemo k odporniškim fotografom, čeprav je bil formalno honorarni fotoreporter legalnega dnevnika Jutro. Zaradi obsežnega opusa medvojnih dokumentiranih fotografij okupirane Ljubljane pa je tudi najpomembnejši fotokronist okupacije Ljubljane v letih 1941-1944, dokler ga niso prisilno mobilizirali v nemške delovne enote TODT.

Pavlinova knjiga *Ljubljana 1941 : pričevanje fotoreporterja*, ki je izšla pri založbi Modrijan, je logična nadgradnja njegovega predvojnega in medvojnega delovanja v Ljubljani 1941, ki pa se ne omejuje samo na njegovo fotoreportersko in pisno beleženje dogodkov pred več kot šestdesetimi leti, temveč svoje videnje medvojnih dogodkov primerja s takratnimi članki ljubljanskih časnikov in z dnevnikom vrhovnega poveljstva italijanskih oboroženih sil, ki je pred leti izšel v Italiji. Pri pisanju knjige, ki je zasnovana kot dnevnik od 1. januarja do 31. decembra 1941, je svoje podatke o medvojni okupaciji Ljubljane dopolnjeval še iz arhivov: Vilharjeve knjižnice in Pokrajinskega arhiva v Kopru, Piemontskega inštituta za zgodovino odporniškega gibanja in sodobne družbe v Torinu in Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji in Julijski krajini v Trstu.

Pri Pavlinu je v ospredju svojstvena interpretacija medvojnega dogajanja. Njegov namen je bil napisati dogodke čimbolj realistično brez olepševanja. Besedilo dopolnjujejo neposredno in domišljene fotografije, ki v detajle prikazujejo trd in neizprosno vsakdan okupacije. Kljub temu njegovi komentarji dogodkov niso suhoparni, prav obratno, kljub nekoliko arhaičnemu jeziku so tekoči, jedrnat in na trenutke prav humorni. Predvsem pri opisu predstavnikov predvojnih meščanskih političnih strank, ki so klečeplazili pred predstavniki italijanske (fašistične) okupacijske oblasti. Pred okupacijo so še prisegali neomajno zvestobo jugoslovanskemu kralju, po okupaciji pa so kot kameleoni barvo zamenjali svoje prepričanje in prisegali zvestobo dučeju in italijanskemu kralju (npr. ban Natlačen, škof Rožman). Ta pretirana hlapčevska mentaliteta je presenetila celo Pavlina samega, saj si glede fašizma še zdaleč ni delal utvar. Imel je družinske povezave s sorodniki v Trstu, tako da je bil zelo dobro seznanjen s skorajda dvajsetletno fašistično represijo na Primorskem. Lep primer hlapčevske mentalitete so njegove zelo povedne fotografije z opisi obiskov visokega komisarja Graziolija na Notranjskem (Cerknica, Rakek, Lož, Logatec, Vrhnika ...), kjer so ga sprejemali oblečeni celo v narodne noše. Po drugi strani pa je zelo drzno skrivno fotografiral,

kot smo že omenili, prve oblike upora.

Čeprav ni zgodovinar, je Pavlin s primerjalno metodo svoje fotodokumentacije, dnevniškimi zapisi, takratnimi članki ljubljanskih časnikov (Slovenec, Jutro) in z dnevnikom vrhovnega poveljstva italijanskih oboroženih sil uspel napisati svojstven memoarski spomenik okupirani in uporniški Ljubljani.

Njegova dnevniška zgodba se stopnjuje skozi vsakdanji prikaz življenja prebivalcev Ljubljane leta 1941. Verno opisuje tesnobno pričakovanje vojne, začetek vojne, razpad stare Jugoslavije, italijansko okupacijo, srečanja najvišjih uradnih predstavnikov predvojne slovenske oblasti z okupatorjevim vojaškimi in političnimi predstavniki in ukrepe okupacijskih oblasti, ki na simbolični ravni dosežejo vrhunec z brutalno odstranitvijo spomenika kralju Aleksandru na Kongresnem trgu. Od tistega trenutka naprej si večina prebivalcev Ljubljane ni delala več "iluzij" o naravi fašistične okupacije. Skozi Pavlinov objektiv lahko kronološko spremljamo zanimive spremembe mesta, npr. podiranje hiše z namenom, da bi povezali Šubičevo ulico s Kongresnim trgom.

V knjigi je 250 avtorjevih dokumentarnih fotografij, med katerimi so nekatere objavljene prvič in le žal nam je lahko, da je oblikovalka prenekatero Pavlinovo fotografijo zaradi nerazumljivih izrezov osiromašila in ji tako odvzela del pričevalne moči, kar je za fotografijo kot dokument časa in njenega avtorja nedopustno (npr. slikar Ivan Vavpotič v Študentovski ulici). Prav tako so nekatere zelo izpovedne fotografije premajhne (npr. zaskrbljeni izraz prodajalke zaradi pomanjkanja kruha). Manjši format fotografij je smiseln, ko gre za fotoreportažo (npr. obnova porušenega dela Borovniškega viadukta, cerkvena procesija na Rakovniku) takrat, ko manjše fotografije vsebinsko dopolnjujejo večjo fotografijo.

Ne glede na to Pavlinove fotografije s svojo pričevalnostjo dajejo posebno vrednost in težo njegovemu medvojnemu dnevniku, saj nam kot fotoesej vizualizirajo življenje v okupirani Ljubljani leta 1941 in so obenem ogledalo časa in prostora.

Pohvaliti velja urednikovo in avtorjevo natančno dopolnjevanje podatkov pri podpisih fotografij, ki prikazujejo športna tekmovanja v okupirani Ljubljani.

Glavno mesto Slovenije Ljubljana je tudi zaradi Pavlinovega pronicljivega medvojnega vestnega beleženja dogodkov dobila dokument časa, ki ji ga lahko zavidajo vse evropske prestolnice.

Dejan Vončina

Alessandra Kersevan: Un campo di concentramento fascista : Gonars 1942-1943. Comune di Gonars, Edizione Kappa Vu, Novembre 2003, 389 strani

Italijansko zgodovinopisje o vlogi Italije v drugi svetovni vojni se v zadnjem času lahko pohvali z vrsto dosežkov o občutljivih temah iz obdobja fašističnega režima. Eno od teh področij je tudi vprašanje represivnega sistema italijanskega okupatorja in koncentracijskih taborišč. Pri tej zadnji temi se izrazito uveljavlja Carlo Spartaco Capogreco. V ta novi val sodi tudi monografija o taborišču Gonars, drugem po času

ustanovitve, prvem po začetku "obratovanja" in enem od največjih sploh, za katerega je posebej značilna večplastna sestava interniranih in večkratna menjava internirancev. Šele s knjigo Alessandre Kersevan pa smo dobili prvo celovito monografijo o enoinpolletnem delovanju taborišča na poljih pri Gonarsu v bližnji Furlaniji, predvsem pa o življenju njegovih internirancev. Taborišče pri Gonarsu (dejansko sta ga sestavljala dva med seboj ločena kompleksa, ki so ju običajno označevali z A in B, oddaljena kilometer in pol) je bilo, ob zloglasnem Rabu, gotovo eno od osrednjih taborišč za slovensko in hrvaško prebivalstvo, z najdaljšim obstojem po številčnosti gotovo drugo po vrsti, po strukturi svojih taboriščnikov, in nenazadnje tudi po 471 žrtvah, ki so pokopane v tamkajšnji kostnici, čeprav jih nekaj izvira iz drugih taborišč. Po podatkih Toneta Ferenca (Rab-Arbe-Arbissima, 2000) je v taborišču umrlo 499 poimensko ugotovljenih taboriščnikov in taboriščnic.

Tradicija preučevanja tega - v primerjavi z nemškimi - mnogo manj znanega sistema taborišč je že dolga. Prav pred šestdesetimi leti, še sredi vojne, je izšla prva brošura, ki je govorila o italijanskem interniranju slovenskega prebivalstva. Že kmalu po koncu vojne so Slovenci in Hrvati s posebnim poudarkom začeli preučevati in predstavljati koncentracijska taborišča v Italiji. Tedaj še ne iz zgodovinskih pobud, pač pa predvsem iz nujnih potreb, povojnega zbiranja dokazov o vojnih zločinih italijanskih okupacijskih oblasti. Največ pozornosti je bilo deležno taborišče na Rabu - upravičeno - saj se je v njegovem delovanju najbolj izrazila perfidnost fašističnega interniranja, nasilnost okupatorja in hkratna improvizacija in upravna nesposobnost, tako da so taboriščniki umirali v tolikšnem številu, da so protesti segli do Rima, medtem ko je Gonars ostal le eno od velikih taborišč, a znano predvsem po pobegu osmih internirancev, ki so bili pomembni funkcionarji in aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja. Od tedaj je zgodovinske - v zadnjem času tudi italijanske - dodobra osvetlilo obseg in metode množičnega interniranja Slovencev in Hrvatov v obdobju vojne, pa tudi delovanje nekaterih taborišč, v katerih so bili internirani. Omenimo na slovenski strani le Božidarja Jezernika in na italijanski Carla Spartaca Capogreca.¹

Koncentracijsko taborišče v Gonarsu je bilo slovenski in hrvaški mikrosvet v malem. Za žico, ki jo je stražilo okoli 600 vojakov, v lesenih barakah in šotorih niso bili le odporniki, njihove družine in še kakšen skrit partizan, pač pa kar celotne kategorije ljudi: študenti ljubljanske univerze in dijaki srednjih šol, oficirji jugoslovanske vojske, vojaki po poklicu, bili so tam "zaščitenci" - ljudje, ki so se čutili ogrožene od "komunističnega" nasilja ali so to dejansko iz različnih vzrokov bili in so jih zato italijanske oblasti umaknile na varno. Bili so tam v velikem številu pripadniki in podporniki odporniškega narodnoosvobodilnega gibanja, še največ pa je bilo ljudi, ki jih je hotela italijanska vojska izolirati, da ne bi postali uporniki, ker so živeli v odročnih krajih, kjer jih z vojsko ni bilo mogoče nadzorovati, npr. Čabranci. Vsem pa je bilo skupno, da so bivanje v Gonarsu doživljali predvsem kot prisilo, trpljenje, izločitev iz domačih krajev, še bolj pa kot negotovost.

¹ Božidar Jezernik: Boj za obstanek : o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Ljubljana 1983; isti: Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno. Ljubljana 1997; Carlo Spartaco Capogreco: I campi del duce : l'internamento civile nell'Italia fascista : (1940-1943). Torino, Einaudi, 2004.

Osrednji del knjige, ki govori o taborišču, je sestavljen iz 17 poglavij, ki vsako obravnava svojo tematiko, tako da je samo delovanje in življenje v taborišču osvetljeno z vseh poglavitnih strani, tako gradnja in sestava taborišča, straža, število in struktura taboriščnikov, taboriščni režim, prehrana, higienske razmere, duhovna oskrba, rojevanje in smrt. Avtorica je pritegnila in znala izkoristiti ne le spomine in pisma taboriščnikov, ki jih je zaplenila cenzura, pač pa tudi gradivo iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu, vojaškega arhiva generalštaba in Arhiva Republike Slovenije. Pustila je, da na marsikaterem pomembnem, tudi šokantnem mestu govorijo viri sami. Tako je ustvarila dognano pričevanje, ki govori tudi tistim v Italiji, ki sicer avtorski interpretaciji ne bi povsem verjeli.

Prvi internirani so v Gonars prišli, ugotavlja Kersevanijeva, v drugi polovici marca 1942. Bili so to nekdanji oficirji in podoficirji jugoslovanske vojske, ki jih italijanske okupacijske sile niso odpeljale v vojno ujetništvo, pač pa pustile doma, pa so se nenadoma ustrašile, da se bodo pridružili odporu. Avtorica domneva, da so bili v Gonars poslani prav zato, ker je to pripadalo kot taborišče za vojne ujetnike št. 89 vojski, natančneje Poveljstvu teritorialne obrambe v Trstu (v njem so živeli trije sovjetski vojni ujetniki). Čeprav so bili pripeljani vojaške osebe, jih italijanske oblasti niso štete za vojne ujetnike, pač pa za civilne internirance. Ti so sestavljali veliko večino interniranih v taborišču, ki je ostalo pod upravo vojske, enako kot so bila podobna, na novo zgrajena.

Uvodni del knjige je avtorica namenila prikazu množičnega interniranja slovenskega in hrvaškega prebivalstva iz t.i. Ljubljanske in Reške pokrajine, katerega dovršen del je pogoltnilo tudi taborišče pri Gonarsu. Osrednje mesto daje okrožnici 3C, s katero je poveljstvo italijanske 2. armade pedantno predpisalo ostro represivno politiko v okupiranih oziroma anektiranih jugoslovanskih pokrajinah. Ta politika, ki je segala daleč čez določila vojnega prava, je prišla do polnega uresničevanja prav med največjo protipartizansko operacijo na Slovenskem, ko je od julija do novembra 1942 11. armadni korpus preiskal skoraj celotno pokrajino od Ljubljane do Gorskega kotarja in po dolenski strani nazaj. Takrat so začeli iskati 30.000 taboriščnih mest za Slovence in Hrvate, takrat so začeli ustvarjati tudi nova taborišča, kot je bilo tisto na otoku Rabu.

Vprašanje, koliko je bilo sploh interniranih, je še danes nerazrešljivo. Italijanske oblasti tedaj niso vodile enotne evidence tistih, ki so jih poslali v taborišča. Vendar nam je knjiga prinesla vrsto novih virov, ki kažejo po eni strani pomanjkanje evidence, po drugi pa ocene o pričakovanih interniranih dvigajo na 50.000 in celo na 100.000. Zadnji oceni podobno število vseh jugoslovanskih internirancev pa navajajo tudi 50 let stari uradni materiali komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

Osrednji del knjige je posvečen samemu taborišču, ki je bilo zgrajeno že oktobra 1941 kot taborišče za vojne ujetnike. Ko je bilo odločeno, da bo postalo taborišče za politične ujetnike, so ga še dodatno utrdili s 3,5 m visoko dvojno bodečo žico in s stolpi za nadzor, kjer je bilo postavljeno avtomatsko orožje in žarometi. Posadka za čuvanje se je povečala na 600 vojakov s 36 oficirji.

Samo delovanje taborišča je avtorica obravnavala v treh obdobjih, opredeljenih s strukturo taboriščnikov: od spomladi do jeseni 1942, med jesenjo in pomladjo 1943, od spomladi do 8. septembra 1943. Kot je navedla, je taborišče deloma živelo še po kapitulaciji italijanske vojske oz. premirju, saj je bilo v njem še sredi

oktobra 1943 750 obolelih in šibkih taboriščnikov. Taborišče je sicer imelo realno okoli 3000 mest zmogljivosti, cenili so jo na 5000. Število jetnikov je spomladi 1942 hitro raslo, tako da je doseglo v obeh taboriščih okoli 6000 oseb. Med njimi so v poznejših obdobjih prevladovali ženske in otroci, saj je slednjih bilo skoraj 1000, odraslih moških pa tudi manj kot 1000, žensk pa, npr. januarja 1943 4650.

V več poglavjih je avtorica prikazala življenje taboriščnikov, od prihoda do izpustitve ali smrti. Prihajali so peš z najbližje železniške postaje, bili deležni sprejemnega postopka s kopanjem, z razuševanjem, z odvzemom osebnih stvari, z menjavo denarja v taboriščne bone, s karanteno, nato so bili razporejeni v druge sektorje. Njihov vsakdanjik je bil sestavljen iz preštevanj, včasih dela pri dopolnjevanju taborišča in pričakovanja obrokov. Gibanje med sektorji je bilo omejeno. Obiski in izhodi iz taborišča niso bili mogoči, razen na delo. Potrebe po delovni sili pa so se križale z varnostnim pogledom straže. Šele v letu 1943 so internirani v večjem številu hodili kot delovna sila na delo na polja. Malo pa bomo iz knjige izvedeli o medsebojnih odnosih med interniranci, o snovanju in delovanju skrivne odporiške organizacije.

Ob neznosnosti življenja nekaj tisočev ljudi na zelo omejenem prostoru z minimalno higiensko infrastrukturo je internirance pestila lakota. V tem je bil Gonars podoben ostalim italijanskim koncentracijskim taboriščem, kar poleg še drugega dokazuje, da je šlo za namerno ravnanje državnih oblasti in ne le za splošno pomanjkanje. Po prehranskih tabelah naj bi taboriščniki dobivali med 877 in 1541 kalorijami dnevno, odvisno od kategorije oziroma dela; v praksi je to bilo še manj. To pa pomeni, da so dobivali vsi okoli 1000 kalorij dnevno premalo za preživetje. Posledice so bile mnogotere, od zdravstvenih - hudega hujšanja, letargije, bolezni zaradi neodpornosti (celo epidemija tifusa!), do družbenih - kraje med interniranci, črna borza. Pač pa je vojska interniranim dovoljevala dobivati pakete, čeprav skrajno omejujoče, po en paket mesečno. V praksi pa je pri dovažanju in zlasti razdeljevanju paketov vladal velik nered. Paket je bil za taboriščnika možnost preživetja in hkrati vez z domačimi, domovino. Avtorica opozarja, da so najbolj umirali tisti, ki niso imeli možnosti dobivati paketov. Kljub izolaciji pa so paketi in pisma, oziroma dopisnice, ki so sicer podlegale cenzuri, predstavljali vez z domovino.

Zahtevam sorodnikov, da taboriščnike izpustijo, so se oblasti upirale, tudi po padcu fašizma. Nekaj tisoč je bilo izpuščenih predvsem v začetnih mesecih leta 1943, pogosto zato, da bi se tako osvobojeni vključili v kolaborantske formacije, Vaške straže. Le redkim je uspelo pobegniti. Avtorica je v dokumentaciji odkrila poleg zelo znanega bega osmih internirancev še dva, a neuspela poskusa. Tako je velika večina interniranih lahko taborišča zapustila šele v dneh po 8. septembru 1943. Iz Gonarsa so taboriščniki pobegnili 10. ali 11. septembra, ko je ušla njihova straža. Taborišča nemške okupacijske oblasti niso več uporabljale, eno je tudi pozimi 1943/44 pogorelo.

Monografija Kersevanijeve je dovolj izčrpna in vsestranska knjiga, da je pomembna informacija o taborišču tudi za strokovno slovensko občestvo. Avtorica se je trudila, da bi upoštevala tudi slovensko literaturo in s pridom je uporabljala tudi Ferenčevo zbirko virov o interniranju prebivalstva Ljubljanske pokrajine Rab - Arbe - Arbissima. S tega vidika je monografija tudi uveljavitev slovenskega zgodovinskega in bi si zaslužila prevod, saj v slovenskem jeziku nimamo nobene podobne. Da pa je medtem izšel že ponatis, kaže na precejšnjo občutljivost za takšne

teme, vsaj v širši furlanski in obmejni okolici, kljub hkratnemu oživiljanju spomina na druga za Italijane tegobna obdobja ob slovensko (jugoslovansko) - italijanski etnični ločnici.

Damijan Guštin

Dragan S. Nenezić: Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943. Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd 1999, 261 strani

Brez dvoma bo 2. svetovna vojna še dolgo v ospredju zanimanja zgodovino-pisja, pri čemer pa je seveda res, da se pri konkretnih historiografskih obravnavah vse pogosteje organsko vključuje v širše tematske sklope kot so npr. zgodovina 20. stoletja, zgodovina totalitarizmov, nasilje in teror v moderni dobi ipd. Omenjeno zanimanje še v bolj izraziti meri velja za balkanski oziroma bivši jugoslovanski prostor, kar so na svojevrsten in tudi sprevržen način pospešile ali pa na novo obudile vojne ob in po razpadu t.i. druge Jugoslavije. "Srečanje" in premešanje tako izrazitih in kompleksnih pojavov kot so bili nacionalizem, imperializem in totalitarizem na eni ter balkanska stvarnost na drugi strani, je nujno moralo povzročiti velike tragedije. Dogajanje med 2. svetovno vojno v jugoslovanskih pokrajinah so poleg osnovnega dejstva okupacije tako usodno zaznamovali pojavi kvizlinštva, odporniškega gibanja, revolucije, kolaboracije, domačega fašizma in tudi etničnega čiščenja, ki je ponekod prehajalo celo v genocid itd. Iz vsega tega se je na koncu izvila komunistična oziroma socialistična Jugoslavija, z vsemi svojimi prednostmi in slabostmi, ki so na koncu pač privedle do njenega krvavega razpada.

Konec Jugoslavije in z njo povezanega družbenopolitičnega sistema je pred zgodovino-pisje novonastalih držav naslednic logično postavil nova vprašanja, predvsem vprašanja nastanka, legitimnosti in mehanizmov delovanja tako same države Jugoslavije kot tudi omenjenega sistema, ki jo je povezoval ali celo "držal skupaj". S tem se je odprla pot za t.i. revizionistične pristope, bodisi da tu revizionizem razumemo kot nujno dopolnjevanje doslej znanega zgodovinskega mozaika preteklosti, bodisi pa kot razna, na dejstvih neosnovana in ideološko utemeljena prevrednotenja omenjene preteklosti. V zgodovino-pisju držav naslednic je možno najti dosti primerov obojnega pristopa, pri čemer je t.i. negativni revizionizem po eni strani sam generiral mednacionalna in druga nasprotja, ki so privedla do vojn v 90. letih, po drugi pa so prav ta nasprotja, ki so pač objektivno obstajala, tudi sama predstavljala pomemben vir za nastop revizionizma.

Jugoslovanskega zgodovino-pisja ni več (če je sploh kdaj obstajalo), seveda pa še naprej obstaja Jugoslavija in njena problematika pomemben predmet raziskovanja zgodovinarjev v novih državah. Tukaj se torej moremo vprašati, ali ob tem dejstvu še ostajajo pomembne jugoslovanske teme, ki v sintetični ali celo osnovni pozitivistični obliki še niso bile obdelane pred letom 1991 in torej še čakajo na realizacijo v okviru novih nacionalnih historiografij? Na to je vsekakor možno odgovoriti pritrnilno, kar dokazuje tudi produkcija omenjenih historiografij zadnjih 15 let. Zato mora npr. slovenska strokovna javnost biti še zmeraj "pozorna" na

zgodovinopisne raziskave recimo na Hrvaškem in v Srbiji. Posebej slednje zgodovinopisje je za nas še posebej zanimivo, saj se po logiki razmer v mnogih primerih prav le-to izrecno loteva vsejugoslovanskih tematik ter je s tem avtomatično relevantno tudi za slovensko stroko. Da je srbska historiografija v takem položaju, seveda ni slučajno, pri čemer poleg večjega kadrovskega potenciala ter tradicije pomembno, če ne celo odločilno vlogo igrajo bivši federalni arhivi, ki se pač nahajajo v Beogradu ter so zato bili srbskim raziskovalcem več ali manj na voljo, kar v zadnjem desetletju za slovenske ni bil slučaj.

V veliki meri zgoraj omenjeno velja za knjigo avtorja, kapitana bojne ladje, mag. Dragana S. Nenezića, ki je zadnja leta vodja vojnega arhiva Vojaškega zgodovinskega inštituta v Beogradu in o kateri želimo tukaj povedati nekaj več. Že takoj je treba poudariti, da pri tej knjigi oziroma avtorju ne gre za zgoraj omenjeni revizionizem, bodisi v taki ali drugačni obliki, temveč gre prav za zapolnitev neke praznine, za izpolnitev neke osnovne raziskave, ki je pred letom 1991 kot tudi po njem, jugoslovansko (slovensko, hrvaško, srbsko...) zgodovinopisje še ni izvedlo, namreč prikaz in (primerjalna) analiza italijanskega okupacijskega sistema na celotnem ozemlju jugoslovanske države. Parcialne študije za posamezne republike, pokrajine oziroma območja so seveda ves čas nastajale, toda šele z Nenezićem prihajamo do že omenjenega vsejugoslovanskega prikaza.

Najprej naj omenimo nekaj značilnih osnovnih dejstev, in sicer, da predstavlja knjiga dopolnjeno avtorjevo magistrsko delo na Filozofski fakulteti beograjske univerze ter da je bil njegov mentor pokojni dr. Branko Petranović in ne nazadnje, da je bil recenzent rokopisa Vlado Strugar, človek, ki je na tak ali drugačen način zaznamoval celo obdobje jugoslovanskega zgodovinopisja 2. svetovne vojne. Kot že rečeno, avtorjeva prvenstvena namera je bila obdelati italijansko okupacijo na enoten način za celo jugoslovansko ozemlje, seveda le za tisto, ki je pač prišlo v poštev. Struktura dela je v osnovi tematska, toda znotraj posameznih tematik je avtor seveda upošteval časovno, kronološko zaporedje. Zadal si je tudi nalogo, da prikazano objektivno dogajanje glede na specifične položaje posameznih jugoslovanskih območij tudi komparativno izpostavi in analizira, za kar pa kaže, da mu je uspelo le v manjši meri. Videti je namreč, da se je pisec, glede na dejstvo, da je pisal besedilo v času razpada Jugoslavije in da mu zato niso bili dostopni arhivi nekdanjih "zahodnih" jugoslovanskih republik, primerjalni analizi zaradi pomanjkanja nekaterih virov do neke mere izogibal. Seveda ni slučaj, da je uporabljal predvsem arhivsko gradivo vojaškega zgodovinskega arhiva v Beogradu, in sicer fonde nemške, italijanske in ustaške provenience kot tudi mikrofilmano gradivo nemškega in italijanskega okupatorja, ki se je pred leti še v celoti nahajalo v arhivih v Washingtonu oziroma Bonnu. Poleg tega se je poslužil tudi gradiva Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev ter Komisije za ugotavljanje vojne škode, ki se nahaja v Arhivu Jugoslavije, ob tem pa še gradiva v Zgodovinskem arhivu Črne gore v Kotorju ter v Državnem arhivu Republike Makedonije. Iz popisa uporabljenega arhivskega gradiva na str. 243 je ta arhiv sicer nekako izpadel. Prav tam avtor navaja tudi edicije objavljenega gradiva, za kar je, kot vemo, v dobri meri v preteklih desetletjih poskrbel prav Vojaški zgodovinski inštitut. Seveda pa ni mogel tudi mimo več serij izdaj italijanskih diplomatskih dokumentov. Pri periodiki poleg številnih drugih pisec sicer našteva tudi slovenske medvojne časnike, za katere pa ne moremo reči, da jih je pri pisanju

besedila tudi zares upošteval.

Seznam uporabljene literature je dokaj obsežen, vendar bi bil seveda še bolj, če bi npr. avtor v devetdesetih letih 20. stoletja imel dostop do hrvatske in slovenske literature. Glede Slovenije, nastopa neka nelogičnost pri navajanju del pokojnega dr. Toneta Ferenca. Iz teksta je razvidno, da je pisec upošteval njegovo delo "Primorska pred vseljudsko vstajo 1943", a ga v bibliografiji nato ne navaja, medtem ko tam navaja Ferenčevo knjigo "Fašisti brez krinke : Dokumenti 1941-1942", vendar, in to je glede na tematiko knjige treba posebej obžalovati, je pri pisanju svoje knjige ni uporabljal. Ob tem naj dodamo, da je podoben problem nastal tudi z deli Božidarja Jezernika, pri čemer bi bilo zelo koristno, če bi avtor upošteval tudi Jezernikovo delo o italijanskih koncentracijskih taboriščih za Slovence, ki jo je izdalo društvo Borec leta 1997. Seznam literature tako upošteva predvsem starejša dela, tudi tista memoarskega značaja in reči je treba, da so upoštewane vse relevantne knjige in razprave. Preseneča edino izostanek omembe zbornika referatov z mednarodnega kongresa v Karlovyh Varyh leta 1963 pod naslovom "Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945". V njem namreč kar dva avtorja, Danilo Jauković in Dragovan Šepić, obravnavata italijanski okupacijski sistem, in sicer v Črni Gori in v Dalmaciji. Glede novejša literature je treba avtorja vendarle pohvaliti, da je uporabljal tudi temeljni deli Salvatora Loia ter Carla Spartaca Capogreca. Svojevrstna "smola" pa zanj glede upoštevanja literature pomeni dejstvo, da je prav v zadnjih letih, ob ali pa že po izidu pričujoče knjige, izšlo še nekaj pomembnih študij in izdaj virov. Za italijansko okupacijo slovenskega ozemlja je treba omeniti seveda predvsem nekaj publikacij dr. Toneta Ferenca, k temu pa tudi knjigo Marca Cuzzija "L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943)", ki je sicer izšla že leta 1998. Za problem italijanskih taborišč pa imamo že novo Capogrecovo knjigo, namreč "I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)".

Seveda pa v svojem temelju, kot že omenjeno, Nenezičeva knjiga sloni na arhivskih virih in te je imel na razpolago skoraj v celoti v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta. Sicer pa se nam glede na specifični značaj knjige podrobnejša predstavitev njene vsebine na tem mestu ne zdi smotrna ter naj zato v nadaljevanju ob posameznih poglavjih podamo le njihovo splošno oznako ter dodamo nekaj poudarkov in zanimivosti.

Logično in do neke mere klasično predstavljeno je prvo poglavje, ki govori o Kraljevini Jugoslaviji v italijanskih načrtih v obdobju do aprilske vojne 1941. Gre predvsem za opis imperialističnih prizadevanj fašistične Italije za tak ali drugačen prodor na vzhodno jadransko obalo in naprej na Balkan oziroma Podonavje. Že tu je avtor izpostavil dejstvo, da se je morala Italija v celotnem omenjenem procesu neprestano ozirati na prvenstvene interese močnejše nacistične Nemčije, čeprav ji je vsaj v ideološkem smislu v začetku še šla vloga nekakšnega "starejšega brata". Sledi dvoje temeljnih, osrednjih poglavij, ki nosita naslov "Pohod in plen" oziroma "Italijanska vojska v Jugoslaviji 1941-1943" z nekakšnim vmesnim nadnaslovom "Od okupacije k sistemu". Prvo omenjeno poglavje seveda podrobno popisuje in analizira italijansko udeležbo v napadu in okupaciji Jugoslavije, pri čemer je treba pohvaliti zelo natančen in sistematičen opis vojaških operacij, enako tudi postopkov pri vzpostavljanju demarkacijskih črt kot tudi (začasnih) vojaških uprav. Zelo izčrpno je tudi podpoglavje "Razmejitev", pri čemer je po našem mnenju avtor Sloveniji namenil premalo pozornosti, kljub njegovi ugotovitvi, da

so Nemci in Italijani ta problem najlažje rešili prav na slovenskem ozemlju. Glede začetnega okupacijskega režima je treba pohvaliti omembo generala Benedetta Fiorenzuolija kot guvernerja t.i. Ljubljanske cone, kar se v slovenski literaturi namreč le redko omenja. Avtor seveda omenja tudi Narodni svet in Konzulto ter vlogo Ljubljane pri pogovorih med ustaši in Italijani.

V poglavju o vlogi italijanske vojske na tako ali drugače okupiranih jugoslovanskih ozemljih je prišlo predvsem do izraza dejstvo, da je avtor v prvi vrsti vojaški zgodovinar. Zato je veliko pozornost namenil podrobni dislokaciji italijanskih enot, njihovim premikom in vlogi v zvezi z zasedbo oziroma izpraznitvijo ozemlja v osrednjem delu Neodvisne države Hrvaške in tudi vlogi v nekaterih večjih ofenzivah proti partizanskim enotam. Glede partizanskega gibanja in četništva je nekaj več prostora namenil le zadevnim dogodkom v Črni Gori, medtem ko se je izognil bolj sistematski predstavitvi nastanka in vloge Prostovoljne protikomunistične milice (MVAC), kar velja tudi za stanje v Dalmaciji in Hercegovini, ne le v Sloveniji. Zanimiva je avtorjeva ugotovitev glede neuspeha okupatorske ofenzive "Trio" spomladi 1942 v vzhodni Bosni. Nemška poveljstva so za to namreč obtoževala italijansko stran, medtem ko avtor poudarja, da je bila resnica ravno obratna, kajti Nemci se npr. niso držali načrtov in so prehitevali ter postavljali Italijane pred izvršeno dejstvo in samovoljno odločali o koncu operacij. Zelo natančno in izvirno je pisec analiziral vzroke za italijanski umik iz t.i. 2. in 3. cone v osrednji Bosni, podobno velja tudi za njegov prikaz italijanske vloge v ofenzivah "Weiss" in "Schwarz", kjer je med drugim prišlo do izraza tudi diametralno različno stališče Italijanov oziroma Nemcev do četnikov Draže Mihailovića. Italijani namreč niso bili za njihovo uničenje in so po oceni avtorja že tedaj mislili na povojno sodelovanje s Srbi (in Črnogorci).

V knjigi je kar nekaj skic in zemljevidov, ki so deloma povzeti iz dosedanje literature, tudi italijanske. To velja npr. tudi za predstavitev italijanskih izgub, ki jih avtor povzema po knjigi že omenjenega S. Loia. Toda vsaj za italijanske izgube v Ljubljanski pokrajini velja, da so pri omenjenem avtorju preizkušene, saj je npr. Tone Ferenc ugotovil precej večje število padlih in pogrešanih italijanskih vojakov. Določena nesorazmerja ali celo netočnosti najdemo tudi v naslednjem poglavju, ki nosi naslov "Upravna in sodna struktura", kjer je med drugim predstavljena tudi represivna politika okupacijskih oblasti. Na Rabu, če omenimo samo ta primer, seveda ni umrlo 4000 ljudi, temveč precej manj, kar sta ugotovila že večkrat omenjena Jezernik in Ferenc. Ime kraja Čiginj pri Tolminu, kjer je bilo začasno - prehodno taborišče, je v knjigi žal napačno navedeno.

Od specifičnih vidikov italijanske okupacije je treba omeniti še dvoje krajših poglavij, ki predstavljata gospodarsko ter kulturno politiko italijanske okupacijske oblasti. Zelo dobro je predstavljen italijanski fašistični šolski sistem, v bistvenih potezah tudi poskusi sistematičnega izkoriščanja jugoslovanskih naravnih virov, posebej rudnikov, to področja, kjer je bila, kot je znano, matična Italija zelo revna. Na koncu sledi še logično poglavje "Zlom italijanskega okupacijskega sistema". Po padcu fašističnega režima julija 1943 postane vse bolj aktualen izstop Italije iz osnega zavezništva, kar ima za posledico tudi postopno prodiranje nemških sil tako na italijansko okupacijsko območje kot tudi na matična italijanska tla, posebej prek glavnih komunikacijskih povezav, pač v funkciji učinkovitejših obrambe pred zavezniško fronto v južni Italiji. Sledi kapitulacija Italije in avtor ob tem na kratko,

a sistematično predstavi usodo italijanskih enot širom različnih jugoslovanskih pokrajin in vsaj delno zamenjavo z nemškimi okupacijskimi silami.

V celoti gledano je Nenezičeva knjiga zelo dober pregled nastanka, delovanja in propada italijanskega okupacijskega sistema v jugoslovanskih pokrajinah, ki jih je fašistična Italija uspela zasesti aprila 1941 in jih z omenjenimi spremembami uspela zadržati do septembra 1943, pri čemer seveda ne upoštevamo ozemelj, ki so jih v tem obdobju za krajše ali daljše obdobje že kontrolirali jugoslovanski partizani ali tudi četniki. Knjiga je informativna in izčrpna posebej kar zadeva ožje specifične vojaške vidike omenjenega okupacijskega sistema, manj pa glede drugih vidikov. Nekaj pripomb je na mestu tudi glede obravnave problematike v Sloveniji, a recimo, da gre tu za upravičene in objektivne razloge. Avtor je poskušal podati analitično in primerjalno sliko zadevne problematike, ob tem da je ponekod kritičen tudi do izsledkov dosedanjih študij drugih avtorjev. Ob tem je treba v pohvalnem smislu poudariti dejstvo, da se je avtor v precejšnji meri iznebil ironičnega besednjaka in neposrednega polemiziranja ali celo zmerjanja okupatorskih subjektov, o katerih piše, kar je bilo ne dolgo tega značilno tudi za "resno" jugoslovansko zgodovinopisje, ko so obravnavali italijansko okupacijo. Seveda pa mora pisec kljub temu venomer ugotavljati iluzije in podrejenost italijanskih poveljstev in osebnosti, posebej v odnosu do nemških partnerjev. A taka je bila pač stvarnost.

Boris Mlakar

Sandi Volk: Istra v Trstu : naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Univerza na Primorskem. Znanstveno-raziskovalno središče, 2003, 348 strani (Knjižnica Annales, 33)

Knjiga zgodovinarja Sandija Volka Istra v Trstu je avtorjevo drugo večje delo, s katerim posega v tematiko eksodusa iz Istre po 2. svetovni vojni. Leta 1999 je izšla njegova monografija z naslovom Ezulski skrbniki : vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945-1963.¹

Sandi (Alessandro) Volk je zgodovinar, ki je diplomiral iz zgodovine na tržaški univerzi, magisterij in doktorat pa je dosegel na Univerzi v Ljubljani. Ukvarja se s sodobno zgodovino Primorske, posebej Tržaškega s poudarkom na zgodovini Slovencev. Bil je mlad raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, sedaj pa je zaposlen kot raziskovalec na Odseku za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu.

Vprašanje eksodusa iz Istre je, ob vprašanjih fašističnega nasilja nad Slovenci, italijanske okupacije in aneksije t.i. Ljubljanske pokrajine, vojnega nasilja in t.i.

¹ Sandi Volk: Ezulski skrbniki : vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945-1963. - Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 1999.

fojb (sinonim za aretacije, deportacije in usmrtitve, ki so jih maja 1945 v Julijski krajini izvedle jugoslovanske zasedbene oblasti) eno tistih, ki najbolj obremenjujejo odnose med Slovenci in Italijani in med Slovenijo (prej Jugoslavijo) ter Italijo. Zelo poveden je podatek, da je italijanski parlament januarja 2004 skoraj soglasno sprejel zakon, s katerim je 10. februar (dan podpisa mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami ter Italijo) razglasil za dan spomina na žrtve fojb, eksodusa istrskih Italijanov in na žrtve drugih nasilnih dejanj na italijanski vzhodni meji.

Zaradi politike italijanske vlade, ki je istrske Italijane, zlasti tiste iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja, strnjeno naseljevala na Goriškem in Tržaškem ob slovenskih vaseh in v "slavo-komunističnih" četrtih v Trstu, je eksodus istrskih Italijanov, ob tem, da je radikalno spremenil narodnostno podobo Istre, obenem spremenil narodnostno in politično podobo tistega dela dežele Furlanije-Julijske krajine, kjer živi slovenska narodnostna skupnost. Med 56.000 in 69.000 istrskih ezulov, kolikor se jih je po avtorjevih ocenah v več valovih naselilo v Trstu, je, kot je na več mestih zapisal, nedvomno predstavljalo "gotovo in zanesljivo pomembno politično množico", ki je praviloma volila desne, protislovensko usmerjene stranke. Sandi Volk poudari: "Splošni cilj naseljevanja beguncev (ki so ga dopolnjevali z naseljevanjem Italijanov iz drugih pokrajin) je bil ta, da Slovence postavijo v manjšino povsod, tudi tam, kjer so bili ob koncu druge svetovne vojne v veliki večini. Pred tem so bili Slovenci manjšina le v mestu, medtem ko je bila tržaška okolica kompaktno slovenska. Danes so Italijani številni v vseh okoliških občinah, če že ne v večini, kot v Devinu-Nabrežini" (str. 277). Tudi zato je bilo več kot nujno, da zgodovinarji to naseljevanje raziščemo.

Avtor odhajanje Istranov umesti v vseevropski okvir, saj je množično preseljevanje, zlasti odhajanje z vzhoda na zahod, po koncu 2. svetovne vojne zajelo velik del Evrope in več milijonov ljudi. To preseljevanje ni bilo enoznačno in tudi načini preselitve so bili različni: beg, tudi beg pred zasluženno kaznijo, nasilni izgon, odhodi zaradi političnih pritiskov, slabega gospodarskega in socialnega položaja itd. Obenem je izseljevanje iz Istre treba umestiti v kontekst dogajanja v Julijski krajini, kjer so se že med vojno, zlasti pa po njej, v času, ko je prišlo do spremembe meje in družbenih sistemov, preseljevali mnogi, Slovenci, Hrvati, Italijani in drugi. Tako so večinoma takoj po kapitulaciji Italije septembra 1943 iz slovenskega Primorja odšli skoraj vsi regnicoli, to so bili tisti Italijani, ki so se na to območje priselili po prihodu Italije leta 1918. Iz osrednje Slovenije so ob koncu vojne odšli nasprotniki nove komunistične oblasti, zlasti tisti, ki so se bali partizanskega maščevanja. Del teh se je naselil v coni A Julijske krajine, kjer jih je anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava zaposlovala zlasti v šolah, množičnih občilih in upravi. Z območja, ki je bilo leta 1947 priključeno Jugoslaviji, so iz različnih vzrokov, največ zaradi njene družbene ureditve, pred razmejitvijo leta 1947, pa tudi kasneje, odhajali Slovenci, v Jugoslavijo pa so prav zaradi komunizma prihajali italijanski delavci, večinoma iz Tržiča (Monfalcone), a tudi iz drugih krajev cone A Julijske krajine in Italije. Iz ostalih italijanskih dežel so se po koncu vojne vračali v času fašizma internirani in preseljeni Slovenci in mobilizirani vojaki. Iz Jugoslavije so se vračali domov na Tržaško in Goriško predvojni slovenski emigranti. Po vrnitvi Italije v Trst oktobra 1954 pa so s Tržaškega in tudi Goriškega, največ v Avstralijo, odšli mnogi tamkajšnji prebivalci, pa tudi

begunci, ki so tja prišli po letu 1945.

Ob omembi odhajanja italijanskega delavstva v Jugoslavijo je treba spomniti na dejstvo, da so mnogi, zlasti levo usmerjeni Italijani v velikih delavskih centrih, kot so Trst, Milje in Tržič podprli priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji. Pri njih je prevladala socialna opredelitev za državo, ki je uvajala komunizem, pri nekaterih, zlasti na Goriškem, pa tudi upanje v to, da bo Jugoslavija, za razliko od fašistične Italije, uspela uveljaviti sožitje med Italijani, Furlani in Slovenci. Tako je septembra 1945 zahtevo za priključitev Jugoslaviji v Trstu podpisalo 32.427 Italijanov, v vsej coni A Julijske krajine, torej na območju, ki je bilo pod anglo-ameriško upravo in kjer težko govorimo o pritiskih na tiste, ki so podpisali, pa skupaj 51.973 Italijanov.

Eksodus iz Istre predstavlja tako le eno, res najbolj množično in travmatično poglavje tega dogajanja. Mnogi ezuli so, tudi zaradi politike italijanske vlade, kot poudarja Sandi Volk, da jih v funkciji "nacionalne melioracije" zadrži na obmejnem območju, dolga leta preživeli v taboriščih in drugih zasilnih prostorih. Obenem je ta množica novih prebivalcev v Trstu močno obremenila in označila tamkajšnjo družbo, gospodarstvo in politiko in s tem onemogočala normalizacijo političnega življenja. Povsem se je spremenil tudi položaj tistih Italijanov, ki so iz različnih razlogov ostali v Istri. Ti so iz številnega, gospodarsko in socialno močnejšega ter vladajočega naroda od leta 1945, v času jugoslovanske vojaške uprave, postajali, po množičnih izselitvah pa postali maloštevilna narodnostna manjšina. Jugoslovanske oblasti so od njih zahtevale popolno lojalnost; ker se niso izselili, pa so v očeh italijanskih oblasti postali "rdeči" izdajalci domovine, za katere se dolga leta niso zanimale. Prve stike so prek tržaške Ljudske univerze z njimi vzpostavili leta 1965, šele leta 1984 pa je njihovo delegacijo sprejel predsednik Republike Italije Sandro Pertini.

O eksodusu iz Istre so pisali mnogi italijanski avtorji, pogosto zelo pristransko in v službi politike. Med prve poskuse objektivnega prikaza ezulske problematike lahko uvrstimo knjigo štirih, takrat mladih sodelavcev tržaškega deželnega inštituta za zgodovino odporništvu z naslovom *Storia di un esodo: Istria 1945-1956* izšla je že leta 1980, a še vedno sodi med temeljna dela o tem vprašanju. Naj ob njej omenim še leta 2000 izšli zbornik *Esodi : trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo*, v katerem so objavljeni prispevki z mednarodnega simpozija, ki ga je tržaška univerza organizirala ob petdesetletnici podpisa mirovne pogodbe leta 1997. V njem so ob prispevkih, ki obravnavajo eksodus iz Istre, objavljeni tudi prispevki grških, turških, nemških, čeških, poljskih in jugoslovanskih (srbskih) zgodovinarjev, ki dajejo možnost, kot zapiše Sandi Volk, primerjanja istrskega z grško-turškim in nemškim eksodusom ter ga tako umeščajo v evropski okvir. Naj omenim le, da je bilo po vojni iz vzhodnoevropskih držav izgnanih kar 13 milijonov Nemcev.

Kot je razvidno tudi iz obsežnega pregleda literature, ki je objavljen v knjigi, so italijanski avtorji doslej obravnavali čas pred odločitvijo za odhod in odhajanje samo. Veliko je tudi spominskih zapisov. Sandi Volk, ki je med slovenskimi zgodovinarji eden prvih, ki preučuje problematiko eksodusa iz Istre po letu 1945, pa se je sploh prvi lotil preučevanja naseljevanja ezulov v Italiji in v conah A Julijske krajine in nato Svobodnega tržaškega ozemlja. O tej temi je objavil že več znanstvenih razprav in že uvodoma omenjeno knjigo *Ezulski skrbniki*.

Raziskovalcu te problematike predstavlja veliko oviro nedostopnost zgodovinskih virov. Eden temeljnih fondov, fond Urada za obmejne pokrajine (Ufficio zone di confine), ki naj bi ga hranil Osrednji državni arhiv (Archivio Centrale dello Stato) v Rimu, je še vedno zaprt tako za slovenske, kot, vsaj kolikor mi je znano, tudi za italijanske raziskovalce. Nedostopnega je tudi veliko drugega gradiva v italijanskih javnih arhivih in v zasebnih zbirkah. Avtorju je kljub temu uspelo najti presenetljivo veliko doslej še neuporabljenega arhivskega gradiva, ki ga podrobneje predstavi v posebnem poglavju, podobo dogajanja pa je dopolnil s podatki iz časopisnih virov in literature, kjer je upošteval vsa temeljna dela.

V prvem delu avtor povzema dogajanje v Julijski krajini in posebej Istri v času po prihodu Italije v te kraje, ter odseljevanje iz Istre. Posebno pozornost nameni vprašanju števila ezulov. Tu ponavljam podatke za danes slovensko območje, ki so bili sicer že večkrat objavljeni, menim pa, da so za razumevanje problematike pomembni. V skladu z določili mirovne pogodbe je iz Sloveniji priključenega območja opcijo dobilo 21.322 oseb. To so bili v veliki večini italijanski regnicoli, ki so se odselili že pred koncem vojne, večinoma takoj po kapitulaciji Italije septembra 1943, a so morali po februarju 1947 urediti svoj državljanski status. Teh ljudi nikakor ne moremo imeti za avtohtone prebivalce. Z območja, ki ga je Sloveniji prisodila Spomenica o soglasju, podpisana 5. oktobra 1954 (zanjo se je uveljavil termin Londonski memorandum), pa se je v vsem povojnem obdobju (str. 51) in ne le med oktobrom 1953 in letom 1958, kot pomotoma trdi avtor, odselilo 27.810 oseb, med njimi vsaj 3000 Slovencev. Ezuli z območja današnje Slovenije tako predstavljajo le manjši del celotnega števila odseljenih in tako njihova problematika v veliki meri sodi v okvir hrvaško-italijanskih in ne slovensko-italijanskih odnosov. Žal pa na Hrvaškem še ni prišlo do temeljitejših raziskav, zato se lahko opiramo le na ocene, da je od tam odšlo med 150.000 in 200.000 ljudi.

V naslednjih poglavjih avtor ob nekaterih novostih deloma povzema problematiko, ki jo je obdelal že v knjigi Ezulski skrbniki. Piše o uradih, ki jih je italijanska država ustanovila za potrebe beguncev, o zakonih, ki jih je sprejemala za ureditev njihovega položaja in o temeljnih smernicah za njihovo naseljevanje. Posebej izpostavi prelomnico v odnosu begunskih organizacij do begunskega vprašanja, to je ravnanje jugoslovanskih oblasti ob volitvah ljudskih odborov v con B STO aprila 1950, ki so sledile lokalnim volitvam v con A junija 1949. Sama ocenjujem, da so te volitve jugoslovanskim oblastem, ki so dotlej upale, da bodo sčasoma le dosegle podporo dela italijanskega prebivalstva v con B STO, pokazale, da se to ne bo zgodilo. Odtlej jim je bilo, tudi v luči vse bolj realne razdelitve obeh con med Italijo in Jugoslavijo, odseljevanje vseh, ki so jim nasprotovali, ne le Italijanov, dobrodošlo, saj je olajševalo proces priključitve cone B k Jugoslaviji.

Posebno poglavje Sandi Volk namenja begunskim organizacijam in njihovim medsebojnim odnosom, zlasti odnosom med Odborom narodne osvoboditve za Istro, ki je bil blizu krščanski demokraciji in je zastopal bolj realistično politiko, ter med iredentističnimi organizacijami Vsedržavnim združenjem Julijska Benečija in Dalmacija, Zvezo Istranov in Istrskim revizionističnim gibanjem. V teh zadnjih je delovalo veliko tistih, ki so bili v času fašizma na vodilnih mestih v Istri in Dalmaciji in večkrat močno kompromitirani. Kot zapiše Volk, je Odbor narodne osvoboditve za Istro za razliko od ostalih ob poudarjanju italijanstva Istre fašizem

krivil za to, da je sprožil mehanizem, ki je na koncu privedel do njene izgube. Vsem begunskim organizacijam pa je bilo skupno tolmačenje in prikazovanje istrskega izročila, ki je bilo zanje izključno rimsko, beneško in italijansko.

Dobro polovico knjige namenja avtor obravnavi naslovne problematike, to je naseljevanju istrskih beguncev na Tržaškem. To je potekalo v štirih fazah. Začelo se je že septembra 1943 in zaključilo ob koncu šestdesetih let. Obravnava politiko italijanske vlade, ki je med letoma 1950 in 1954 od anglo-ameriške Zavezniške vojaške uprave odločno zahtevala množično naseljevanje istrskih Italijanov na Tržaškem, po letu 1954, ko je sama prevzela upravo, pa ga je tudi izvajala. Tudi zato se je vprašanje ezulov, ki so po prihodu v Italijo sprva živeli v zbirnih centrih in pogosto v zelo slabih razmerah, počasneje razreševalo. Ob tem avtor navaja tudi višine pomoči, ki so jo država, razne organizacije in posamezniki temu namenjali. V nadaljevanju zelo podrobno obravnava nastajanje begunskih naselij, ki "stražijo vse dohode v mesto Trst" in tudi koridor med Trstom in ostalo Italijo. Knjigi so priloženi zemljevidi, iz katerih je jasno razvidna točnost avtorjevega zaključka o dvojni bonifikaciji tega območja, nacionalni, med katero izstopa zlasti sprememba narodnostne strukture v občini Devin-Nabrežina in ob vsej obali med Trstom in Tržičem, torej na območju slovenske zgodovinske poselitve ob morju, pa tudi navedbe o "politični bonifikaciji", saj so ezuli praviloma volili desno usmerjene stranke, v pretežno slovenskih občinah v okolici, in pa v delavskih četrtih na obrobju mesta ter v Miljah. Ob tem posebno pozornost nameni vprašanju razlaščenja slovenske zemlje in odzivom slovenske strani nanjo. Opozori na dejstvo, da so oblasti z izgradnjo begunskih naselij ob slovenskih vaseh ustvarile italijanska središča, ki so bila privlačna tudi za priseljevanje nebegunskega italijanskega prebivalstva. Obenem so Slovenci izgubili dobršen del skoraj edinega kapitala, ki so ga imeli, zemljo, za katero pa niso dobili ustrezne odškodnine, ki bi jo lahko investirali v razvoj slovenskega podjetništva. Opozori še na eno posledico, na dejstvo, da so italijanske oblasti ezule in njihovo dejansko in domnevno trpljenje uporabljale kot povod za odrekanje narodnostnih pravic slovenski manjšini.

V sklepu Sandi Volk zapiše, da je "z množično načrtno naselitvijo beguncev Trst že drugič po letu 1918 doživel radikalno demografsko in družbeno spremembo. K njej so nedvomno odločilno prispevali begunci, vendar so k njej pripomogli tudi drugi dejavniki in posegi. Končni rezultat je bil "normaliziranje" Trsta, Italiji, mimo retoričnih zaklinjanj, nikoli preveč naklonjenega mesta." (str. 301) S to njegovo ugotovitvijo se lahko le strinjam. Naj dodam, da nas ob tem še vedno čakajo poglobljene analize vloge tržaškega independentizma v obdobju med letoma 1945 in 1954, v katerem le-ta nikakor ni odigral tako obrobne vloge, kot se mu tudi v luči teorij o Trstu kot najbolj italijanskem mestu, pripisuje. Del independentizma so bili po letu 1947 s svojim zavzemanjem za Svobodno tržaško ozemlje tudi tržaški Slovenci.

Knjiga Sandija Volka ni namenjena predvsem slovenskim, ampak zlasti italijanskim in evropskim strokovnjakom te problematike in drugi zainteresirani javnosti, zato je več kot dobrodošel podatek, da je pred kratkim v Vidmu pri založbi Kappa Vu izšel njen italijanski prevod z naslovom *Esuli a Trieste : bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale*. Italijanska izdaja prinaša nekaj dopolnil in pojasnil ter narodnostno karto Julijske krajine, ki jo je izdelal Cesare Battisti in je bila objavljena v dvajsetih letih prejšnjega stoletja.

Nevenka Troha

Robert Schuman: Za Evropo. Mohorjeva družba, Celje 2003, 138 strani

Z letošnjim vstopom Republike Slovenije v Evropsko unijo je bil zaokrožen zgodovinski prehod, ki je opredelil družbeno, gospodarsko in politično pot Slovencev iz nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije od konca osemdesetih let 20. stoletja do 1. maja 2004. Ta prehod je zajel čas od pojava t. i. (političnih) zvez kot pojavnih oblik večstrankarskega sistema na Slovenskem leta 1989, večstrankarske volitve in plebiscit za samostojno slovensko državo aprila in decembra 1990, slovensko osamosvojitveno in osamosvojitveno vojno junija in julija 1991, mednarodno priznanje Republike Slovenije januarja 1992 in njen vstop v OZN maja istega leta, in nato kompleksen, prek vrste pridružitvenih projektov (t.i. poglavij) izvajani sistemski proces, skozi katerega se je Republika Slovenija vključila v EU. Slovenci so s tem dosegli enakopraven položaj med evropskimi narodi in državami, povezanimi v EU, in odpravili zgodovinski zaostanek, ki jih je doslej ločeval od njih. "Sedaj ste eden od nas," mi je ob tej priložnosti nekoliko zviška dejal znanec v tujini. "In obratno," je bil odgovor, s katerim sem mu lahko postregel nazaj.

Slabega pol leta pred tem zgodovinskim trenutkom je v slovenskem prevodu izšla knjiga Roberta Schumana, enega najpomembnejših duhovnih in političnih očetov sedanje združene Evrope - *Za Evropo*. Robert Schuman (1886-1963), francoski politik krščanskodemokratske usmeritve je knjigo *Za Evropo* napisal po sklenitvi svoje bogate politične poti leta 1962.¹ Kot je zapisal v *Predgovoru* (str. 9-12), je v njej iz številnih konferenčnih zapiskov, časopisnih člankov, nastopov v parlamentu zbral bistvene ideje, ki so ves čas njegovega političnega življenja usmerjale njegovo delovanje v korist Združene Evrope. Schumanov ideal je bil zgraditi "Evropo, osvobojeno vseh bratomornih jalovih bojev, ki je odločno stopila na pot skupnosti, poročstva blaginje, varnosti in miru". - "Ta ideja, 'Evropa', bo vsem razodela skupne temelje naše civilizacije in bo postopoma ustvarila vez, podobno tisti, s katero so si nedavno posamezni narodi ustvarili (svoje) domovine. To bo sila, ob kateri se bodo zlomile vse ovire." (str. 11, 12)

Knjiga *Za Evropo*, ki se dotika tudi nekaterih izjemno aktualnih vprašanj prihodnjega razvoja Evropske unije, ki jih je Schuman daljnosežno prepoznal že pred desetletji, je zelo pomembna z zgodovinskega vidika. To v *Uvodu* (str. 5-8) posebej poudarja dr. Janez Potočnik, v času izida Schumanove *Evrope* v slovenskem jeziku minister za evropske zadeve Republike Slovenije. V času, ko smo ča-

¹ Robert Schuman je bil na območju Alzacije in Lorene izvoljen za poslanca v francoskem parlamentu na vseh volitvah med leti 1919-1962. Bil je državni podsekretar v dveh zaporednih francoskih vladah leta 1940, po 2. svetovni vojni je bil od junija 1946 do novembra 1947 minister za finance, od novembra 1947 do julija 1948 predsednik francoske vlade, nato do konca 1952 zunanji minister, leta 1955 pa je postal minister za pravosodje in bil v letih 1955-1961 predsednik Evropskega gibanja, obenem pa v letih 1958-1960 (prvi) predsednik Evropske skupščine, nato častni predsednik.

kali na skorajšnji vstop v EU in danes, ko smo v njej, je (bilo) namreč še kako pomembno, da "globlje spoznamo vzvode nastanka evropske integracije in razumemo njen *raison d'être* - zagotavljanje miru na evropski celini" (str. 8). Schumanova knjiga nam to pronicljivo razkriva.

Knjigo *Za Evropo* sestavlja osem besedil. V prvem, *Razkosanost Evrope je postala nesmiseln anahronizem* (str. 13-24), avtor izhaja iz spoznanja, porojenega v izkušnji 2. svetovne vojne, da je treba s trajnim, organskim sporazumom, vzpostavljenim med različnimi državami, omogočiti mir v razdeljeni Evropi. "Val nacionalizmov lahko prepreči le konstruktivna in kolektivna politika, v okviru katere bo po zaslugi dejanske soodvisnosti interesov in prizadevanja vsakdo prišel na svoj račun." (str. 17) Evropska politika, utemeljena v tem duhu torej "nikakor ni nasprotna domoljubnemu čustvu slehernega izmed nas". Kajti smisel nadnacionalne organizacije, ki presega posamezno nacijo ni, "da bi prva oklestila ali vsrkala drugo, ampak da bi ji omogočila obsežnejše in višje področje delovanja". (str. 19) Avtor poudarja, da je zato evropsko razkosanost treba preseči, kar pa ne pomeni izbrisa narodnostnih in političnih mej. "Te so zgodovinsko dejstvo. Nimamo namena popravljati zgodovine, si izmišljati racionalizirano in dirigirano geografijo. To, kar hočemo, je odvzeti mejam njihovo togost, (...) nepopustljivo sovražnost". Meje pa bodo smisel svojega obstoja ohranile, "če bodo znale svojo vlogo prilagoditi novemu, v nekem smislu duhovnemu poslanstvu. Namesto, da bi bile ovire, ki ločujejo, bodo morale postati stičišča, vzdolž katerih se organizirata in krepita blagovna in kulturna menjava. V celoti problemov, ki presegajo meje in tudi celine ter vsako državo postavljajo v soodvisnost z drugimi, bodo meje določale posebne naloge vsake države, njej lastne odgovornosti in pobude." (str. 22-23)

V drugem besedilu *Prej kot vojaško zavezništvo ali gospodarska entiteta mora biti Evropa kulturna skupnost v najbolj vzvišenem pomenu te besede* (str. 25-34) avtor znova poudari svoje protivojno stališče. "Vojni je treba odvzeti bistvo njenega obstoja, odstraniti celo skušnjavo, da bi jo sploh začeli. Treba je doseči, da vojna nikomur, niti najbolj brezvestni vladi, ne bo v korist." Namesto nekdanjega nacionalizma in nezaupljive ter sumničave neodvisnosti je treba povezovati interese, odločitve in usodo nove evropske skupnosti nekoč tekmujočih držav. In ta nova politika mora biti "dejanje vere, vendar ne v človeško dobroto, kot pri J.-J. Rousseauju - vere, ki je v zadnjih dveh stoletjih tako kruto razočarala - temveč vere v zdravo pamet narodov, ki so se naposled prepričali, da njihova rešitev leži le v razumevanju in sodelovanju, ki bi bila tako trdno organizirana, da se jima nobena pridružena vlada ne bi mogla več odtegniti". (str. 30) V globokem prepričanju v to vero je avtor utemeljil načelni poudarek, "da evropske enotnosti ne bodo ustvarile edino in predvsem evropske institucije: ustanovitev teh bo sledila poti duha. Od tod tudi pomembnost svobodnega pretoka idej in ljudi med evropskimi državami. Države, ki to načelno odklanjajo, se same izključujejo iz Evrope." (str. 32) Izjemno pomembno prvino na "poti duha" v novo Evropo je avtor videl v "razstrupitvi" zgodovinskih učbenikov. "To ni v nasprotju ne s svobodo mišljenja in izražanja odraslih ne z resničnim patriotizmom, ki se ga morajo mladi naučiti." Zakaj "pod pretvezo služenja narodnemu čustvu in kultu slavne preteklosti pogosto zanemarjamo dolžnost do nepristranskosti in resnice; menimo, da je treba sistematično opravičevati nekaj, kar je bilo v resnici perfidnost, cinično izrabljanje moči in ustrahovanja. In

prepogosto krivdo valimo na narode, v katerih vidimo svoje tekmece. Morali pa bi se, nasprotno, poučiti o globokih vzrokih za sovražnosti, ki so raztrgale človeštvo; o nesmiselnosti žrtev, ki so jih mnoge dinastične in ideološke vojne vsilile narodom, ti pa so plačali ceno lahkomiselnih ambicij in fanatizma." (str. 33-34)

Vprašanje demokratične države, to je tiste, ki je "v službi naroda in deluje v soglasju z njim" (str. 37), obravnava avtor v tretjem besedilu *Evropa je uresničenje obče demokracije v krščanskem pomenu besede* (str. 35-50). Uveljavlja doktrino krščanstva, saj pravi, da mu demokracija dolguje svoj obstoj. "Rodila se je tistega dne, ko je bil človek poklican, da v svojem pozemskem življenju uresniči dostojanstvo človeške osebe, v individualni svobodi, v spoštovanju pravic vsakogar in prek uresničenja bratske ljubezni v razmerju do vseh. Nikoli pred Kristusom niso bile izražene podobne ideje. Demokracija je torej doktrinarno in časovno povezana s krščanstvom." (str. 38) V tem smislu bo krščanska ali pa je ne bo. "Protikrščanska demokracija bo le karikatura, ki bo zapadla tiraniji ali anarhiji." (str. 45) Zato poudarja, da demokratična država ne more sistematično prezreti dejstva vere ali imeti do nje predsodek, ki meji na sovraštvo ali prezir. Enako pa je treba sprejemati nevtralnost države, javne šole in vseh uradnih ustanov. "Upamo, da bo po blagodejni zgladitvi nekdanjih sporov in odpravi nezaupanja nastopil trenutek, ko se bodo odnosi med Cerkvami in demokratično državo vzpostavili na novih temeljih, ki spoštujejo svobodo in odgovornosti vseh." (str. 46) Svoje upanje v tak razvoj je avtor podkrepil z zanimivo opredelitvijo razlike med demokracijo in totalitarizmom: "Končno je demokracija stvaritev, ki traja. Ve, da jo je vedno mogoče izboljšati. Totalitarizem vsebuje iluzijo, da razpolaga ne le s popolno, ampak tudi z neposredno in dokončno resnico. Ne more ne pričakovati ne dopustiti etap, zlasti če ga pooseblja človek, ki se zaveda svoje smrtnosti in hoče zato dovršiti svoje delo brez kakršnega koli odloga. Demokracija upošteva evolucijo idej in popravkov, ki nam jih prinaša izkušnja, se pravi lekcija o uspehih in neuspehih, pod nadzorom svobodnega razpravljanja in svobodne presoje." (str. 49-50)

Idejno osnovo evropskega povezovanja po drugi svetovni vojni avtor predstavi v četrtem besedilu *Brez Nemčije, kot tudi ne brez Francije, ne bi bilo mogoče zgraditi Evrope* (str. 51-68). V naslovu besedila je dobro zajeta nova zgodovinska kvaliteta evropske politike po drugi svetovni vojni, ki ji je odločilno botroval prav Robert Schuman. Utemeljena je bila v spoznanju, da evropska integracija zahteva popolno spremembo odnosov med evropskimi državami, zlasti med zgodovinskima sovražnicama Francijo in Nemčijo. To novo usmeritev je avtor kot zunanji minister predstavil v posebni deklaraciji z dne 9. maja 1950, na osnovi katere je francoska vlada predlagala Nemčiji (ter hkrati drugim zainteresiranim državam) proizvodnjo premoga in jekla pod skupno oblastjo, kar je bilo izhodišče za nadaljnje evropsko povezovanje. Na francosko pobudo je bila nato oblikovana Evropska skupnost za premog in jeklo, ki jo je omogočilo dejstvo, da je morala Francija - "kajti šlo je predvsem zanjo - premagati boleče spomine. Njej je pripadlo, da sproži pobudo, s katero bi izrazila svoji sosedji pripravljenost, da ji zaupa, in sicer ne s kako platonsko ali pogojevalno deklaracijo, temveč s konkretno ponudbo za stalno sodelovanje na področju, ki je bistvenega pomena. Drugače povedano, Francija se je odločila, da bo z Nemčijo ravnala na enakopravni podlagi." (str. 65-66) Tako ravnanje je avtor pojasnil takole: "Dokler

bo obstajal prostor za maščevanje, se bo vedno znova pojavljala vojna nevarnost. Ureditev, ki jo bodo enakopravno oblikovali zmagovalci in poraženci, pa lahko začasno pomiri ozemeljske pretenzije ali spopad zaradi prestiža." (str. 67) In ker so bili vsi, ki so po vojni oblikovali novo evropsko politiko, prepričani, da je za Evropo glavna težava razumevanje, sodelovanje med Nemčijo in Francijo, je Francija storila ta zgodovinski korak. Avtor je ob tem opozoril: "Nemčija ni bila nikoli nevarnejša kot tedaj, kadar se je osamila, zanašajoč se na svoje lastne sile in svoje velike sposobnosti - ko jo je nekako omamila njena superiornost, zlasti nasproti slabostim drugih. Po drugi strani pa ima Nemčija bolj kot kdor koli drug smisel za skupnost. Znotraj združene Evrope bo tako lahko v polnosti igrala svojo vlogo." (str. 68)

Idejo evropskega povezovanja na paritetnem temelju, v vzajemnem spoštovanju in zaupanju, je avtor poudaril tudi v petem besedilu *Anglija bo sprejela integracijo v Evropo le pod pritiskom dogodkov* (str. 69-77). Čeprav je v njem obravnaval vprašanje vključitve Velike Britanije v evropski povezovalni proces ("Anglija zna vse gledati iz razdalje. Ne da bi se osamila, opazuje." - "Samo sila dogodkov bo zmožna izsiliti njeno pridružitve." - str. 74, 72), ga je obenem zanimala tudi prihodnost Nemčije in Italije v evropskem zbliževanju. Razumel jo je v evropski stvari, saj je vprašal, ali ni to, da se nemškemu in italijanskemu narodu "po njenem porazu dodeli ne le nacionalno, ampak tudi evropsko vlogo, z enakimi pravicami, brez žaljive diskriminacije, za njiju nepričakovana priložnost?" (str. 75)

Priložnost za popolno, tudi politično združitve Evrope pa je avtor videl v gospodarski integraciji, ki so jo začeli udejanjati v petdesetih letih 20. stoletja. O tem je pisal v šestem besedilu *Gospodarska integracija je dolgoročno nepojmljiva brez politične*. (str. 79-94) Opozoril je, da je "gospodarska integracija, ki jo pravkar udejanjamo, (...) dolgoročno nepojmljiva brez minimuma politične integracije. Ta je njeno logično in nujno dopolnilo." Vizionarsko pa je dodal, da se mora bodoča evropska zveza izogibati "zlasti zmot čezmerne birokracije in tehnokracije. Zapletenost mehanizmov in kopičenje delovnih mest ne zagotavljata odprave zlorab, sta pa včasih sama po sebi posledica večjih obljub in favoriziranja. Okostenelost administracije je prva nevarnost, ki ogroža nadnacionalne urade." (str. 90, 91) Poudaril je tudi pomen zavesti o združenih Evropi. Ta bi se "okrepila in se bolj udejanjila, ko bi jo periodično potrjevali z glasovanjem na evropski ravni. (...) Integrirali naj se ne bi le volilci, ampak tudi politiki." Kot vemo se je pred petimi leti ta proces začel in z letošnjim vstopom novih članic v EU še razširil, zato ni odveč, če ob tem spomnimo na pomembno avtorjevo opozorilo: "Morali se bomo naučiti in znati razumeti drugačno stališče tistega, ki je povezan z nami, ta pa bo enako ravnal v razmerju do nas." (str. 93)

O političnih pridobitvah evropske gospodarske integracije piše avtor tudi v sedmem besedilu *Nastanek, namen in oblikovanje skupnosti za premog in jeklo*. (str. 95-110) Pojasni, da je oblikovanje omenjene gospodarske skupnosti temeljilo na ugotovitvi, da je evropsko povezovanje najbolj primerno začeti s postopno odpravo zaprek, ki ovirajo pretok blaga, racionalno koordinacijo proizvodnje različnih držav, njihovih naložb in izvoza ter svoboden pretok ljudi in kapitala. Področje, ki je združevalo vse pogoje za gospodarski in politični uspeh je bilo premogovništvo in jeklarska industrija. Kot predmet srditega tekmovanja v preteklosti, vse do leta 1950, se je zdelo pripravno za miroljubno in konstruktivno

sodelovanje.

Ti dve ključni industriji sta vključevali le razmeroma omejeno število podjetij (približno tisoč v šestih državah Evropske skupnosti), vključevali sta enake metode eksploatacije in zaposlovali razmeroma maloštevilno in enakomerno specializirano delovno silo. Njuna oprema je bila podobna, uskladiti ju je bilo možno brez prevelikih težav. K temu je bilo treba prišteti še interes proizvajalcev in porabnikov, da postaneta premog in jeklo na nekem prostranem trgu dostopna pod najugodnejšimi pogoji. In prek teh perspektiv gospodarskega značaja so se pokazale tudi takojšnje politične prednosti, ki so izhajale iz njih. "Sklenitev trajne in nadzorovane zveze za premog in jeklo je dejansko pomenila, da je bila vsaki izmed tako pridruženih držav odvzeta možnost, da bi se vojskovala proti drugim pristopnicam, pa tudi pripravljala vojno proti njim. Ko ne razpolagamo več svobodno z energijo in kovino, ki sta podlaga slehernega vojaškega podviga, se tudi vojskujemo ne več." (str. 102) Ta vodilna ideja je bila udejanjena 10. avgusta 1952, ko je bila ratificirana pogodba o oblikovanju Skupnosti za premog in jeklo, ki so jo 18. aprila 1951 sklenile Belgija, Francija, Italija, Luksemburg, Nizozemska in ZRN. To je bila "prva dejanska stvaritev na ravni evropskega združevanja". (str. 110)

Avtor je bil globoko prepričan v zgodovinsko nujnost evropske združitve. To je posebej poudaril v osmem besedilu *Služiti človeštvu je dolžnost, enaka tisti, ki nam nalaga zvestobo lastnemu narodu*. (str. 111-123) Po njegovi oceni je nastopil čas, ko mora Evropa "prenehati biti zemljepisna skupina držav, razvrščenih druga ob drugi, ki si med seboj prepogosto nasprotujejo, in mora postati skupnost sicer različnih narodov, ki pa jih povezuje enak obrambni in konstruktivni napor. Ne gre za začasno zdravilo, ki naj bi preprečilo nevarnost, niti za zamašitev razpoke v razpadajočem obzidju. Evropa mora zaživeti bolje, tako da združi vse svoje vire. Postati mora delujoča celota, ki se zaveda svojih posebnosti in se organizira glede na svoje lastne potrebe in možnosti, in to v svetu, ki ni več brezoblična, zmedena gmota, ki se zdrami le ob občasnih konfliktih." (str. 114) Vprašanje evropske združitve se je po avtorju postavljalo neodvisno od tedanjih komunističnih sistemov, ki so ji sicer dajali značaj aktualnosti in nujnosti, niso pa bili razlog za njeno uresničevanje. Kljub temu pa je seveda upošteval tedanji vojaškopolitični antagonizem med Zahodom in Vzhodom, med zahodnim in sovjetskim svetom. Zavzel se je za vzpostavitev *modus vivendi* s sovjetskim režimom, in če bi uspeli v tem, "ne bomo naredili le odločilnega koraka k miru, ampak tudi korak h koncu vseh nemirov socialnega in političnega izvora". (str. 116) V tem smislu je verjel v možnost "vsaj zasilne sprave". (str. 118)

Avtor v tem besedilu podaja tudi zanimivo in še danes aktualno oceno Organizacije združenih narodov. Na vprašanje, ali je mogoče uresničiti tudi večjo, svetovno skupnost držav, je odgovoril takole: "Obstoj takšne univerzalne skupnosti je bolj simboličnega kot stvarnega značaja. Vezi, ki povezujejo različne države, so pogosto namišljene, razlike pa očitne. Več kot enkrat sem bil navzoč na zasedanju Združenih narodov. Tam se govori predvsem o sporazumih, ki obstajajo med državami - in že to, da se o njih govori, je pomembno - toda če bi morali poudariti le tisto, kar je skupnega, bi to ne zapolnilo niti enega letnega zasedanja. Ta organizacija je nujna, je koristna, toda pod pogojem, da ji ne pripisujemo moči in učinkovitosti, ki ju nima. Lahko služi kot okvir za arbitražo, sankcije, a še to

poredko doseže. Ima sicer preventivno vlogo, ki jo je že večkrat dokazala v lokalnih sporih, toda glavno telo, ki bi moralo služiti takšnemu namenu - Varnostni svet - je ohromljeno zaradi pravice do veta, strukturne hibe, ki pa se ji je težko odpovedati: v skupščini, ki šteje več kot sto tako različnih držav, se ne moremo slepo podrediti zakonu števila." (str. 121) Zato je še kako pomembno, da se uresniči tisto, v kar je Schuman trdno verjel: "Smo na poti proti konceptu sveta, v katerem prihajata čedalje bolj do izraza vizija in iskanje tistega, kar narode povezuje, kar jim je skupno in kjer bo prostor za spravo njihovih posebnosti in nasprotij". (str. 122-123).

Zadnjemu besedilu iz avtorjevega premisleka združene Evrope sledijo še besedilo Schumanove *Deklaracije z dne 9. maja 1950* (str. 125-132), pogovor h knjigi (*Vizija postaja resničnost*), ki ga je prispeval vodja poslanske skupine Evropske ljudske stranke in Evropskih demokratov v prejšnjem mandatnem obdobju Evropskega parlamenta prof. dr. Hans-Gert Pöttering (str. 133-135) in kratek življenjepis Roberta Schumana (str. 137-138).

Knjiga Roberta Schumana *Za Evropo* je v resnici dobrodošla novost v slovenskem prostoru. Razkriva nam uveljavljenje velikih idej miru, sodelovanja in napredka, ki so po drugi svetovni vojni vodile države Zahodne Evrope k njihovem gospodarskemu povezovanju in nato k politični zvezi. To povezovanje, ki mu je dal Robert Schuman zgodovinski pečat, je izhajalo iz v zgodovini človeštva redke modrosti zmagovalne strani, ki je premagancem v vojnem spopadu ponudila roko sprave in skupaj z njimi na enakopravni osnovi zgradila novo gospodarsko, politično in duhovno kvaliteto - Evropsko unijo. Kot smo že poudarili, je Slovenija od maja 2004 del te kvalitete, zato je prav, da poznamo misel in delo enega od njenih tvorcev. Morda ob tem ni odveč spomniti, da je Roberta Schumana med vojnama zanimal tudi slovenski problem, saj je leta 1934 obiskal na Hvaru konfiniranega voditelja Slovenske ljudske stranke dr. Antona Korošca. Robert Schuman je torej za Slovence vsekakor zanimiva osebnost, njegova knjiga pa je na pobudo dr. Zvonka Berganta, doslej edinega slovenskega specializanta na uglednem Institut des Hautes Études Européennes pri Univerzi Roberta Schumana v Strasbourg, med nas prišla ravno pravi čas.

Jurij Perovšek